

Våra förfäder

– historia för släktforskare

Rune Pettersson

Bilden på omslaget, *Interiör av en småländsk bondstuga*, är målad av Pehr Hörberg 1801. Målningen är 27 x 39 cm och finns på Nationalmuseum i Stockholm. Så här kan det ha sett ut i många hushåll i Sverige vid den här tiden. Det dunkla rummet med alla människor framstår som en realistisk skildring av en miljö som mycket sällan hade blivit avbildad i konsten tidigare. Referens¹.

I den här boken ansvarar jag själv för alla diagram, foton och teckningar, där ingen annan upphovsman är angiven.

Institutet för Infologi

ISBN e-bok 978-91-85334-35-3

© Rune Pettersson

Tullinge 2020

Femte upplagan

Förord

Den här e-boken, *Våra förfäder–historia för släktforskare*, bygger på den samhällsutveckling som har skett kring min familj och min släkt från slutet av 1400-talet fram till sekelskiftet år 2000. Min släkt omfattar bönder, drängar, hantverkare, kuskar, pigor, några präster, en del soldater, statare och torpare, samt även en del andra yrken. Det har blivit allt fler hantverkare i min släkt. Efter en analys av valen av namn under skilda århundraden blir slutsatsen att min släkt är ganska vanlig bland människor som levde i mellersta Sverige under den här tiden. Det är troligt att min släkt ganska väl representerar den svenska allmogen.

Den här boken innehåller sådant som jag själv tyvärr aldrig fick lära mig i skolan. Här finns det korta och översiktliga texter om det gamla bondesamhället med avseende på den övergripande utvecklingen av jordbruket, hur folk bodde och levde, de viktiga jordbruksredskap som man använde, våra tamdjur, den agrara revolutionen, bondens år med märkesdagar, arbetsdagar och arbetstider, befolkningsutvecklingen, våra svåra sjukdomar, våra livslängder, de många krigen, relationen mellan land och stad, utvecklingen av skolan, våra längdmått, ytmått, rydmått, viktmått och våra mynt, samt våra vanliga namn och system för namngivning. Alla referenser är samlade som slutkommentarer längst bak i boken.

Tidigare upplagor av den här boken var utgivna 2015, 2015, 2017, samt 2018.

Rune Pettersson
Februari 2020

Innehåll

Förord 3

Innehåll 4

För länge sedan 9

Jordbruk 18

Jordbrukets historia 20

Bondesamhället 22

 Kyrkan 23

 Ett fattigt land 24

 Allmogen 25

 Bouppteckningar 27

Våra bostäder 29

 Långhusen 30

 Hus i skiftesverk 32

 Timrade hus 32

 Backstugor 34

 Korsvirkeshus 35

 Stenhus 36

 Enrumsstugan 37

 Enkelstugan 37

 Parstugan 38

Knivar, skedar och gafflar 41

Viktiga jordbruksredskap 43

 Knivar och yxor 44

 Grävkäppar och hackor 45

 Spadar och skovlar 46

 Ristar och årder 47

 Plogar 49

 Harvar 51

 Skäror och liar 52

 Räfsor och krattor 55

 Klubbor, slagor och tröskverk 56

Kvarnar 58

 Handkvarnar 59

 Trampkvarnar 60

 Vattenkvarnar 61

 Väderkvarnar 64

 Andra kvarnar 67

Smedjor 68

Våra tamdjur 69

Bin 69

Hundar 70

Får och getter 71

Grisar 72

Nötboskap 73

Hästar 80

Höns och gäss 81

Katter 82

Hägnader 84

Hägnader av sten 84

Hägnader av jord 84

Hägnader av trä 85

Hägnader av metall 86

Den agrara revolutionen 87

Tegskiftet 87

Storskiftet 88

Enskiftet 88

Laga skiftet 89

Bondens år 91

Märkesdagar 91

Januari 92

Februari 93

Mars 94

April 95

Maj 96

Juni 98

Juli 99

Augusti 101

September 102

Oktober 103

November 104

December 105

Arbetsdagar och arbetstider 108

Kläder 109

Kläder i äldre tider 110

Kläder under medeltiden 112

Kläder i nya tiden 113

Musik 116

Musik i äldre tider 116
Musik under medeltiden 118
Musik i nya tiden 119

Bonader 120

Befolkningsutvecklingen 123

Stor emigration 125

Några svåra sjukdomar 126

Barnsängsfeber 128

Barnadödlighet 129

Många blev änklingar 131

Många blev änkor 133

Difteri 135

Kolera 136

Lantvårnssjukan 136

Lunginflammation 137

Lungsot 138

Pest 139

Rödsot 140

Smittkoppor 141

Tyfus 142

Livslängder 143

Förväntade medellivslängder 143

Ålderspyramider 144

Det var många krig 146

Våra regenter 146

Krig under 1500-talet 147

Krig under 1600-talet 148

Krig under 1700-talet 151

Krig under 1800-talet 153

Det ständiga knektehållet 155

En soldatfamilj i Södermanland 160

Raskens 166

Allmän värnplikt 167

Land och stad 168

Administrativa indelningar 170

Hemma i hemman 172

Många bodde i torp 176

Statarna flyttade ofta 179

Den årliga staten 180

Proletärförfattarna 183
Järnvägarna 186
Hästbanor 186
Normalspår och smalspår 186
Västra stambanan 187
Mellersta Södermanlands Järnväg 188
Det var problem med tiden 189
Järnvägen förändrade samhället 190
Ökad konkurrens 191
Städerna var små 192

Lärande 195

Kyrkor 195
Albertus Pictor 196
Mäster Amund 198
Skolor före reformationen 199
Domkyrkoskolor 199
Klosterskolor 200
Stadsskolor 201
Reformationen 201
Vår första skollag 202
Trivialskolan 202
Husförhören 203
Klockare och skolmästare 205
Åskådningsundervisning 206
Folkskolan 206
Läroverk och gymnasier 211
Universitet 211
Skråväsendet 212
Lärlingar 213
Gesäller 213
Mästare 214
Näringsfrihet 214
Böcker 215
ABC-böcker 216
Läsebok för folkskolan 219
Sörgårdsböckerna 220

Våra måttssystem 222

Viktiga längdmått 225
Verkmått 225
Decimalsystemet 227

- Metersystemet 229
- Viktiga ytmått 230
 - Utsädesmått 230
 - Penningmått 231
 - Tidiga kvadratmått 232
 - Decimalsystemet 233
 - Metersystemet 233
- Viktiga rymdmått 234
 - Mått för torra varor 234
 - Mått för våta varor 236
 - Decimalsystemet 238
 - Metersystemet 239
- Viktiga viktmått 239
 - Olika system för vikter 240
 - Decimalmått 243
 - Metersystemet 244
- Några mängdmått 244
- Viktiga mynt 245
 - Nordens guldålder 248
 - Medeltiden 249
 - Gustav Vasa 251
 - Koppartiden 253
 - De viktiga nödmynten 254
 - Sedlar av papper 254
 - Stora myntreformer 256

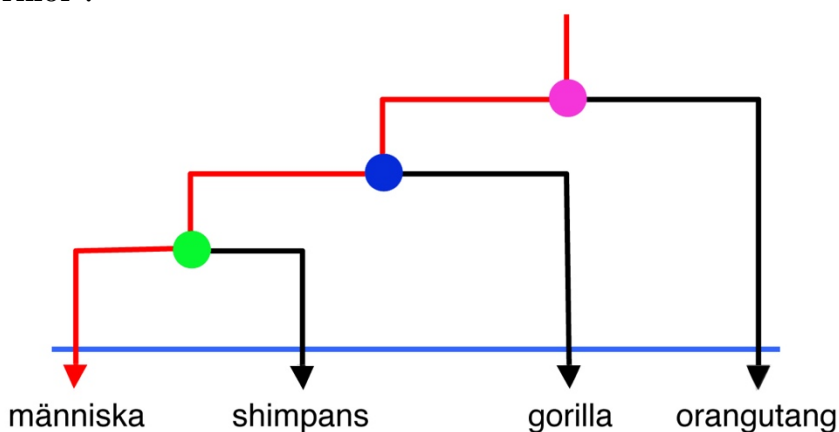
Våra namn 258

- Personnamn 258
- Förnamn 259
- Patronymikon 260
- Familjenamn 261
- En namnutredning 263
 - Namn vid olika tider 263
 - Våra efternamn 265
 - Våra kvinnliga förnamn 266
 - Våra manliga förnamn 266
 - Betydelse 267

Referenser 268

För länge sedan

Vi människor är nära släkt både med schimpanser, gorillor och även orangutanger. Vi hör alla till ordningen *Primater* bland *Däggdjuren*, som är en klass inom *Ryggradsdjuren*. De första primaterna levde för nästan 70 miljoner år sedan. Sedan dess har många arter blivit utvecklade, nu finns det drygt 200. Skillnaden mellan den totala genmassan hos människor respektive hos schimpanser är bara 1,2%. Mellan människor och gorillor är skillnaden 1,6% och mellan människor och orangutanger 3,1%. Schimpanser är faktiskt närmare släkt med människor än med gorillor².

Den siste gemensamma förfadern för både människor och orangutanger (lila) levde för femton miljoner år sedan. Den siste gemensamma förfadern för både människor och gorillor (blå) levde för tolv miljoner år sedan. Den siste gemensamma förfadern för både människor och schimpanser (grön) levde för drygt sju miljoner år sedan.

Idag är alla våra tidiga förfäder utdöda sedan länge. De som forskar inom det här området är inte överens om hur man bäst bör klassificera de drygt tjugo arterna i den utvecklingslinje som kom efter den sista gemensamma förfadern för människor och schimpanser och som efter sju miljoner år ledde fram till den moderna människan. Det nyskapade begreppet *Hominin* avser en

ny grupp (*Homininae*). Systematiskt står arterna mellan de traditionella nivåerna underfamilj och släkte. Några homininer är våra direkta förfäder, men flera grupper av homininer dog ut utan att ge upphov till några nya arter.

Australopithecus afarensis är mest berömda av våra tidiga tänkbara förfäder. Arten levde för 4–3 miljoner år sedan inom dagens Etiopien, Kenya och Tanzania i Afrika. Det mest berömda skelettfyndet brukar kallas för *Lucy*. Den apliknande Lucy levde i nordöstra Etiopien för ungefär 3,2 miljoner år sedan. Lucy var drygt en meter lång. Hanar av samma art var betydligt större. De var nästan en halv meter längre. Lucy och hennes artfränder kunde klättra och de gick omväxlande upprätt på två ben och på alla fyra.

Homo habilis, ”den händiga människan”, var en mellanform mellan de båda släktena *Australopithecus* och *Homo*. Den här framgångsrika arten levde i familjegrupper inom dagens Kenya och Tanzania för 2,5–1,5 miljoner år sedan. Det är tänkbart att besläktade grupper levde även i Sydafrika och i sydöstra Asien. *Homo habilis* gick upprätt och kunde tillverka enkla stenredskap genom att med hjälp av stenar slå ut flisor ur andra stenar. Det innebär att de kunde planera och lösa problem, samt använda minnet. *Homo habilis* kunde troligen förmedla sina kunskaper till andra individer inom gruppen.

Det verkar som att *Homo habilis* tog hand om resterna efter de stora rovdjurens måltider. De kunde använda vassa stenflisor för att skära sönder blad och rötter och för att skrapa och skära loss bitar av kött som fanns kvar på bytesdjurens skelett. Med hjälp av stenar krossade *Homo habilis* även bytesdjurens frilagda lårben för att kunna komma åt den energirika märgen. Det blev möjligt att få en något varierad mathållning. Det är emellertid troligt att *Homo habilis* huvudsakligen levde av växter. En vuxen individ var upp till 150 centimeter lång, det vill säga ungefär som dagens pygméer.

Homo ergaster, ”den arbetande människan”, var lika lång som den moderna människan och hade en liknande kroppsbyggnad. En vuxen individ kunde vara 180 centimeter lång. Namnet syftar på fynd av stenyxor och andra stenverktyg som man funnit med skelettfynd. Arten levde för 1,9–1,4 miljoner år sedan inom områden som idag motsvarar Kenya, Tanzania och Sydafrika. Homo ergaster var anpassad till den, öppna och varma miljön på savannen och var den första arten som lämnade Afrika. Det finns även fynd från Dmanisi i Georgien. Det mest kända fyndet av Homo ergaster är den så kallade *Turkanapojken*.

Homo neanderthalensis, ”neandertalmänniskan”, levde i Europa och i västra Asien 350 000–30 000 år före nutid. De var de första av människans släktingar som klarade av att leva i Europas kalla klimat. Neandertalmänniskan hade en kort och kompakt kropp som gav ifrån sig mindre värme än vad våra långa och smala kroppar gör. Neandertalmänniskan hade korta ben och långa armar. Huvudet hade bakåtlutande panna med stora och utskjutande ögonbrynsbågar, bakåtlutande haka, tydliga kindben, samt en stor och bred näsa.

En vuxen man var cirka 160 centimeter lång. Hjärnan var större än hos den moderna människan. Neandertalmänniskan hade ett socialt liv och tog hand om sina gamla och sjuka. Renar och hjortar var vanliga bytesdjur. Vid tillverkning av skärverktyg slog neanderthalarna loss korta skivor från sina relativt stora, diskformade ”handkilar”. Neanderthalarna och våra förfäder hade troligen olika rituella och sociala förhållanden.

För 40 000 år sedan var det ett mycket stort vulkanutbrott inom den västra delen av nuvarande Italien. Detta är en möjlig förklaring till att Neanderthalarna plötsligt försvann i Europa, utom i de sydligaste delarna. Plötsligt blev giftiga gaser och aska spridda över ett mycket stort område.

Neandertalmänniskan är inte en direkt förfader till moderna människor, men man vet att det förekom korsningar mellan de båda arterna. Än idag har därför många moderna människor

kvar en liten mängd DNA från neanderthalarna. Skillnaden i genmassan hos människor och neandertalare är bara 0,3%.

Homo sapiens, ”den förståndiga människan”, blev utvecklad i Afrika för ungefär 200 000 år sedan. De äldsta kända fossilen av *Homo sapiens* är funna i Etiopien och är 195 000 år gamla. *Homo sapiens* hade hög panna och en framskjutande haka, vilket är lätt att känna igen i fossilen. Fynd från olika undersökningar visar att *Homo sapiens* hade spridit sig till den södra delen av mellersta östern för 90 000 år sedan. Arten kom till Australien för omkring 50 000 år sedan. För 40 000 år sedan, då hade blivit ett varmare klimat, började *Homo sapiens* att konkurrera med neanderthalarna om boplatser och om jaktmarker i Europa. *Homo sapiens* kom till den amerikanska kontinenten för mindre än 15 000 år sedan. Efter flera miljoner år av utveckling är *Homo sapiens* den enda överlevande arten av alla homininer.

Homo sapiens sapiens, eller ”den moderna människan”, är en underart till arten *Homo sapiens*. Människan är överlägsen närstående arter när det gäller handens finmotorik, hjärnans alla avancerade funktioner, kommunikation med komplexa språk, och vår upprätta gång. Vi är dock underlägsna flera arter när det gäller till exempel hörsel och lukt.

De äldsta människorna tillverkade och använde vapen och verktyg. De anpassade sig bra till olika klimat och olika miljöer. Det är troligt att den moderna människan var både fysiskt och intellektuellt färdigutvecklad redan för 100 000 år sedan. Alla vi som lever idag är påverkade av den *samlade erfarenhet* som har tillkommit under denna tidsrymd. Vi människor är dock *inte* konstruerade för den stillasittande livsföring som är vanlig idag. Våra ärvda behov är präglade av en helt annan typ av tillvaro.

Den senaste istiden varade under hundra tusen år. Det låg en stor och tung landis över Nordeuropa. Landisen band mycket vatten i form av is och den pressade ner jordskorpan. Under vissa perioder försvann istäcket tillfälligt på en del platser, men det kom sedan tillbaka. Under de varmare perioderna följde små

grupper av jägare bytesdjuren som vandrade in för att beta på nya landområden. För cirka 18 000 år sedan började landisen att smälta och gradvis dra sig tillbaka. De äldsta arkeologiska fynden efter människor som uppehöll sig inom nuvarande Sverige är 14 000 år gamla.

Vår senaste istid tog helt slut för 11 700 år sedan. Det blev varmare. Marken reste sig successivt upp ur havet när den tunga isen försvann. Det blev en landförbindelse mellan nuvarande Danmark och nuvarande Skåne. Omfattande lämningarna efter människor vid Finjasjön i norra Skåne är ungefär 11 500 år gamla. Små familjegrupper följde villebrådet som strövade på tundran i stora flockar. När växterna hade fått bra fäste kom mammut och älg, sedan vildhäst och ren och sist kronhjort och uroxe, samt rovdjur som järv och varg. Under den tiden var kanske ett par hundra människor spridda över en yta som idag motsvarar Skåne, Halland, västra Småland, halva Västergötland och en del av Östergötland. På grund av stora landhöjningar, landsänkningar och variationer i vattenmängder har kustlinjerna varierat kraftigt under de senaste 20 000 åren.

Det finns flera arkeologiska fynd av människor som levde i södra delarna av nuvarande Sverige för omkring 10 000 år sedan och framåt i tiden. De här människorna plockade bär, frukter, nötter, rötter, svampar och andra ätliga växtdelar. De samlade in ostron och musslor nära stränderna. De samlade in honung från vilda bin och tog ägg från vilda fåglar. Våra tidiga förfäder har även fiskat och jagat med många olika metoder för att få mat och hudar. Många människor levde till stor del av fisk och av säl. Flera arkeologiska fyndplatser ligger nära dåtidens stränder.

Genom traditioner under flera tusen år lärde våra förfäder vilka växter de kunde samla för att äta, och för att behandla olika sjukdomar. De lärde sig vilka växter som är giftiga och vilka djur de kunde utnyttja. Denna kunskap är givetvis till stor del förlorad för oss idag. Men fragment av motsvarande praktiska kunskaper kan ännu finnas kvar hos spillror av de ursprungsbefolkningar

som ännu lever kvar i en del avlägsna och otillgängliga trakter runt om i världen.

Östersjön har genomgått flera utvecklingsskeden innan den fick sin nuvarande form och utbredning. De områden som idag ligger 70–80 meter över havet kom upp ur vattnet för 9 000–10 000 år sedan och områden som nu ligger 45–50 meter över havet kom upp ur vattnet för 5 200–6 800 år sedan.

Genom att odla växter och att ta hand om boskap blev folk mindre beroende av fiske, jakt och insamling av sådant som går att äta. För 7 000 år sedan fanns det tidiga jordbrukskulturer i stora delar av Europa. Dessa jordbrukskulturer skilde sig åt från de etablerade jägarkulturerna på många sätt. De tidiga bönderna brände ner skogarna och fick goda skördar under några år. Sedan flyttade de vidare och skövlade nya områden. De tidiga bönderna ägnade sig alltså åt mycket omfattande miljöförstöring. De bodde i långsmala hus snarare än i enkla, runda hyddor. Deras mat var baserad på mycket säd.

De första bönderna kom med båtar från söder till mark som motsvarar landskapen Bohuslän, Halland och Skåne i nuvarande Sverige för omkring 6 000 år sedan. Familjerna hade med sig sina får, grisar, kor, och även utsäde av olika slag. Redan efter några generationer hade de spridit sig upp genom landet till Bergslagen och till norra Mälardalen. Bönderna och jägarna levde inom olika områden och det var omfattande ideologiska, religiösa och sociala skillnader mellan de här grupperna. Men ibland var det ändå nära kontakter.

För 4 800 år sedan kom det stora grupper av herdar, ”Yamnaherdar”, från Östeuropas stäpper in i västra Europa. De förde med sig indoeuropeiskt språk, kunskaper om metaller och om hur man använder ylletyger. I Sverige har den här kulturen fått sitt namn efter formen på deras elegant utformade stridsyxor gjorda av sten, samt bågare av keramik med dekorationer som var gjorda med snören har påträffats i 300 gravar i södra Sverige och i Norge från tiden 4 700–4 300 år sedan.

Stridsyxorna var troligen inte använda som vapen. De var snarare statussymboler. De blev placerade vid männens huvuden i gravarna från den här tiden. Yamnaherdarnas arbetsyxor var grova, tjocknackiga flintyxor. Alla flintyxor är tväreggade och vanligen även håleggade. Marken räckte inte till. Man utvidgade sina landområden, framför allt för bete till djuren. Men de jagade även fågel, kronhjortar, rådjur och vildsvin.

I Sydskandinavien pågick *bronsåldern* från tiden 3 800–2 500 år sedan. Benämning *brons* avser flera olika rödaktiga kopparlegeringar. Under romartiden var det ofta 80–90 procent koppar och resten tenn. Koppar och tenn finns i berggrunden i vissa områden inom nuvarande Storbritannien, men även i Frankrike, Italien, Rumänien, Spanien och Tyskland.

Vapen och smycken av brons var prestigevaror och viktiga sociala symboler och var vanliga som gravgåvor och offergåvor. Den skandinaviska bronsåldern var en dynamisk period, med stor påverkan från olika delar av Europa. Under bronsåldern blev det utrymme för en ny elit av skickliga hantverkare och även av olika specialister. Det utvecklades ett helt nytt samhällssystem, som var stöttat av nya gudar och nya religioner. Genom resor och handel fick både föremål och idéer snabb spridning. Metall och salt blev viktiga importvaror. Åt andra hållet gick bland annat bärnsten.

Längs stora delar av våra kuster finns det hällristningar på klipphällar som låg nära dåtidens stränder. Bohuslän är ett av jordens främsta områden med förhistorisk klippkonst. Här har antalet platser med hällristningar blivit uppskattat till ungefär 1 500. Det är den största koncentrationen av hällristningar i hela Europa. På grund av den omfattande landhöjningen ligger många av dessa områden idag en mil från kusten. Sedan 1994 finns ett område med mer än 350 grupper med hällristningar med på Unescos lista över världsarv. Här har människor levat under 8 000 år.

Del av en hållristning i Fossom i Bohuslän. Den lilla figuren längst till vänster kallas "Danserskan". Skålgropen mellan hennes ben är tolkad som en könsmarkering.

Det finns många tecken på att människorna dyrkade både solen och månen i fornnordiska religioner. I flera hållristningar finns olika cirkelfigurer. En del av dessa är enkla hjulkors, andra består av mer komplicerade mönster som en cirkel med många radiella linjer, eller koncentriska cirklar. Ibland är cirkelfigurer placerade på ett skepp, uppe på en vagn, eller på någon form av ställning. En del forskare menar att hjulkorsen symboliserar både solen och hjulen på solens vagn.

I slutet av bronsåldern började man att importera föremål av järn. I Skandinavien pågick *järnåldern* från tiden 2 500–1 050 år sedan. Utöver den nya kunskapen att arbeta med järn var det stora ekonomiska, ideologiska, politiska och sociala förändringar under järnåldern. Specialister arbetade med framställning och distribution av järn. Alla kunskaper om järnet kom från Främre Orienten och Mindre Asien. Åkerbruket blev allt mera intensivt. Boskapen stod inomhus under vintern och åt av det insamlade vinterfodret. Man gödslade odlingarna. System med hägnader skyddade åker och äng från boskapen, som betade fritt i skogen. Bosättningen blev alltmer permanent och befolkningen ökade. I

flera avseenden hade de flesta människor som levde av jordbruk sämre livskvalitet än vad jägarna hade. Livet som bonde var mer komplicerat och det innebar mycket mer arbete.

Sverige har under långa tider varit ett ”invandrarland”. Men under vikingatiden rörde sig grupper bort från Skandinavien, dels västerut och dels österut. Studier av DNA har visat att dessa har ättlingar än idag på de brittiska öarna och längs floderna i nuvarande Ryssland. Under tiden 1860–1930 utvandrade över en miljon män, kvinnor och barn från Sverige. De flesta reste till Nordamerika. Från och med 1930-talet har invandringen varit större än utvandringen.

Jordbruk

I en renodlad *fångstkultur* behöver varje person ett naturområde som är en kvadratkilometer stort för att kunna klara av sin egen försörjning. Det fungerade bra eftersom det på den tiden fanns gott om mark och det var ont om folk³.

För de människor som långt senare ägnade sig åt *svedjebruk* räckte en kvadratkilometer med naturlig blandskog för att kunna försörja upp till tio personer, men landskapet blev totalt ödelagt för flera följande decennier.

Det *äldsta jordbruket* inom slättbygderna kunde försörja upp till tjugo personer på en kvadratkilometer med åkermark. Dagens *industriella jordbruk* klarar dock av att försörja tusen personer på en kvadratkilometer med åkermark. Emellertid är detta högproduktiva, industrialiserade jordbruket beroende av billig energi och detta utgör ett påtagligt hot mot den framtida matproduktionen.

Runt om i världen har jordbruksekonomier med systematisk avel av djur och växter och ökande produktion från jordbruket medfört starka folkökningar, ökade samhällsresurser och en ständigt ökad miljöförstöring. Alla dessa förändringar medförde betydligt mera arbete och större risker för missväxter, sjukdomar och svåra svältkatastrofer. De nya samhällen som växte fram blev socialt skiktade med omfattande social konkurrens och en stor efterfrågan av sådana föremål som markerar hög status. Detta kräver ständigt ökad produktion och överskott, vilket har lett fram till dagens situation med klimatkris och överbefolkning.

Såväl medelkroppslängden som medellivslängden sjönk i takt med utvecklingen av jordbruket. Det tog tusen år att komma tillbaka till samma nivåer som tidigare i fångstekonomierna, för att därefter öka igen. Barn blev undernärda och de fick flera hål i tänderna på grund av mat med mycket kolhydrater. Det mjöl som man hade malt med hjälp av grova malstenar innehöll stora mängder fragment av stenarna. Stenfragmenten slet mycket hårt

på tänderna. Beroendet av färre typer av näringskällor gjorde grupper av människor mycket sårbara vid missväxt och torka.

När allt fler människor är permanent bosatta inom mycket begränsade områden medför det risker dels för spridning av sjukdomar och dels för svåra svältkatastrofer. Jordbrukets krav på bofasthet medförde aggressivitet, omfattande maktkamper, nya ceremonier, nya kulturer, revirstrider, social oro och ökande konflikter mellan olika grupper. Behovet av att tämja djuren och behärska naturen skapade också ett behov av att dominera över andra grupper av människor. Rester efter människooffer runt om i världen visar att vissa människor förfogade oinskränkt över andra människors liv.

Jordbruket blev en plattform för att tränga undan andra grupper av människor från "deras etablerade områden". Det kunde ske genom att reducera och begränsa bärkraften i de olika fångstkulturernas försörjning, genom att hävda gränserna, samt genom omfattande återkommande krig och plundringar.

Ingen annan mänsklig innovation har förändrat historiens lopp så mycket som vad jordbruket har gjort. När det blev möjligt att kunna lagra tillräckliga mängder med odlad säd, så blev det möjligt för människorna att dela upp arbetet i högre grad än vad som hade varit möjligt för tidigare generationer. Detta medförde utveckling av både hantverk och skriftspråk. Det medförde även att en del människor efterhand började bosätta sig i tätorter och senare i städer istället för att bo kvar på landsbygden.

Jordbrukets historia

Vår första jordbrukarkultur här i Skandinavien är den så kallade *trattbägarkulturen*. Denna period kallas *neolitisk tid*, men även *yngre stenålder*. Under nästa arkeologiska period, *bronsåldern*, började man att odla säd inom små upprensade markområden. Efterhand etablerade befolkningen alltfler primitiva jordbruk. Men under lång tid bedrev man jordbruk som en binäring, *vid sidan av* fiske, jakt och insamling av allt som gick att äta.

Än idag är vi många som tycker om att plocka bär och svamp ute i skogen. Man kan säga att detta är djupt rotat i våra gener. Vår *Allemansrätt* är en mycket gammal så kallad "sedvanerätt". I princip innebär detta att *det som inte är förbjudet är tillåtet*. Naturvårdsverket har sammanfattat allemansrätten på ett bra sätt med det tydliga uttrycket "Inte störa–inte förstöra".

Under *järnåldern* var det mycket omfattande ekonomiska, ideologiska, politiska och sociala förändringar. Åkerbruket blev mera intensivt. Boskapen stod inomhus under vintern och åt av det insamlade vinterfodret. Det blev mycket gödsel, som man spred ut på sina odlingar. Åkrarna var alltid oregelbundna och små. De var uppbrutna av impediment och stenrösen. Det var ogräs i säden. Landskapsbilden var totalt annorlunda än den som vi har varit vana vid att se under flera decennier.

Bosättningarna blev alltmer permanenta och befolkningen ökade successivt. Olika grupper av specialister arbetade med framställning, bearbetning, respektive distribution av järn. Man brukar säga att järnåldern, inom nuvarande Sverige, började för ungefär två och ett halvt tusen år sedan och sedan varade fram till *medeltiden*. Medeltiden började omkring 1050 och pågick till början av 1500-talet. Under den tiden blev det många framsteg inom jordbruket.

Redan under 700-talet hade det kommit seldon från Asien till Skandinavien. Dessa seldon var betydligt bättre än tidigare och mer primitiva varianter. Detta medförde att man kunde börja använda hästar för att plöja mark med enkla plogar och det blev möjligt att harva med järnharvar. Tidigare hade man enbart

använt oxar för alla sådana uppgifter. Det gick att dra tunga lass på vagnar, eller framförallt på slädar under vintrarna. Det tog lång tid innan vi fick egentliga vägar.

Under många århundraden brukade bönderna i Sverige alla åkrar på samma sätt år efter år. Då var bebyggelsen tätt samlad i centralt belägna byar. Markerna i byarna var indelade enligt olika system för ägande långt innan moderna skiftesreformer blev genomförda. Gemensamt för flera olika system var att ägor som hörde till de olika gårdarna var starkt uppblandade med varandra.

Jordbruket var mycket arbetskrävande. Det var ineffektivt och irrationellt. Men det innebar stor social gemenskap i byarna och en viktig spridning av de ekonomiska riskerna. Under den här tiden var det vanligt att man bara producerade grödor på åkermarkerna vart annat år. Så småningom blev markerna helt utarmade och närmast värdelös för all typ av odling.

I stora delar av Europa gick bönderna över från två-skifte till tre-skifte. Inom ett område kunde man till exempel odla vårsäd (som havre) det första året och vintersäd (som råg) under det andra året. Det tredje året fick marken ligga i träda för att vila och återhämta sig. Då betade djuren av den växtlighet som fanns, samtidigt som de gödslade marken på ett naturligt sätt. Genom sådant *trädesbruk* fick marken vila och återhämta sig. Efterhand blev näringsbalansen i jorden allt bättre. Det medförde att produktionen ökade kraftigt. Nu fick man två skördar under tre år istället för en skörd vartannat år. Skördarna ökade sedan, ända fram till trettonhundratalet.

Genom att bygga olika hägn kunde byborna skydda sina så kallade *inägor* från de betande djuren. På inägorna hade man sina åkrar och slätterängar. De så kallade *hårdvallsängarna* låg på fast och torr mark och där växte det många olika arter av gräs och örter. Slätterängarna gav näringsrikt hö till vinterfoder åt får, getter, hästar och kor.

Utanför inägorna hade varje by sina så kallade *utmarker*. Där fick djuren ofta gå och beta helt fritt. På utmarkerna fanns

det ibland så kallade *sidvallsängar* på fuktig mark, som ibland blev helt eller delvis översvämmad. Här växte de näringsfattiga starrgräsen och andra typer av halvgräs. Eftersom byborna inte gödslade sina ängsmarker blev dessa allt fattigare på näring. Då kunde man låta buskar och träd öka kraftigt så att ängsmarkerna blev omvandlade till *lövängar*. I dessa lövängar kunde man hamla träden och samla in både blad och näringsrika kvistar som vinterfoder åt djuren. *Lövtäkten* kunde till viss del kompensera för de minskande höskördarna.

Under 1600- och 1700-talen blev alltfler gemensamt ägda utmarker omvandlade till enskilt ägda beteshagar. Naturliga ängar hör idag till de naturtyper som har minskat allra mest i vårt moderna landskap. På dessa ängar kan det ännu idag finnas flera mycket sällsynta och utrotningshotade arter av både växter och djur, bland annat olika insekter.

Bondesamhället

Under medeltiden styrde den katolska kyrkan, med påven och kardinalerna i toppen, med fast hand över alla biskopar, prostar och sockenpräster. Därigenom styrde den katolska kyrkan även över menigheten i stora delar av Europa, i en omfattning och på ett sätt som EU ännu inte har lyckats med.

I varje socken var sockenprästen den obestridda ledaren. Det här systemet innebar en stark centralstyrning som riktade många andliga och även många världsliga krav på varje medborgare. Vi kan än idag se tydliga spår av detta, bland annat i flera färgstarka kyrkomålningar från slutet av 1400-talet, målade av Albertus Pictor och hans medarbetare, liksom även av andra kyrkomålare.

En annan viktig källa till livet under medeltiden är boken *Historia om de nordiska folken*. Efter arbete till och från under sammanlagt 35 år publicerade Olaus Magnus sitt stora verk på latin i Rom år 1555 (*Historia de gentibus septentrionalibus*). Detta verk består av essäer som är fördelade på 22 böcker och 778 kapitel. De flesta av de 471 träsnitten är 59 x 93 millimeter. Flera av dessa träsnitt är återgivna senare i den här boken⁴.

Bilden visar en ung bonde och bondkvinna under 1400-talet, samt en äldre bonde under början av 1700-talet. Båda männen bär med sig sina arbetsredskap. Referens 5.

Kyrkan

Ordet kyrka kan dels avse en *byggnad* som är avsedd för kristen gudstjänst och religiösa studier, och dels en *grupp människor* som regelbundet firar en kristen gudstjänst och bedriver olika verksamheter tillsammans. Inom Svenska kyrkan har området för en kyrkas och en kyrkoherdes församling utanför städerna kallats för socken ända sedan medeltiden. Ända sedan 1100-talet var kyrkan den centrala byggnaden i varje socken. Kyrkorna med gårdarna närmast runt omkring var motsvarigheter till dagens "centralorter".

Under tiden 1527–1600 blev den medeltida katolska kyrkan helt omvandlad till den evangelisk-lutherska Svenska kyrkan. Därmed blev de flesta medborgarna tvingade att bli protestanter. Kung Gustav Vasa blev själv den nya statskyrkans överhuvud. Det var höga straff på att fortsätta som katoliker. Under lång tid

var det dödsstraff att bli katolik i Sverige. Genom Gustav Vasas reduktion övergick de flesta av kyrkans egendomar i kronans ägo. Dessa egendomar blev helt enkelt konfiskerade.

Några av mina egna förfäder var med i den här omvälvande tiden i Sverige. Min morfars farmors mormors morfars farmors farfar Ingewaldus Larsson, senare kallad Ingewaldus Laurentii, var troligen den förste protestantiske kyrkoherden i Ör socken i Dalsland.

Ingewaldus Larsson föddes 1520 i Lödösa i Ör socken. Det är troligt att hans föräldrar var födda under 1400-talet. Han flyttade till gården Ingevalds Berga, 1/2 mantal skattehemman, i samma socken och han gifte sig med Marit Larsdotter. Även Marit var född 1520. De fick de tre sönerna Bryngel Ingewaldsson cirka 1560, Jon Ingewaldsson 1562, samt Lars Ingewaldsson 1564. Marit Larsdotter avled 1565. Hon blev 45 år. Ingewaldus Laurentii avled 1595. Han blev 75 år. Gården Ingevalds-Berga har stannat i samma familjs ägo i åtminstone 450 år⁶.

Ingewaldus Laurentii är anfader till kanske 11 000 familjer. Flera tusen människor från dessa familjer har utvandrat från Dalsland till Nordamerika⁷. Det finns flera berömda personer i släkten, som till exempel den amerikanske generalen John E. Dahlquist som var stabschef hos Eisenhower, överbefälhavaren för de allierade trupperna i Europa under det andra världskriget.

Ett fattigt land

Mot slutet av medeltiden var Sverige ett litet, exotiskt, fattigt land långt ute i den europeiska försörjningsringen i norr. Då hade Sverige totalt omkring en halv miljon invånare. Det finns emellertid inga säkra siffror för hur många människor det faktiskt fanns på den tiden. På den tiden levde nästan alla människor på landsbygden. De försörjde sig av primitiva odlingar och boskapsskötsel, men även av fiske och i viss mån även av jakt.

Vanligt folk åt mest rökt, saltad, surad och även torkad mat. Någon färsk mat fanns det sällan, eller kanske aldrig, att äta. Det gällde speciellt under vinterhalvåret. Kosten var länge mycket

ensidig och mycket torftig. Av naturliga skäl var matvanorna helt anpassade efter de lokala förutsättningarna. Där man odlade brödsäd kokade man gröt av mjöl, salt och vatten. Mjölet var malt av havre, korn eller råg. Brännvin och öl var vanliga drycker i hela landet. Utmed kusterna hade fisket mycket stor betydelse för människornas försörjning. På många ställen fanns det mycket sill och strömming. I norra Svealand och i Norrland levde många människor av boskapsskötsel. Där var mjölkprodukter, som ost och smör, viktiga för den lokala ekonomin. Till vardags åt man långmjölk, som kunde hålla sig "ätbar" i flera månader.

Under medeltiden införde munkarna olika kryddväxter i Skandinavien. Exempel är humle, koriander, mejram, rosmarin och salvia. Kummin är en inhemsk kryddväxt. Från 1600-talet hade många bondgårdar en egen kryddgård.

I torp och bondstugor var det vanligt att koka råvarorna i en stor gryta över öppen eld. Ibland grillade man kanske en köttbit över glöden. Så var det i hundratals år för bondebefolkningen, det vill säga nästan alla människor i hela Sverige.

Under 1860- och 1870-talen medförde spridningen av nya järnspisar mycket stora förändringar i vardagslivet för vanliga människor i hela landet. Med nya järnspisar blev det plötsligt möjligt även för allmogen att steka såväl fisk och fläsk, som korv och kött i stekpannor ovanpå spisen. Adeln hade redan haft stekt mat på matsedeln under en lång tid.

I avlägsna trakter fortsatte man att laga sin mat över öppna eldar långt in på 1900-talet. Under mitten av 1800-talet började man att odla och äta potatis i hela landet. Då började olikheterna i landets kosthållning att jämnas ut, alla åt potatis, ibland enbart potatis, och kanske även lite salt.

Allmogen

Begreppet *allmoge* går språkligt att härleda till det fornsvenska uttrycket "all mogen", eller "allt folket". Vi kan därför betrakta *allmoge* som en generell benämning som avser alla de bönder, drängar, pigor och även alla ståndslösa människor som levde i

bondesamhället. Det vill säga allmogen omfattade länge långt *fler än nittio procent* av hela befolkningen. I dagens moderna språkbruk kan vi närmast jämföra bondesamhällets allmoge med uttrycket *allmänheten*.

Inom bondesamhällets självhushållning var det vanligt att man tillverkade det mesta av vad alla som levde i anslutning till gården behövde i sitt dagliga liv. Detta gällde för alla typer av redskap i hushållet, från baktråg, bakskivor, slevar och vispar. Det gällde för allehanda kärl som var avsedda för förvaring och transporter, som kar, korgar, laggkärl och tunnor. Det gällde för möbler, som bord, kistor, stolar och sängar. Det gällde även för sländor, spinnrockar och vävstolar med alla olika tillbehör. Det gällde för alla typer av kläder, för handdukar, lakan och täcken. Det gällde för en del slöjdverktyg, för dragkärror, räfsor, harvar, skaft till hackor och många andra redskap som var nödvändiga inom jordbruket.

Olika bouppteckningar från 1700-talet och 1800-talet redovisar ibland långa listor med föremål. Sådana *allmogeföremål* var ofta tillverkade enbart av olika träslag. Ibland var en del av dessa föremål förstärkta, eller utsmyckade, med viktiga detaljer i metall, vanligen järn. Möbler var ibland målade i klara färger.

Reda pengar var sällsynta inom bondesamhället, men det var viktigt att ha pengar för att köpa salt för att konservera sina färskvaror. Först under industrialismen och därmed penninghushållningen, under mitten och slutet av 1800-talet, blev folk efter hand vana vid att köpa olika varor i handelsbodas och på marknader. Marknaderna blev ofta efterlängtade folknöjen.

Inom kulturhistoria avser *allmogestil* ofta den rustika och vardagliga stil som var vanlig inom det svenska bondesamhället från 1650-talet ungefär fram till början av 1900-talet. Det gäller alltså en period av 250 år. Många hembygdsföreningar brukar vårda föremål, men även lokala seder och bruk. Numera är många äldre allmogeföremål ofta ivrigt eftersökta antikviteter vid auktioner.

Bouppteckningar

År 1734 blev det obligatoriskt att upprätta *bouppteckningar* i två exemplar inom tre månader efter varje dödsfall. Dödsbon med tillgångar som det var möjligt att beskatta blev beskattade med en avgift till fattigkassan i respektive socken. De två exemplaren av bouppteckningen skulle skrivas under av efterlevande och lämnas in till häradsrätten på landet, respektive till rådhusrätten i stan. Efter godkännande och registrering fick de efterlevande tillbaka det ena exemplaret. Det andra exemplaret blev arkiverat hos respektive häradsrätt eller rådhusrätt. Landsarkiven förvarar alla äldre bouppteckningar fram t.o.m. 30 juni 2001. Därefter har Skatteverket hand om alla bouppteckningar. Bouppteckningar är offentliga handlingar.

Varje bouppteckning börjar med en ingress med uppgifter om den tillkallade "boupptecknaren" som ansvarade för att skriva bouppteckningen, vem bouppteckningen gäller, vem som uppgav boet, den efterlevande makan/maken och barnen, samt vilka som är arvingar. Omyndiga barn har en namngiven person som bevakar deras arvsrätt. Det var ofta en släkting.

Fasta tillgångar kunde vara till exempel en gård, eller en summa pengar på ett bankkonto. Sedan följer förteckningar över alla *lösa tillgångar* som finns i boet dagen för dödsfallet och hur de är värderade. Föremål av guld, som ringar, och av silver, som bågare, ringar och skedar, kommer de först i bouppteckningen. Därefter kommer föremål av koppar, mässing, tenn, järn, trä, textilier, glas och porslin. Dessa förteckningar kan vara mycket detaljerade. De ger en god inblick i vad som fanns i dödsboet.

Sedan följer detaljerade uppräknings av alla *fordringar* och *skulder*. Utifrån alla värderingar och behållningen i boet gick det sedan att räkna ut hur mycket de olika arvingarna skulle få i arv. Ofta gick 1/8 procent av hela behållningen till de fattiga i församlingen. Denna "fattigprocent" blev avskaffad 1863.

Den person som uppgivet boet, boupptecknaren, arvingar, samt eventuella förmyndare, skrev under dokumentet. Deras namnteckningar blev bevittnade av boupptecknaren.

Det finns inte bouppteckningar efter alla människor, ibland finns det enbart efter den som avled först av ett gift par. Många bouppteckningar har försvunnit under årens lopp. De kan ha brunnit upp eller blivit svårt fuktskadade. Flest bouppteckningar är efter män, mer sällan efter kvinnor och sällan eller aldrig efter barn. För de fattigaste människorna utfärdade domstolen ett ”fattigbevis”.

Innan en änka eller en änkling kunde gifta om sig var det nödvändigt att göra en bouppteckning för att varje barn skulle få en garanti för sin arvsrätt. Därför kan bouppteckningar ibland finnas som bilagor till vigselböckerna i kyrkoarkiven.

Under 1800-talet och framåt blev bouppteckningarna allt vanligare. Den stora mängden med bouppteckningar ger oss mycket intressanta möjligheter att få en detaljerad inblick i våra förfäders levnadsvillkor. Vi får detaljerad information om deras kläder, möbler och olika typer av redskap. Ibland är föremålen sorterade efter vilket material de är tillverkade av, ibland efter vilken funktion de har, ibland efter var i hemmet de finns, ibland efter någon blandad struktur.

Flera forskare har visat att det var vanligt att inventarier i bouppteckningar blev systematiskt undervärderade med 25–35%⁸. När det gäller kor var värdena i bouppteckningar ungefär en tredjedel lägre än ”markegångspriserna”⁹. I en omfattande studie om hur man tog hand om nötkreatur under perioden 1850–1914 visade ungefär hälften av bouppteckningarna att den avlidne ägde en, eller flera kor¹⁰. Så mycket som två tredjedelar av alla besättningar bestod av en eller två kor.

Det var inte helt ovanligt att en bouppteckning efter en bonde faktiskt blev upprättad flera år innan dödstillfället. När en bonde överlät gården till en arvinge var detta förenat med ett bindande löfte att bonden hade sitt husrum och sin försörjning under resten av livet. Den uppteckning som sedan skedde vid själva dödstillfället omfattade endast gångkläderna.

Våra bostäder

Stenålderns boplatser låg ofta intill mossar, sjöar, åar och älvar där det var goda möjligheter till insamling av allt sådant som gick att äta, goda möjligheter till fiske och även till jakt¹¹. Tillgången på mat avgjorde var och hur länge det var möjligt för människor att kunna stanna kvar på samma plats och hur stora familjerna kunde bli.

Grunda och varma vatten ger en god livsmiljö för alger och andra växter. De här växterna ger mat och skydd åt många olika smådjur, som till exempel fiskyngel. Detta skapar förutsättningar för rika bestånd av sjöfågel, samt fiskar som i sin tur lockar till sig sälar. Under stenåldern var jakt på säl mycket viktig för många grupper av människor. Ben av sälar är ofta mycket vanliga i arkeologiska material. Stenålderns folk hade enkla båtar och de kunde förflytta sig utmed kusterna och finna nya områden att slå sig ner på för en begränsad tid. På flera platser i Tullinge, där jag bor, finns det fynd av många boplatser från stenåldern. Då var det ett stort skärgårdslandskap här.

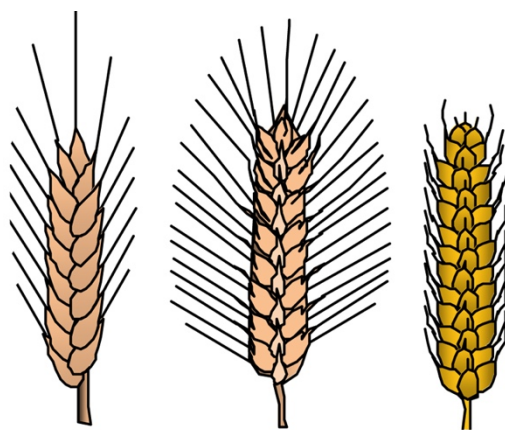
Under forntiden byggde människor sina *hyddor*, och senare sina *hus*, av sådant naturmaterial som var lätt tillgängligt på varje enskild plats. Ibland finner arkeologerna tydliga gropar och märken i marken efter stolpar som bar upp väggar och tak, som var byggda med grenar, näver, tång, vass eller djurhudar. Man kunde till exempel använda lera och torv för att göra väggarna täta. Eftersom vass både isolerar och leder bort regn var det ett utmärkt material att lägga uppe på taken.

De forntida *grophusen* var mycket enkla och vanligen små typer av hus. Grophusen var nedsänkta i marken. Det är möjligt att de ibland i huvudsak var använda för förvaring och även som verkstäder, snarare än som bostäder. Kvar idag finns runda eller ovala gropar i marken. Dessa är ofta omgivna av låga vallar av jord eller torv. Till stor del var grophusen byggda av jord och sten och en och annan gren eller trädstam.

De tidiga bönderna hade små och enkla hyddor. Dessa var avsedda för enskilda familjer. Bönderna flyttade med jämna

mellanrum. De hade små trädgårdsodlingar med ett fåtal grödor, som bönor, emmer, enkorn, havre, hirs, skalkorn, spelt, vete och ärter. Fiske, fångst, insamling och även jakt var fortsatt viktiga näringar för människornas försörjning. Långt tillbaka i tiden levde alla våra förfäder i enkla hyddor.

De tre vetesorterna emmer (vänster), enkorn (mitten) och vete (höger) var tidiga och viktiga grödor.

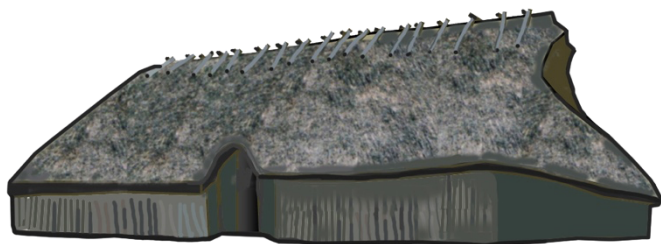

Man kan studera byggnader från flera olika utgångspunkter. Ett sätt är att se på byggsätt och byggnadsmaterial. Här talar man om långhus, hus byggda i skiftesverk, timmerhus, backstugor, korsvirkeshus och stenhus. Alla de här husen sina karakteristiska egenskaper. Ett annat perspektiv är att se på husens funktioner och deras planritningar. I det senare fallet brukar man ofta tala om enrumsstugor, enkelstugor och parstugor. För att bygga dessa hus kan man använda olika byggsätt.

Långhusen

Från ungefär 2 000 år sedan och fram till 700-talet var mer eller mindre alla människor från nuvarande Skåne upp till nuvarande Uppland medlemmar i hushåll som bodde i så kallade *långhus*. Dessa bostäder var våra första "gårdar". Bönderna byggde sina långhus enligt den så kallade *stolp- och bjälkmetoden*. Ett hus hade bärande pålar inuti huset och dessutom pålar utmed de båda gavlarna och de båda långsidorna. Dessa hus såg ut som

långa och stora limpor med prismaformade tak. De var uppförda i öst–västlig riktning. Regn och smältande snö rann lätt av de prismaformade taken och ner på marken. Därigenom ruttnade husen inte så fort som de annars skulle göra. Väggarna i husen bestod av trä och flätverk som var täckta av en blandning av halm, kodynga och lera. Ett långhus kunde kanske fungera i upp till hundra år. Genom olika arkeologiska utgrävningar känner man idag till att många av långhusen blev reparerade under den tid som det bodde folk i dem.

Bilden visar ett rekonstruerat långhus från yngre bronsåldern vid Vitlycke museum i Bohuslän.

Den här byggmetoden hade dominerat i hela Europa under mer än tusen år. Det var vanligt att många långhus var mellan nio och trettio meter långa, men en del långhus kunde vara mycket längre. Långhusen var vanligen fyra till åtta meter breda. Det fanns en bostadsdel med en eldstad, samt en fähusdel, och eventuellt även ett förrådsutrymme med någon form av verkstad. Ett långhus hade ingen skorsten, men en öppning, ett så kallat *vindöga*, under taket högt upp i den ena gaveln. Här gick röken från eldstaden ut med hjälp av självdrag.

Med början under 700-talet började folk använda helt nya sätt att bygga mindre och flera hus, där väggarna bar upp hela tyngden av taket. Man byggde de nya husen med olika tekniker som flätverk, skiftesverk och knuttimring. Efter järnåldern blev det normalt att placera alla typer av byggnader på sådan mark där det varken gick att odla säd eller grönsaker. Man ville inte ”slösa bort” åkermarken.

Hus i skiftesverk

Från vikingatiden, alltså omkring 800–1050, fram till början av medeltiden och därefter var skiftesverk ofta det dominerande sättet att bygga hus i stora delar av södra och västra Sverige. Det gäller särskilt inom sådana områden där det finns god tillgång på lövskog, särskilt ek. Den här byggmetoden var främst använd för enklare byggnader.

I hus som är byggda i skiftesverk består väggarna av grova, liggande plankor som är infällda i stolpar med uthuggna lodräta spår. Här bär väggarna hela tyngden av taket, till skillnad mot de tidigare stolphusen.

Skiftesverk är en teknik som är anpassad för att använda korta plankor av det ofta krokiga, men mycket hårdiga virket som man kan få av ek. Det gick ofta även att använda mindre och snedvuxna träbitar i facken mellan stolparna. På Gotland och Öland, samt i Skåne har det här byggsättet varit vanligt för såväl bostäder, som för fähus och även ekonomibygnader.

Det är inte troligt att någon av mina förfäder har levt i hus som var byggda med tekniken skiftesverk.

Timrade hus

Inom områden med god tillgång på tall- och granskog har så kallad *knuttimring*, eller ofta bara *timring*, varit det vanligaste sättet att bygga såväl bostäder som fähus och ekonomibygnader av trä. Man byggde ett hus för varje ändamål. Eftersom större delen av Sverige har varit täckt med skog har det ofta funnits gott om råmaterial för att bygga hus av timmer.

Den här byggmetoden är känd i Skandinavien ända sedan 1100-talet. Knuttimrade hus ersatte de tidigare stolpburna husen med väggar av skiftesverk och flätverk. Från 1100-talet ända fram till mitten av 1800-talet har knuttimrade hus varit den helt dominerande hustypen i Sverige. Knuttimrade hus kan stå i flera hundra år innan de sakta börjar falla ihop. När man skulle bygga knuttimrade hus började man med att placera ut ett antal stadiga stenblock på marken som stöd för timmerväggarna. För att inte

bli utsatta för fukt från marken vilade det första varvet med stockar, de så kallade ”syllstockarna”, på stenarna. Syllstockarna var grövre än de följande lagren med stockar.

Man bygger en stabil stomme av timmer genom att stapla lämpliga stockar ovanpå varandra. I väggarna låser de liggande stockarna varandra i hörnen genom uthuggna hak, så kallade ”knutar”. Stockarna i två parallella väggar ligger i samma nivå. I de två anslutande väggarna ligger stockarna en halv stockhöjd högre. Det finns ett stort antal lokala varianter för knutarna. De skall vara täta och även vackra.

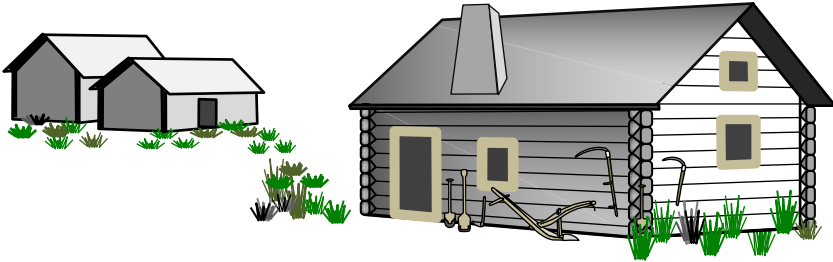
I knuttimrade hus låser stockarna i väggarna varandra i hörnen med hjälp av olika typer av uthuggna hak, eller ”knutar”. Här är ett sådant exempel.

Även i den här byggtekniken är det väggarna som bär upp hela tyngden av taket. De stabila väggarna kunde bära tunga och välisolerade tak. Det gick bra att täcka taken med halm, näver, spån, stenflis, eller torv. I öppningar för dörrar och fönster fick man förstärka stockarnas ändträ med brädor.

Timrade hus hade ofta nävertak med torv för att stänga ute regn och även smältvatten från vinterns snö. Man packade ofta fyra lager med björknäver, med näverns insida uppåt, på taket. Det gick inte att spika fast näverbitarna för då skulle taket inte bli tätt. Istället kunde man till exempel lägga kluvna stockar ovanpå taket för att hålla nävern på plats. Det var olika metoder i skilda delar av landet. Från slutet av 1400-talet fram till början

av 1900-talet har flertalet av mina förfäder vuxit upp och levt sina liv i knuttimrade hus.

Många familjer bodde i torp. Man hade ofta både fähus och lada. Det var ofta gräs och torv på taken.

Backstugor

Det kan vara svårt att skilja mellan ett *torp* och en *backstuga*. Torp var mindre hus med tillhörande odlingsbar mark, medan backstugor saknar sådan mark. Backstugan ”stod på bar backe” och på ”ofri grund”. Det fanns kanske plats för att odla grönsaker. Många backstugor var primitiva, men det fanns även backstugor som var i gott skick.

Sedan början av 1600-talet var det många fattiga människor runt om i landet som var tvungna att bo i små och mycket enkla bostäder. Dessa låg ofta på allmänningar med mager och stenig mark som inte gick att odla. Ibland var allmänningar betesmark för kreaturen i byn. Sådana backstugor fanns särskilt i södra och sydvästra Sverige, där virket var sällsynt och därför dyrbart. En del backstugor låg direkt på kala berghällar. En sådan bostad hade ett enda rum med en enkel eldstad. Husgeråd och möbler var av allra enklaste slag. Backstugan var befriad från skatt.

Många backstugor var delvis nedgrävda i marken, in i en skogsbacke. Sådana backstugor hade framsidan, med dörren och ett fönster, tillverkade av brädor. De övriga väggarna kunde bestå av markens olika lager av jord och sten. Golvet kunde vara en stor stenhäll, eller trampad jord. Det blev givetvis både fuktigt och kallt under varje höst och vinter.

I många backstugor levde de gamla och trötta föräldrarna till bönder och torpare, socknens fattighjon, samt åldriga trotjänare från stora hushåll. Dessa *backstugusittare*, eller *backstusittare*, ägde ingen egen jord. De försökte försörja sig genom slöjd och tillfälliga arbeten hos bönderna. En *dagkarl* arbetade för en dagpenning och mat. Alla var dock inte fattiga. En del hantverkare kunde ibland vara ganska välbärgade.

År 1775 blev en av mina kvinnliga förfäder änka. Efter några år var Anna tvungen att flytta in i en backstuga. Där dog Anna, bara 51 år gammal.

Här står en äldre kvinna utanför sin enkla backstuga i Småland, omkring sekelskiftet 1900. Referens¹².

När gårdarna flyttade ut från byarna under det laga skiftet (1827) gjorde bönderna anspråk på de marker som en del torpare tidigare hade fått använda. Torparna i sin tur fick nu försöka att överleva med tillfälliga arbeten. Därmed ökade snabbt antalet backstugusittare i landet.

Korsvirkeshus

Under medeltiden spred sig sättet att bygga korsvirkeshus ifrån södra Europa och norrut inom skogfattiga områden. Från slutet av 1600-talet kom den här byggtekniken från Danmark in till södra Sverige. Efterhand blev korsvirkeshus vanliga både på landsbygden och inne i städerna. I Skåne var detta det vanliga sättet att bygga hus ända fram till 1800-talet.

Tanken med korsvirkeshus var ett finna en metod att kunna bygga stabila hus genom att använda så lite virke som möjligt. Korsvirkeshus har fackverk av stockar, som bildar en stomme. Hörn och portar är förstärkta med sneda strävor. När stommen och därefter taket var färdigbyggda fyllde man ut alla utrymmen mellan stockarna med ett flätverk av käppar och lera, som var uppblandad med halm, kodynga och sand. Det gick även bra att använda tegelsten och murbruk för att fylla ut dessa utrymmen. Även i de här husen bär väggarna upp hela tyngden av taken.

Det är inte troligt att någon av mina förfäder har bott och levt i korsvirkeshus.

Stenhus

När man utvecklade metoder att spränga berg under mitten av 1800-talet kunde man börja använda vanlig gråsten som byggnadsmaterial både ute på landsbygden och inne i städerna. På landsbygden gällde det i första hand ekonomibyggnader, men i städerna var det i första hand bostadshus.

I början av 1900-talet kom industriellt tillverkat tegel i stor utsträckning att ersätta den naturliga gråstenen som fanns i stor mängd i rullstensåsar och i spridda i åkrar.

Tidigare var det bara fästningar, herrgårdar, kyrkor, rådhus och slott som var byggda av sten, eller av tegel. Men på Gotland har det varit en lång tradition att bygga hus med lätt tillgänglig, och lätt bearbetad kalksten och sandsten. På Gotland kunde den som byggde stenhus slippa betala skatt under ett antal år.

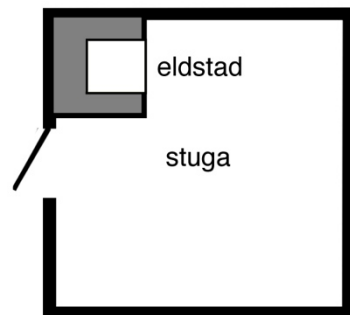
Inom min släkt var det flera personer som flyttade från landsbygden in till Stockholm och in till andra städer i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet. I städerna fick en del bo i stenhus, samtidigt som många andra var tvungna att tränga ihop sig i tillfälliga baracker och skjul, utan varken avlopp, isolering, eller vatten. Detta var slarvigt uppsatta byggnader som bestod av enkla brädor av dålig kvalitet.

Enrumsstugan

Enrumsstugan är en mycket gammal och enkel form av hus. En enrumsstuga består av ett ofta kvadratisk rum, ”stugan”. I ett hörn finns det en eldstad. Vanligen var takhöjden låg. Takfallen kunde nå nästan ner ända till sockeln. Därför var alltid dörren placerad i den ena gaveln. Det fanns ingen skorsten i huset men en öppning i taket släppte ut röken från eldstaden. Öppningen i taket släppte även in lite dagsljus i rummet. På grund av all rök blev väggarna snart helt svarta inne i huset. Där var det säkert svårt för många boende att andas.

Under slutet av 1500-talet började man bygga enrumsstugor med skorstenar och takfönster och kanske även med ett fönster i den andra gavelväggen. Dessa enrumsstugor blev vanliga både ute på landsbygden och i utkanterna av de täta bebyggelser som senare utvecklades till små städer.

I senare versioner av enrumsstugor byggde man till både en förstuga och en förrådsbod. Man höjde takhöjden och flyttade dörren till en långsida. Då blev det snart en *enkelstuga*.

Ett exempel på planlösning för en enrumsstuga. Dörren leder direkt in i stugan.

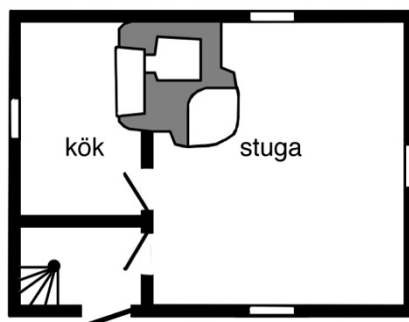
Enkelstugan

I en enkelstuga är ingången placerad på en långsida. Ingången leder in till en mindre förstuga. Där finns ibland en smal trappa som leder upp till en vind. Från förstugan når man in till själva bostadsrummet, ”stugan”. Stugan hade en väl tilltagen eldstad och plats för sängar och kanske även ett bord och några stolar.

Ibland använde man en ”bords-stol”, både som bord och som stol. Det kunde vara fönster på varje yttervägg i enkelstugan.

Från stugan kommer man in till ett kök eller en kammare. Där fanns det en eldstad och en bakugn. Ibland var det inget inbertak i köket. Det blev ofta kallt där under vintern. Då använde man stugan både som arbetsrum, kök och sovrum. I övrigt var enkelstugor vanligen lätta att värma upp. Det kunde finnas en separat ingång utifrån in till köket.

Ett exempel på planlösning för en traditionell enkelstuga. Skorstensstocken har två eldstäder och en bakugn. Från farstun finns det en spiraltrappa upp till vinden.

Som hustyp har enkelstugan existerat sedan medeltiden. Det blev en vanlig hustyp för mindre bondgårdar och för olika typer av torp från mitten av 1700-talet. Ibland inredde man ett rum uppe på vinden. Under 1800-talet byggde man enkelstugor även i två våningar. Då byggde man ibland även en veranda utanför huvudingången.

Parstugan

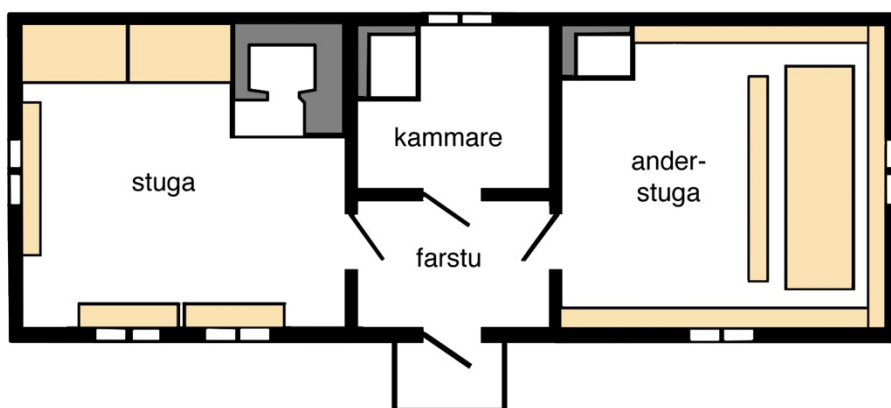
En parstuga består av två stora rum, ”stugor”. Dessa rum fyller ut hela bredden av huset. Mitt i huset finns det en förstuga och en kammare. Från förstugan når man alltså in till ett rum till vänster och in till ett rum till höger. Hustypen har sina rötter i 1400-talet och förekom då mest i samband med herrgårdar.

Under slutet av 1600-talet och under hela 1700-talet blev parstugor allmänna som mangårdsbyggnader på välbeställda bondgårdar i mellersta och i norra Sverige. Kammaren bakom

förstugan kunde ibland fungera som ett sovrum, eller ibland som ett förrådsutrymme.

Ända fram till 1950-talet levde folk huvudsakligen enbart i den ena stugan, *dagligstugan*, eller *vardagsstugan*. Här hade man våningssängar och olika skåp för förvaring. Här sov allt gårdsfolket. Under sommaren brukade såväl drängar som pigor, samt gårdens alla ungdomar flytta ut i fähuset eller upp på loftet.

Under lång tid använde man en del av vardagsstugan som kök med bakugn. Då lagade man maten över den öppna elden. Under början av 1800-talet, flyttade många familjer helt enkelt in köket i kammaren.

Bilden visar ett exempel på en planlösning för en paristuga. Det här huset har två skorstenar med tre eldstäder och en bakugn. Från farstun kommer man in till stugan, till kammaren och till anderstugan. Inne i anderstugan fanns det väggfasta bänkar och ett stort bord.

Den andra stugan, *anderstugan* eller *arstugan*, kom mest till användning vid fester, gästbud och olika högtider. Då klädde man väggarna med målade bonader. Det fanns väggfasta bänkar utmed ytterväggarna. I rummet stod ofta en lång bänk vid ett stort och stabilt bord, som kunde rymma många gäster. Senare blev andersstugan ett *finrum* med en egen eldstad, men utan en bakugn. Mellan festerna kunde man förvara kistor och skåp med finkläder och linneförråd inne i andersstugan.

Älvrosgården finns nu på Skansen i Stockholm. Huset är från 1600- och 1700-talen och det kommer från östra Härjedalen. Det här boningshuset är en klassisk parstuga. I farstun kan man välja att gå till vänster in i vardagsstugan, att gå rakt fram in i kammaren, eller att gå till höger in i anderstugan.

De här båda bilderna visar en del av vardagsstugan in till vänster från farstun, respektive en del av anderstugan in till höger från farstun i Älvrosgården.

Knivar, skedar och gafflar

Under bronsåldern använde man flätade korgar, stora lerkärl och svepeaskar av näver för att förvara brödsäd och andra matvaror. En del av dessa lerkärl kunde rymma ända upp till 40 liter. Det finns många arkeologiska fynd av bägare, fat, koppar och krukor av keramik i olika storlekar.

Numera kan ett matbestick till en måltid bestå av flera bordsknivar, flera gafflar och flera skedar. Vi använder skilda uppsättningar till olika typer av mat. Förr i tiden åt man med händerna. Redan för flera hundra tusen år sedan använde våra förfäder så kallade ”*handkilar*” till hjälp. Dessa stenredskap var grovt tillhuggna från två sidor. Redskapet har en avsmalnande spets och ett brett handtag. Man kunde använda handkilar på många olika sätt, bland annat för att få bytesdjur, krossa ben och musslor, skära och stycka kött.

Knivar

Det finns många arkeologiska fynd av små, vassa spån och *knivar* av slagen flinta och av slagen kvarts. Dessa mycket vassa skärvor gick att använda för att skära loss köttbitar ur byten, och att dela upp maten i mindre bitar. En kniv består av ett blad med en vass egg och ett skaft. Numera är bladet vanligen tillverkat av stål med en platt stång, en ”tånge”, som är instucken i skaftet. Vissa knivar har ett skydd, ofta en ”parerstång”, som hindrar handen från att glida ner och bli skadad av det vassa knivbladet. Vid fester fick var och en ta med sig sin egen kniv.

Under medeltiden var det gott bordsskick att hålla kniven i höger hand och ta maten med vänster hand från tallriken, som var tillverkad av trä, eller möjligen av tenn. Medeltidens knivar var långsmala och spetsiga. I slutet av 1600-talet började man använda knivar med rundade blad så att gästerna inte kunde skada, eller slå ihjäl varandra under livliga fester.

Skedar

Under stenåldern och bronsåldern drack man kalla drycker ur sina egna kupade händer. Men det fungerade inte för varma

drycker. *Skeden* blev därför en naturlig utveckling. För att äta gröt och varma soppor av olika slag var det bättre att ha enkla skedar än bara händerna. Tidiga skedar var gjorda av keramik, senare även av horn och av trä. Långt senare tillverkade man sina skedar av metaller.

En sked består av en grund skål, ett ”skedblad”, med ett skaft. Det finns många olika typer av skedar, som dessertskedar, kaffeskedar, matskedar, mockaskedar, soppsevar, ströskedar, syltskedar, teskedar och vattensevar.

Under medeltiden och renässansen hade skedar ofta runda skedblad, samt kortare och smalare skaft än vad som är vanligt på skedar idag. Skedar som var smidda i silver kunde vara rikt dekorerade med sirligt utförda mönster. Silverskedar blev populära gåvor vid högtidliga tillfällen. Skedar av olika slag finns ofta med i bouppteckningar.

Gafflar

Matgaffeln kan eventuellt vara en vidareutveckling av eldgaffeln. Antikens greker och romare använde gafflar vid sina måltider, särskilt för att lägga upp maten på faten. Under 1300-talet blev gafflar populära inom furstehusen i Italien. Bruket av gafflar spred sig sedan långsamt norrut genom Europa, men det fanns ett stort motstånd mot gafflar. Många människor tyckte att dessa var helt onödiga. Det gick ju så bra att använda sin egen kniv och sina egna (smutsiga) händer.

Det dröjde faktiskt ända till mitten av 1600-talet innan det var vanligt att överklassen i Europa regelbundet använde gafflar som redskap i sina måltider. Då fanns det smidda knivar och smidda gafflar med likadana skaft. Senare kom uppsättningar med enhetligt utformade gafflar, knivar och skedar.

Tidiga gafflar hade bara två spetsar, eller uddar. Under 1700-talet blev det modernt med tre spetsar på gafflarna. Först under 1800-talet blev det vanligt att allmogen i Sverige använde gafflar vid sina måltider. Många bouppteckningar visar att de avlidna hade såväl gafflar, som knivar och skedar i sina bohag. Gaffeln är

mest använd i Europa, Nordamerika och Sydamerika. I Asien har det länge varit vanligt med ätpinnar. Vid slutet av 1800-talet kunde överklassen duka bordet med upp till tolv olika bestick per kuvert.

Viktiga jordbruksredskap

Under bronsåldern använde man stenyxor för att röja i skogen, samt grävkäpp och hacka för att bearbeta marken, lövknivar och skärar av flinta och brons för att skörda brödsäd, hö och löv.

Under järnåldern använde man flera olika typer av yxor för att röja i skogen och för att hugga ved. Yxor använde man även för olika typer av snickeriarbeten. För att bearbeta marken ärjade man fram och tillbaka med ett årder. Men man hade även hackor, spadar och skyfflar. Man använde lövknivar och skärar av järn för lövtäckt, för att skörda stråsäd och för att samla in ag, frukter, frön, starr, vass, örter med mera. Under järnåldern började man använda liar av järn för att skörda sädesfälten. Man började också använda järnskodda spadar och skovlar, vilket avsevärt underlättade arbetet. För transporter hade man vagnar med hjul av trä och slädar under vintern.

Många av mina manliga förfäder, som var bönder, drängar, soldater och torpare, fick slita hårt under långa dagsverken med enkla, ineffektiva och mycket primitiva redskap. Man använde sig av fyllhackor, harvar, järnskodda spadar, dåligt balanserade slagor, slöa liar, slöa yxor, svårhanterliga och tunga plogar, träskovlar och årder med flera redskap.

På motsvarande sätt fick många av mina kvinnliga förfäder, som var bondmoror, pigor, torparhustrur, soldathustrur och en del statarhustrur slita minst lika hårt som männen under långa dagsverken. De fick sköta om barnen, mata husdjuren, mjölka får och kor, kärna smör och ysta ost, samt hela tiden bära in ved och försöka ordna någon mat över en öppen eld i stugan. Många historiker berättar att det var vanligt att pigor fick arbeta minst lika mycket, eller ofta mer, än drängarna—fast pigorna fick alltid väsentligt mindre betalt för sitt arbete än drängarna.

Det är vanligt att bouppteckningar redovisar flera typer av redskap som var nödvändiga för att utföra de olika momenten i jordbruket under de skilda årstiderna. Här ingår dragkärror, gödselkärror, höskrindor, oskodda och skodda kälkar och slädar, samt olika typer av vagnar.

Knivar och yxor

Våra förfäder har använt knivar och yxor under flera tusen år. Vid alla nyodlingar var yxan det viktigaste redskapet. Under den tidiga medeltiden kom flera nya typer av yxor som var anpassade för att fungera bra för olika användningsområden.

Det var vanligt med yx- och svedjebruk i hela det medeltida Sverige. Vid svedjebruk brände man ner alla träd, allt ris, torv och mossa inom ett avgränsat skogsområde för att senare kunna använda marken för odlingar under några år. När växtligheten väl var bränd spred man ut askan över marken som gödning. Därefter bearbetade man markytan, varefter man sådde råg eller rovor, ibland med insådd av några olika gräsarter. Efter odling under några år tog näringen helt slut i jorden. Det gick sedan att använda marken som betesmark under några år, men växte så småningom till skog igen. Ibland kunde svedjan bli en del av byns allmänning eller bli uppdelad mellan bönderna i byn.

Vid nyodlingarna använde bönderna ofta även järnskodda hävstänger för att kunna lyfta upp och flytta undan buskar, rötter av fällda träd och även stora stenblock. Dessa järnskodda hävstänger påminner mycket om dagens järnspett.

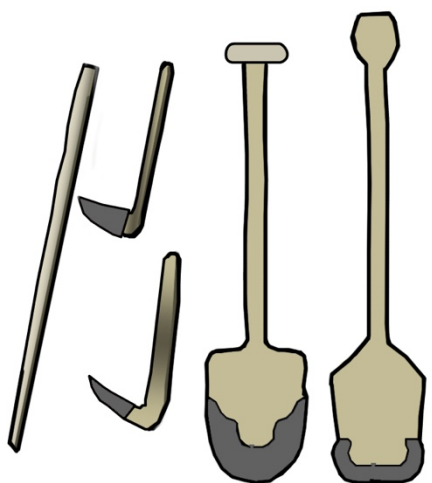
Under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet startade de så kallade *skogsfinnarna*, eller *svedjefinnarna*, omfattande svedjebruk i kronoskogar bland annat i Bergslagen, i delar av Värmland och Norrland. För arbetet med de här nyodlingarna fick skogsfinnarna sju skattefria år av staten. Senare under 1600-talet gick det åt alltmer skog för att producera träkol till det svenska bergsbruket. Då förbjöd myndigheterna svedjebruket. Många av svedjebönderna började då med vanligt jordbruk. Andra började arbeta som kolare och en del emigrerade.

Många av skogsfinnarna lärde sig svenska, men de behöll det finska språket och sin kulturella särart. Den stora nackdelen med svedjebruk är att odlarna ständigt måste flytta vidare till helt nya områden för att börja om på nytt när näringen i marken har tagit slut. Det tar cirka 25–30 år innan man kan hugga ner och bränna de nya träd som växer upp. Svedjebruket kräver mycket stora områden med skog och det kan kanske försörja tio människor per kvadratkilometer. Med tiden medförde skogens alltmer ökade ekonomiska värde att svedjebruket i stort sett upphörde i Sverige.

Det är vanligt att bouppteckningar tar upp täljknivar och yxor, som handyxor, huggyxor, skarvyxor, timringsyxor och vedyxor.

Grävkäppar och hackor

Det är troligt att *grävkäppen* är det äldsta av alla redskap för jordbruksarbete, eller snarare trädgårdsarbete. En grävkäpp var helt enkelt en käpp som var en aning spetsad i ena änden. Man använde grävkäppar för att skrapa upp markytan och för att göra små gropar där man kunde sätta ner små plantor eller lägga ner sina frön.

Från vänster visar bilden en enkel grävkäpp, två hackor, en järnskodd spade, samt en järnskodd skyffel.

Det tidiga jordbruket var en form av små trädgårdsodlingar med endast ett fåtal grödor. Under lång tid använde man *hackor*

för att bearbeta jorden. Under järnåldern och under medeltiden började många bönder använda *årder* för att bearbeta jorden i de tidiga åkrarna, men detta förutsatte att man hade tillgång till oxar som kunde dra de här nya redskapen.

Det finns flera typer av hackor som är anpassade för olika typer av arbetsuppgifter. *Flåhackor* var vanliga vid svedjebruk under 1700- och 1800-talen. Den här typen av hackor har även varit använda vid arbeten med dikning av åkrar och nyodlingar både i mossar och i myrar. *Korpar*, eller *korphackor*, använde man för att luckra upp hård jord och morän så att det sedan blev möjligt att gräva i marken.

Fyllhackor, eller fyllhammare, är lämpliga att använda för att gräva i stenig mark. *Klohackor* har flera klor och är använda för att luckra upp jorden och ta bort ogräs i odlingar. Gruppen *potatishackor* har bredare och kortare blad än klohackorna.

Spadar och skovlar

Den största och viktigaste tekniska förändringen som ägde rum under medeltiden skedde inom jordbruket. Från 1000-talet till 1200-talet övergick man från spadar och skovlar gjorda helt i trä till spadar och skovlar som var järnskodda.

Träspadarna hade långa skaft och skovelformade blad. De järnskodda spadarna fick kortare skaft med tydliga handtag. Spadarna fick efterhand "skuldror" som bonden och drängen trampade på för att kunna trycka ner spadbladen i jorden med bättre kraft. Numera är bladen i spadar vanligen tillverkade helt av metall. Skaften kan vara gjorda av trä eller av plast.

Man använde olika typer av skovlar för att skyffla med. Det gällde till exempel att skyffla gödsel, jord, sand och säd. Skovlar av trä var använda ännu in i 1900-talet för att skyffla säd och mjöl. Numera är bladen i skovlar och skyfflar ofta tillverkade av metall eller av plast. Skaften kan vara gjorda av trä eller plast. Funktionen skiljer ut spadar från skovlar och skyfflar.

De järnskodda spadarna och skovlarna innebar en enorm förbättring mot tidigare för befolkningen. Det gick betydligt

lättare att gräva diken och att odla upp nya marker än tidigare. Ända in i 1800-talet hörde hackor och järnskodda spadar till de allra viktigaste redskapen för alla människor som var hänvisade till att bo i enkla backstugor och i små torp. Dessa människor hade sällan, eller ofta aldrig, tillgång varken till oxar eller hästar för att dra mer effektiva och mindre arbetskrävande redskap, som årder, plogar och olika typer av harvar. Indelta soldater hade ofta en paragraf i sina anställningsavtal som fastställde att de hade rätt att få låna oxar, eller ibland hästar, ett visst antal dagar per år av rotebönderna så att de hade en rimlig möjlighet att kunna klara av både vårbruk och höstbruk.

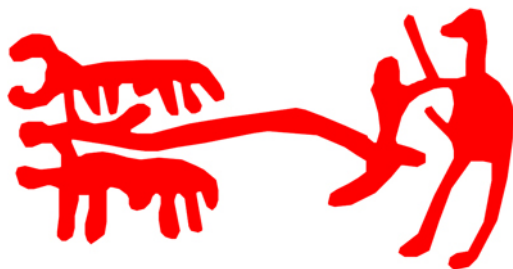
Järnskodda spadar finns avbildade på dopfuntar från 1100-talet både i Gotland och i Skåne. Bilderna på dopfuntarna visar hur Adam och Eva arbetar tillsammans på åkern. Adam gräver med hjälp av en järnskodd spade medan Eva använder en hacka för att luckra upp jorden. Under 1480-talet avbildar Albertus Pictor (c 1440–1509) män som gräver med hjälp av järnskodda spadar i bland annat Håbo-Tibble kyrka och i Härkeberga kyrka.

Människor som inte hade tillgång till årder och dragdjur fick bearbeta och så en liten bit av marken i taget. Detta *spadbruk* innebar alltså ett helt annat och betydligt mera arbetskrävande arbetssätt än det mer effektiva, tekniska jordbruket där man kunde använda förhållandevis mer avancerade redskap.

Ristar och årder

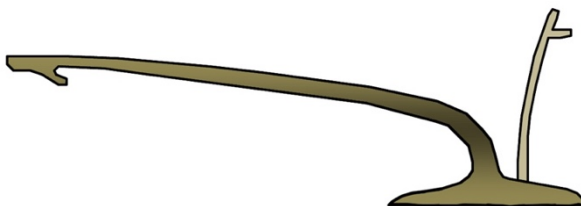
En *rist* var ett enkelt redskap som de tidiga bönderna använde för att skära sönder grässvålen på marken när de arbetade med nyodlingar. En rist bestod av en dragstock med en enkel kniv som skar igenom grässvålen och marken när oxen eller hästen drog den framåt.

Ett *årder* är ett redskap som man använde för att bearbeta och förbereda mark för sådd. Årdret kom i bruk efter grävkäppen och risten och det är ett betydligt äldre redskap än plogen. I södra Skandinavien började man använda årder för omkring 5 600 år sedan.

Den här bilden visar ett motiv ur en hållristning på Aspeberget i Tanums kommun i Bohuslän. Här är hållristningarna från bronsåldern, som varade under tiden 3 800–2 500 år sedan. Här bearbetar en man jorden med hjälp av ett enkelt årder, som två oxar drar.

En *bill* ser ungefär ut som en grävkäpp. När bonden ”ärjar” sin åker med ett årder skär billen genom jorden och skrapar upp en fåra. Från 500-talet började man använda billar av brons. De blev senare ersatta med billar av järn. Metallbillarna var givetvis bättre och mera hållbara än träbillar. Det blev nu en långsam, men mycket betydelsefull, teknologisk utveckling.

Bilden visar ett enkelt krokårder. Det dras här åt vänster av en eller två oxar, som i bilden av hållristningen.

Det finns flera olika typer av årder. Den äldsta och den enklaste typen av årder kallas för *krokårder*. Ett *krokårder* består av en böjd *dragåsen* med en *årderfot*. Dragåsen är tillverkad av ett enda stort och sammanhängande trästycke. Årderfoten har en horisontell och fast bill som skall luckra upp ytskiktet i marken. Ett *krokårder* har ett separat styre. Det finns möjligen en liten, eller kanske ofta ingen, möjlighet för bonden att kunna justera

årderfotens vinkel nere i jorden när oxen drar årdret framåt. Det är därmed även relativt svårt att styra den här typen av årder.

För ungefär 2 800 hundra år sedan införde man *bågårder*, en ny typ av årder. Här har den separata och böjda dragåsen ett hål i vilket den andra delen, med årderfoten och årderbillen, är instucken. Här är det lättare att justera årderfotens vinkel när den är nere i jorden. Därmed blir det lättare att styra årdret på ett mer effektivt sätt än med ett krokårder.

Den tredje typen av årder, *stångårder*, har en rak dragåse. Denna är fäst i styret genom intappning. Dragåsen går igenom ett borrarat hål i styret och är låst med en tapp på baksidan. En vertikal läkt förbinder dragåsen med årderfoten och billen. Detta stabiliserar årdret och ökar draghållfastheten betydligt.

Före järnbillens tid nådde ett årder inte särskilt djupt ner i marken. Därför ärjade man åkrarna i kors. Det här arbetssättet flyttade successivt jord från åkrarnas mitt ut mot kanterna. Det blev så småningom nedsänkta, skålformade ytor med tydliga åkerkanter. I flera länder finns det gott om spår efter åkrar som har varit brukade med årder under brons- och järnåldern. Här i Sverige finns spår efter sådana fossila åkersystem på Gotland och i Uppland, Västergötland, samt Östergötland. En skålformad åker, eller *bassängåker*, har ofta en i det närmaste kvadratisk form och varierar i storlek från 400 till 2 500 kvadratmeter.

Den långa årderbillen, de förbättrade seldonen, harvar, den nya hjulplogen, hästskon och slagan är alla exempel på tekniska innovationer. De har givit upphov dels till större produktivitet och dels till mycket mindre krav på krävande manuella insatser räknat per tunnland med åkermark.

Plogar

Plogen är en vidareutveckling av jordbruksredskapet årder. I motsats till ett årder, som bara luckrar upp det översta lagret av jorden med en bill, har en plog en kniv som skär igenom marken, och en vändskiva, som vänder upp remsor av jorden. De första plogarna var byggda av trä. Efterhand blev plogarna järnskodda.

Men inte förrän man utrustade plogar med hjul var det möjligt att bygga dessa helt i järn. Till en början använde man oxar för att dra de enkla tråplogarna. Senare använde man hästar och oxar tillsammans, eller ibland bara hästar.

Med en plog ”plöjer” bonden åkermarken. När ploget lyfter upp och vänder på remsor av ytskiktet i åkern blir resterna från tidigare skördar och gödsel nermyllade i jorden. Genom själva plöjningen bekämpar bonden ogräs och växtsjukdomar. Under historisk tid har ploget varit det viktigaste redskapet för att kunna bearbeta marker så att det senare går att odla växter där. Plöjningen är ett första moment för att skapa en lämplig såbädd.

Fram till det tidiga 1700-talet hade vi plogar endast i de södra och västra delarna av Sverige. I Dalarna ägde bönderna själva sina gårdar och nästan varje gård hade en egen smedja. Här utvecklade man flera lokala varianter av plogar från 1730-talet. I Skåne och i Hallands kustlandskap använde man tidigt plogar med två hjul. En variant med en fot i stället för de båda hjulen förekom i Bohuslän, Dalsland, Värmland och nordvästra Västergötland. Senare under 1700-talet kom det flera typer av plogar på flera olika platser i Sverige.

Den moderna ploget med en gjuten vändskiva helt i stål blev utvecklad i USA under 1830-talet. Med en sådan *vändskiveplog* blev det ännu lättare än tidigare att plöja på ett effektivt sätt. Detta medförde ökad produktion. Med nya plogar blev åkrarna alltmer avlånga eftersom det var mycket svårare att vända på en plog med en vändskiva än det är att vända med ett årder. När bonden systematiskt lät den plöjda jordremsan vändas inåt mot mitten av åkern uppstod så småningom långsträckta åkrar med höga ”ryggar”. På en del ställen finns det ännu rester kvar efter årdrens skålformade, kvadratiska åkrar och plogets ryggade, rektangulära åkrar. Sådana fossila åkrar finns vanligen där det är sandiga moränjor. Dessa rester efter fossila åkrar är skyddade i lag som kulturminnen.

Efter gediget arbete med årder eller plog under många år i sluttingar, där bönderna strävar efter att skapa plana ytor, blir

resultatet ofta att jorden successivt blir flyttad bort från de högre delarna ner mot de lägre delarna. Därigenom uppstår till slut så kallade *terrassåkrar*.

Harvar

Med en plog bearbetar bonden de djupare jordlagren. Med en harv bearbetar bonden det översta jordlagret, som blir smulat, uppluckrat och utjämnat. Den första kända harven bestod av buskar som var fastbundna i en enkel träram. Med *risharvar*, *kvistharvar*, körde bönderna kors och tvärs över sina åkrar. Man använde något modernare varianter av risharven ända in i 1800-talet.

Så här skrev Olaus Magnus 1555 om hur bonden bereder åkerjorden (i trettonde boken, tredje kapitlet): ”Hvilka redskap nordiska åkerbrukare nyttja, det giver endels förevarande bild vid handen, men då det gäller så vida landamären, är det ju icke lätt att bifoga afbildningar af dem alla.” Mannen som är längst ner i bilden arbetar med ett årder, ovanför honom ser vi två typer av harvar. Observera att Olaus Magnus använder tre olika perspektiv i bilden för att beskriva harvarna så tydligt som möjligt.

Redan romarna hade använt en enkel typ av *pinnharvar* för att dra upp ogräs och rötter och samtidigt jämna till markytan.

Redan under medeltiden var harven ett etablerat och viktigt redskap i jordbruket. En pinnharv hade ett ramverk av trä med rader av formade harvpinnar av trä. Harvpinnar var tydligen mycket eftertraktade varor, ty enligt de svenska landskapslagarna skulle den som stal harvpinnar få ordentliga straff. Eftersom harvpinnar av trä snabbt blev utnötta började man mot slutet av 1700-talet att smida harvpinnar av järn till pinnharvarna.

Under 1770-talet kom det flera nya typer av harvar. För att kunna åstadkomma en första mycket effektiv sönderdelning av jordtillorna efter plöjningen började bönderna använda den nya *tallriksharven*. Denna skar sönder jordklumparna på ett effektivt sätt. Därefter kunde bonden använda en pinnharv för att dra bort ogräs och rötter från åkern och samtidigt jämna markytan. Med hjälp av en *fjäderharv* skapade bonden slutligen en såbädd, där utsädet fick möjlighet att gro en bit ner i jorden.

Skärar och liar

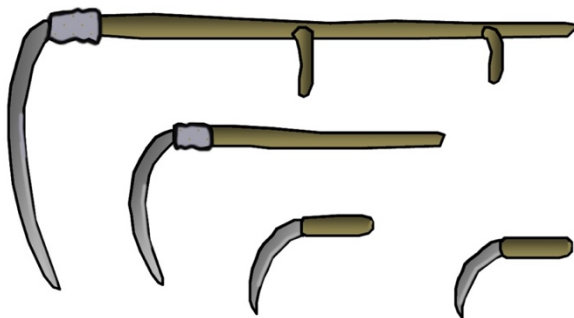
Under stenåldern använde människor bitar av stenar med vassa kanter för att skörda mogen brödsäd. Man kan betrakta dessa vassa stenflisor som de första skärorna. Med en *skära* arbetar man i en hopkrupen ställning nära marken. Bonden samlar ihop en bunt med strån i den ena handen och skär av stråna med sitt redskap i den andra handen.

Under bronsåldern började man använda skärar med vassa blad av brons. Senare, under järnåldern, dominerande olika typer av *vinkelskärar* med blad av järn. Hos vinkelskärar sitter handtaget i en skarp vinkel mot bladet med den vassa eggen. I en del fall använde man skärar som hade tandade eggar och högg av säden. I andra fall använde man skärar med jämnslipade eggar för att skära av stråna.

Senare började man använda *balansskärar*, eller *bågskärar*. I en bågskära är bladet format som en båge, ibland så lång som en halvcirkel. Den vassa eggen finns på insidan av bladet. I ena änden av eggen har bågskäraren ett handtag som är riktat bort och ut från eggen.

I den trettonde boken, åttonde kapitlet, visar Olaus Magnus 1555 här att bönderna använder sina skäror för att skörda sitt sexradiga korn, som lämpar sig bra att brygga öl. Som lön för mödan ställde man sedan till ett glatt gästabud. Visserligen var folk kortare än nu under 1500-talet, men här ser vi en mycket riklig skörd.

Bilden visar en lie med långt skaft, en lie med halvlångt skaft, samt två typer av skäror.

Under 1500-talet började en del bönder att använda *liar* för att skörda både hö och olika typer av brödsäd. Med hjälp av en *kortlie* av järn blev den möjliga arealen för en person nu dubbelt så stor under en arbetsdag. Det korta liebladet är längre än bladet på en skära. Det halvlånga skaftet, 50–60 centimeter, fungerar som en förlängning av den ena eller av båda armarna.

Med en lie arbetar man i upprätt ställning. Man står, eller går, och gör samtidigt långa svepande slag med den vassa lien nära marken genom växterna. Det går därför mycket snabbare att arbeta med en lie än med en skära. En sådan lie hade ett vasst blad av järn och ett långt skaft av trä. Under det här arbetet vilar skaftet, *orven*, mot överarmen. På skaftet finns det ett eller två handtag, så kallade *knaggar*.

Lien började bli spridd under 1600-talet och den var vanlig i hela Sverige i slutet av 1800-talet. Vid senare hälften av 1700-talet började man utrusta lien med tillbehöret *grind*, *mejbåge*, eller *stråfångare*. Detta tillbehör samlade ihop och lämnade den avverkade säden i någorlunda raka strängar på marken, vilket gjorde det betydligt lättare för den som gick efter och räfsade att samla ihop brödsäden till *skylar*.

Beroende på *vad* det är som man skall skörda kan lieblad vara utformade på olika sätt med avseende dels på storleken och dels på vinkeln mellan skaftet och liebladet. En lie med ett långt lieblad, som slutar i en vass spets, använde man för så kallad *skålslätter* när man till exempel skulle slå en hel åker med mogen råg, eller någon annan spannmål.

En lie med ett kort lieblad, utan spets, använde man för så kallad *hackslätter*, där liemannen försiktigt ”hackade sig fram” med korta slag i en ojämn och stenig äng där det finns lågvuxen och tät växtlighet. På en sådan äng går det inte att använda ett långt lieblad och arbeta med långa svepande slag.

För att skärpa ett lieblad behöver bonden en stor slipsten som roterar i vatten, samtidigt som han slipar eggen. Vid arbetet på åkern behöver liemannen ofta skärpa till eggen med ett *bryne*.

Det finns ett tydligt samband mellan längden av bladen och skaften på skörderedskapen och den areal som en person kan hinna med att skörda under en arbetsdag. Med en skära, som har ett litet halvmånformigt blad och ett kort skaft, kunde en skicklig person hinna med att skörda 400 kvadratmeter. Här fungerar det korta skaftet, 30–40 centimeter, som en direkt förlängning av handen. Men med en lång lie av järn kunde en person hinna

med att skörda 1 400 kvadratmeter under en arbetsdag. Det långa liebladet är längre än bladet på en kort lie. Här fungerar det långa skaftet, 80 centimeter eller längre, som en förlängning av både armarna och hela överkroppen.

Bilden visar de tre sädesslagen råg (vänster), korn (mitten) och havre (höger).

I norra Sverige var korn det enda sädesslag som hann mogna under den korta sommaren. Av korn bakade man tunnbröd. Det torkade snabbt och gick att förvara under lång tid.

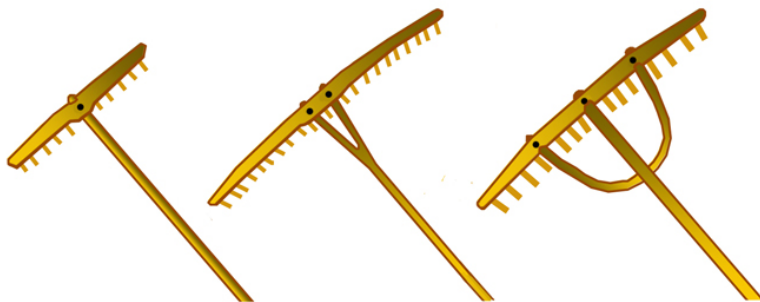
I det mekaniserade jordbruket blev lien senare ersatt av hästdragna *slättermaskiner*. Hästarna blev i sin tur ersatta av traktorer.

Räfsor och krattor

I äldre tider gjorde man *räfsor* helt av trä. En räfsa har normalt ett långt skaft som slutar med en tvärså, ett *räfshuvud*, som är försett med relativt långa *räfspinnar*. Man använde räfsor för att samla ihop halm, hö och löv på marken. Det fanns tre huvudtyper av räfsor.

I Sydsverige var en *enkelskaftad räfsa* vanlig. Nedre delen av skaftet var direkt intryckt i ett borrarhål i räfshuvudet. Utmed östkusten och på Gotland och Öland var det vanligt att skaftet var delat i änden. Två ”stödpinnar” var intryckta i två borrarhål i räfshuvudet, vilket ökade stabiliteten i räfsan. I Götalandskapen

fanns en *bågräfsa* där nedre delen av skaftet samt en stödbåge var intryckta i tre borrhål i räfs huvudet.

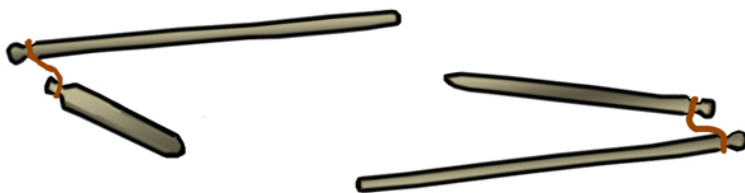
Räknat från vänster finns här bilder av en enkelskaftad räfsa, en räfsa med kluvet skaft och en bågräfsa.

En *kratta* har en stadigare konstruktion än en räfsa och den har kortare och stadigare räfspinnar. Krattan är mest använd för att luckra upp eller jämna till grus, jord eller sand. Det är alltså funktionen som skiljer ut krattor från räfsor.

Klubbor, slagor och tröskverk

Efter skörden gällde det för bönderna att skilja ut kärnorna i axen från torra skal och halmstrån. Före medeltiden använde man *klubbor* av trä i ett stycke för att banka på säden så att kornen lossnade. Efter medeltiden började man istället att använda *slagor* för detta arbete.

En *slaga* har två delar, dels ett skaft av trä, en *handval*, och dels ett bredare, rörligt och tyngre trästycke, en *slagval*. Dessa två delar är sammanfogade med varandra, till exempel med en stark rem av läder.

Bilden visar två typer av slagor, den ena med en kort och den andra med en längre slagval.

Under 1490-talet målade Albertus Pictor en man som håller upp en slaga, i Vittinge kyrka i Uppland. Det finns flera lokala varianter av slagor, men alla dessa var mycket mer effektiva än de tidigare stela klubborna. Med slagorna kunde man därför hinna med att tröska betydligt mera säd under varje arbetsdag.

I en speciell ekonomibyggnad med riktigt släta och täta golv, en *trösklada* eller *loge*, bredde man ut den torra säden på golvet. Därefter bearbetade man brödsäden med slagorna ända tills alla kärnorna lossnade. De äldsta bevarade tröskladorna i Sverige är från början av 1300-talet. Efter det tunga arbetet med slagorna skulle man skilja ut kornen från agnar och boss. Först använde man ett såll. Sedan kastade man upp säden i luften så att det mesta av skräpet kunde föras bort i ett vinddrag rakt igenom tröskklogen. Enligt *Bondepraktikan* skulle den mödosamma tröskningen alltid vara avslutad före julen.

I den trettonde boken, sjunde kapitlet, menar Olaus Magnus 1555 att det är lämpligt att spara all tröskning med slagor till vintern då nätterna är längre. Då kan man tröska i skenet av tjärbloss. Han uppmanar dem som tröskar att på alla sätt undvika det finfördelade dammet som alltid bildas när man bearbetar kärvarna med slagorna. Tröskdammet kan lätt täppa till lungorna och leda till att personen dör av kvävning. Även här använder Olaus Magnus olika perspektiv i bilden.

Ofta arbetade flera personer tillsammans med tröskningen. Med fyra man i ett arbetslag gick det lätt att få en jämn rytm i arbetet. Alla kunde hålla i sina handvalar och rytmiskt dunka ner slagvalarna på axen i brödsäden. Eftersom man alltid var noga med att göra golven i trösklogarna så täta som möjligt gick inte många sädeskorn till spillo.

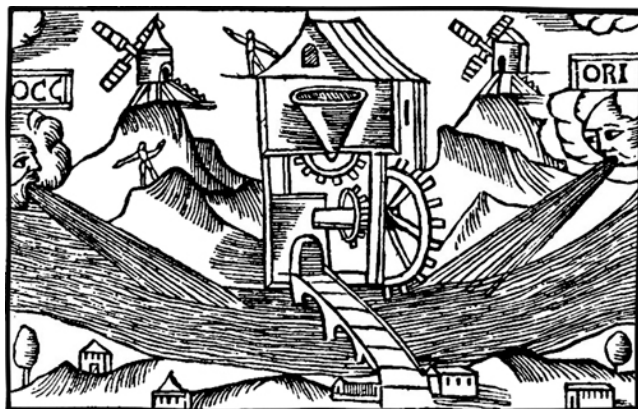
Slagan var en bra och enkel konstruktion som man använde i flera hundra år. Kring 1870 anskaffade de större jordbruken mekaniserade tröskverk som drevs av hästar. Mellan 1870 och 1900 började man använda små tröskverk som man flyttade runt mellan olika gårdar. Strax efter 1910 kom de första motordrivna tröskverken. Numera använder man ofta skördetröskor. Dessa klarar av att skörda, tröska och sikta säden direkt ute på fälten.

Kvarnar

Det går inte bra att äta spannmål direkt som den är. Redan under förhistorisk tid åt människorna gröt som var gjord av spannmål. För att kunna koka gröten var det nödvändigt att först krossa kornen. För att kunna baka bröd var det nödvändigt att förädla säden till mjöl. Tidigt utvecklade man därför olika tekniker att göra mjöl av spannmål. Under den yngre stenåldern använde man *rivstenar*. Med hjälp av en vass sten rev man sädeskornen mot en platt sten. Det var mest kvinnorna som hade ansvar för detta krävande arbete. På en del ställen var det slavar som fick utföra arbetet. Den stora nackdelen med rivstenar var att skalen blev så söndertrasade att det var svårt att senare rensa bort dessa från mjölet, vilket medförde att brödet inte blev särskilt bra.

En bättre metod innebar att man bearbetade brödsäden i *mortlar*. Här blev skalen inte lika söndertrasade som när man rev dem. Med den här metoden gick det därför lättare att skilja bort skalen från mjölet.

I de följande avsnitten presenterar jag några olika typer av allt mer sofistikerade kvarnar. Kvarnar var mycket vanliga. Med stor säkerhet har alla mina förfäder haft möjlighet att se kvarnar på olika ställen.

I den trettonde boken, elfte kapitlet, berättar Olaus Magnus 1555 om de olika typer av kvarnar som nordborna använde vid mitten av 1500-talet: "De äro af mångahanda slag och inriktning. Somliga drivas av vindarnas växlande kraft, andra af vattenfall, andra genom af hästar dragna hjul, andra af människokraft, nämligen hand- och trampkvarnar, andra af hjulverk med tyngder och reglerad gång likt jätteur, de där genom växlande tryck uppåt och nedåt äro i oafbruten rörelse och verksamhet."

Handkvarnar

En del arkeologer har länge ansett att *handkvarnar* var knutna till jordbrukskulturen, som spred sig över Europa för 6 000 år sedan. Men fynd under 2000-talet tyder på att små handkvarnar kan vara betydligt äldre, kanske 30 000 år. Eftersom det inte fanns någon odling var dessa kvarnar möjligen använda för att mala insamlade fröer från olika gräsarter och kanske även för att riva mineraler till färgpulver.

En av de äldsta typerna av kvarnar, *trågkvarnen*, bestod av en stenmortel med en passande kägla av sten. Med hjälp av ett handtag kunde man rotera käglan inne i morteln. Mjöl och skal samlades i räfflor i botten av morteln.

En annan typ av tidiga kvarnar bestod av en större flat sten, *malstenen*, och en mindre rörlig sten, *löparen*. I en sådan

handkvarn lade man lite brödsäd på den flata stenen och gned sedan fram och tillbaka med löparen för att krossa säden och mala kornen till ett grovt mjöl. Efter en tid blev den större stenen urgröpt. Mjölet blev uppblandat med små fragment från de båda stenarna, vilket slet hårt på tänderna hos dem som senare åt av brödet eller gröten. Man malde även säden till malt för att kunna brygga öl.

Den *roterande handkvarnen* bestod av en undre cirkelrund sten, *liggaren*, som låg fast förankrad i marken eller på ett bord och en övre lös cirkelrund sten, *löparen*. Här vrider man löparen runt en axel av trä eller metall. Löparen har ett handtag som gör att det går lättare att rotera den över brödsäden. På det här sättet kunde man även mala fruktkärnor för att få fram olja.

Roterande handkvarnar fanns hos etruskerna redan för 2 500 år sedan. I Sverige var roterande handkvarnar vanliga ända in i 1600-talet. De fanns både hos bönder och hos torpare. Handkvarnar fanns kvar i de enskilda hushållen ända in i 1800-talet.

Tramphjul

Tramphjulet är en gammal uppfinning, som var använd redan under antiken. Ett stort hjul sitter fast på en axel. När en eller flera människor, eller djur, går inne i hjulet så skapar de en kraft som man kan använda i en lyftkran vid byggen och vid lastning och lossning i hamnar.

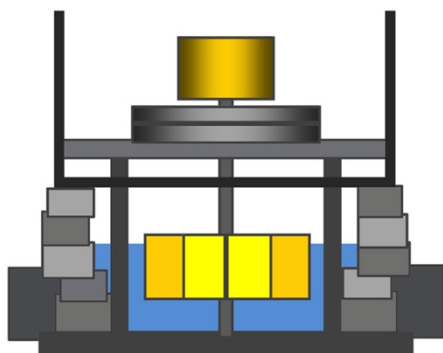
Ett fyra meter högt tramphjul finns bevarat på vinden till Storkyrkan i Stockholm. Hjulet blev byggt under 1520-talet. Man använde det för att hissa upp tunga föremål från Slottsbacken. Vid mitten av 1500-talet använde man tramphjul i Falu koppargruva för att pumpa upp vatten. I enstaka fall använde man tramphjul ännu i slutet av 1800-talet.

Man kan även driva en stor stenkvorn med betydligt större roterande löpare än i handkvarnar och vattenkvarnar och därmed få större kapacitet för att mala mycket mjöl.

Vattenkvarnar

I en vattenkvarn driver man löparen över den undre cirkelrunda stenen med hjälp av energin från rinnande vatten. Vattenkvarnar fanns redan för 2 000 år sedan och de var mycket vanliga under lång tid. Beroende på hur man hanterade det rinnande vattnet finns det två huvudtyper av vattenkvarnar: *skvaltkvarnar* och *hjulskvarnar*.

Skvaltkvarnar är kvarnar avsedda för lokal produktion av mjöl för det egna hushållets behov. En skvaltkvarn var byggd över en bäck eller en liten å med forsande vatten. Kvarnen har ett litet vattenhjul som är horisontellt placerat nere i vattnet. Ibland byggde man skvaltkvarnen en bit ifrån bäcken. Då behövde man gräva en liten kanal och ofta även en damm för att samla upp och spara tillräckligt med vatten. Under goda förhållanden kunde en person mala en tunna med säd under ett dygn.

Bilden till vänster visar en principskiss för en skvaltkvarn. Ett horisontellt vattenhjul är monterat nere i rinnande vatten och driver en vertikal axel, som driver den övre kvarnstenen. Bilden till höger visar en skvaltkvarn från Halland, som nu finns i drift på Skansen i Stockholm. Den här lilla kvarnen är byggd ovanför en liten bäck.

Inne i kvarnhuset (vänster) snurrar kvarnstenen runt med hög fart när rinnande vatten träffar skovlarna i vattenhjulet under kvarnhuset. En ränna (höger) leder vattnet fram till de stora skovlarna i vattenhjulet

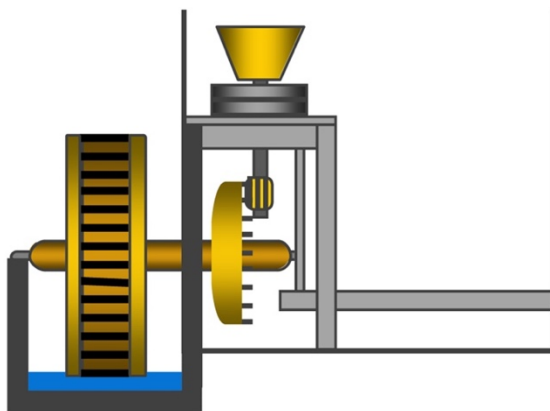
När vattenhjulet snurrar förmedlar en axel rörelseenergin upp till den övre, horisontella och rörliga kvarnstenen, ovanför den fasta kvarnstenen. Den vertikala axeln vilar på ett stöd av järn, som är fixerat i ett borrarat hål nere i berget, eller i en stadig jordfast sten. Över de båda kvarnstenarna byggde man ett litet hus. Brödsäden rinner ner till de båda kvarnstenarna genom en tratt. Genom att reglera avståndet mellan kvarnstenarna kunde man bestämma hur fint eller hur grovt mjölet skulle bli. Man samlade det nymalda mjölet i mjölsäckar, eller i påsar.

Skvaltkvarnar, eller *skvaltor*, är kända sedan 1100-talet. När adelsväldet växte fram under 1100-talet blev bönderna tvingade att mala sin säd i adelns kvarnar. På många ställen blev detta en stor intäktskälla för adeln. I landskapslagarna finns det regler för kvarnbyggen. Ofta byggde flera bönder skvaltkvarnar i en lång rad utmed en lämplig bäck. Ibland blev det alldeles för många skvaltkvarnar i små bäckar. Då var det stor risk att det forsande vattnet inte räckte till alla, vilket givetvis ledde till konflikter.

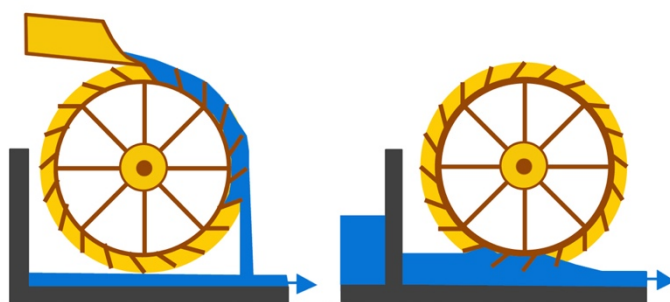
De här kvarnarna var helt dominerande ända fram till den industriella utvecklingen. Skvaltkvarnar fungerade bäst under höst och vår när det var högt vattenstånd i bäckarna. Inom en del

områden fanns det många skvaltkvarnar kvar vid bäckar runt om i bygderna ända in i 1900-talet. Men få av dessa finns kvar idag.

Hjulkvarnar var vanligen betydligt större än skvaltkvarnar och de behövde mycket mer vatten för att kunna fungera på ett bra sätt. En hjulkvarn har ett stort vertikalt skovelhjul. Man kunde leda fram vatten till skovelhjulet på tre skilda sätt.

Bilden visar en principskiss för en hjulkvarn. Det vertikala vattenhjulet driver en kraftig, horisontell axel. Med hjälp av ett stort kugghjul för man över kraften till en vertikal axel, som driver den övre kvarnstenen.

I överfallskvarnar, vänster, träffar vattnet skovlarna i skovelhjulet på ovansidan. I underfallskvarnar (höger) träffar vattnet skovlarna i skovelhjulet nära undersidan.

I alla överfallskvarnar leder man fram vattnet i en smal ränna så att det träffar skovlarna i skovelhjulet när de är på

ovansidan. I *bröstfallskvarnar* träffar vattnet skovlarna i mitten av skovelhjulet. I *underfallskvarnar* träffar vattnet skovlarna nära undersidan av skovelhjulet. Dessa var mest lämpliga där det inte fanns några stora höjdskillnader i terrängen.

Även hjulkvarnar är kända sedan 1100-talet. De blev vanliga vid tiden för den industriella utvecklingen. Befolkningsökningen var då så stor att skvaltkvarnarna inte räckte till längre, dessutom gav hjulkvarnarna betydligt bättre kvalitet på mjölet.

Hjulkvarnar fick snabbt även andra funktioner än att mala säd. Man använde till exempel hjulkvarnar för att driva stånghammarna vid de tidiga järnbruken, och senare timmersågar vid sågverken utmed de stora svenska älvarna.

Väderkvarnar

I en väderkvarn driver man den övre löparen över den undre runda kvarnstenen med hjälp av energi från vindarna. Det fanns väderkvarnar redan för mer än tusen år sedan. Vattenkvarnar och väderkvarnar hör till de första maskiner som drevs med någonting annat än muskelkraft från dragdjur eller människor.

På ett altarskåp i Värmdö kyrka, nära Stockholm, finns den äldsta avbildningen av en väderkvarn i Sverige¹³ i ett skåp gjort 1514 av Lars Snickare. I Storkyrkan inne i Stockholm hänger *Vädersolstavlan*. Tavlan visar Stockholm 1535, med bland annat två väderkvarnar, en på Riddarholmen och en på Mariaberget.

Bilden visar en del av Brunkebergsåsen i Stockholm med sina många väderkvarnar år 1700. Referens¹⁴.

Det finns tre huvudtyper av väderkvarnar: *holkkvarnar*, *stubbkvarnar* och *holländare*.

Holkvarnar har är en vanlig typ av väderkvarnar i landskapen kring Vänern sedan 1600-talet. Den här typen av väderkvarnar var även mycket vanliga nere på den europeiska kontinenten.

Ett *hjulhus* är byggt ovanpå kvarnhuset. Hjulhuset bär upp de fyra vingarna. För att kunna ställa in vingarna med hänsyn till vindriktningen får man vrida hjulhuset runt kring en trumma av trä, den så kallade *holken*. För att klara av detta arbete använder man en utskjutande stock, ”rumpestången”. Det går att förse vingarna på kvarnen med lösa segel som är tillverkade av trä. När vingarna börjar snurra driver de kvarnstenen inne i kvarnhuset.

En holkkvarn från Främmestads socken i Västergötland finns på Skansen i Stockholm. Ursprungligen blev den byggd 1750, och senare ombyggd 1828.

Holkkvarnen från Västergötland (vänster) och stubbkvarnen från Öland (höger) står på Skansen i Stockholm.

Stubbkvarnen, *fotkvarnen*, *stolpkvarnen*, *stubbamöllan*, eller *Ölandskvarnen*, har ett kvarnhus som går att vrida så att de fyra vingarna får en rät vinkel mot vinden. En stubbkvarn är byggd av

trä och står på en stabil fotställning, en ”stubbe”, som kan vara av järn eller av sten. Taket är ett sadeltak, täckt med brädor eller spån. De fyra vingarna sitter i ett kors. Konstruktionen var billig och enkel, men den var vinglig och inte stabil.

När det var dags att mala placerade man lätta träluckor på ribborna i vingarna. Man kunde anpassa antalet luckor efter vindstyrkan och man malde huvudsakligen under vintern. När kvarnvingarna snurrade drev de kvarnstenen inne i kvarnen. Stubbkvarnar började spridas över landet under 1200-talet. De var mycket vanliga på Öland. Under 1600-talet fanns det minst ett 60-tal stubbkvarnar i Stockholm. Kvarnarna var byggda på olika höjder och de präglade Stockholms stadslandskap under flera hundra år. År 1922 flyttade man två stubbkvarnar från västra Öland till Skansen.

Holländaren, eller *hättkvarnen*, är vanligen mycket större än stubbkvarnar. Det stabila kvarnhuset stod stadigt på marken och var byggt av sten eller trä. Det går bara att vrida den översta delen av kvarnhuset så att vingarna kommer i rätt riktning mot vinden. Taket kan vara utformat som ett kupoltak. Det är täckt med plåt eller med spån.

Konstruktionen var vanlig i Holland och kom hit till Sverige under 1600-talet. Holländaren var mer effektiv än stubbkvarnen och den blev en vanlig typ av kvarn, särskilt i landskapen Skåne och Gotland. Den äldsta bevarade holländaren i Stockholm är en oljekvarn från 1780-talet. Waldemarsuddes oljekvarn står kvar på sin ursprungliga plats på Södra Djurgården.

En stor väderkvarn av typen holländare står högt uppe på Torekällberget i Södertälje. Det är en kopia av en kvarn som blev byggd 1772 vid Hörningsholm på Mörkö i Södermanland. I såväl vattenkvarnar som i väderkvarnar håller man ner säden genom ”kvarntuten” in i ”kvarnögat”. Kvarnstenarna har inhuggna spår som flyttar den malda säden utåt. En liten kvarn hade bara två kvarnstenar, de större kunde ha tio par kvarnstenar. Moderna kvarnar har stålvalsar som roterar mot varandra.

Den här Holländaren står i Södertälje. Kvarnstenen är 146 cm i diameter. Hålet är 26 cm.

I likhet med hjulkvarnar fick väderkvarnar även andra funktioner än att mala säd. I Holland pumpade väderkvarnarna ut vatten från översvämmade områden. I Sverige har man använt väderkvarnar för att driva sågverk.

Andra kvarnar

De första ångkvarnarna blev konstruerade i England i slutet av 1700-talet. Den första ångkvarnen i Sverige blev färdig under 1806. Utvecklingen av en ångkvarn i Kalmar mot slutet av 1800-talet gjorde att väderkvarnarna på Öland blev överflödiga. År 1820 fanns det 1713 väderkvarnar på Öland. År 2014 var det 352 stycken kvar. År 1900 hade alla kvarnar försvunnit från Stockholms innerstad. Under slutet av 1800-talet började man ersätta kvarnstenarna med stålvalsar, vilket gav betydligt bättre kvalitet på mjölet. Det finns flera olika typer av *hushållskvarnar*, som kaffekvarnar, köttkvarnar och pepparkvarnar.

Smedjor

Alla *gårdssmedjor* var utformade på ungefär samma sätt över hela landet. Varje smedja var ett fristående hus. På grund av den stora brandrisken hade alla smedjor jordgolv, och de var byggda en bra bit ifrån all annan bebyggelse. Inne i smedjan var ässjan, med den höga skorstenen, byggd i hörnet mitt emot ingången. Till vänster stod en ho med vatten och städet. Det var lätt för smeden att flytta sitt arbetsstycke fram och tillbaka mellan ässjan och städet. Vattenhon var bra placerad för kylning och härdning. En smedja hade få och små fönster för att smeden lättare skulle kunna se hur smidbart det varma järnet var.

I en *allmogesmedja* samlade man alla skadade och slitna redskap för att kunna reparera dessa vid tillfälle. Ibland kunde man lokalt producera till exempel hästskor, liar, knivar, saxar och knivar. En del större gårdar hade egen smed som både lagade och tillverkade alla typer av redskap som man behövde.

I en del bouppteckningar finns egendom som visar att man klarade av att utföra en hel del arbeten i en gårdssmedja. Min mormors farmors far Anders Eriksson (1798–1883) som bodde i byn Ryr i Skållerud socken i Dalsland hade en hel del redskap, verktyg och material i sin ”Smidje och Järnkarershop”.

En detaljerad bouppteckning blev upprättad den 14 augusti 1835 efter att hustrun Katarina Eriksdotter hade avlidit i sviter efter sin sjunde förlossning. Allt i smedjan blev värderat till 29 riksdaler banco, 13 skillingar banco och noll runstycken. Enligt samma bouppteckning hade familjen en hel del kreatur: 1 svart häst, 1 dito mindre, 9 kor, 1 kviga, 4 kalvar, 8 gamla får, 2 gamla baggar, samt 9 svin. Alla de här djuren blev värderade till 177 riksdaler banco, 40 skillingar banco och noll runstycken. Det står ingenting i bouppteckningen om höns, men det är ganska troligt att det även fanns några höns på gården.

Anders Eriksson gifte om sig med en Johanna Aronsdotter och blev far till ytterligare nio barn. Då Anders Eriksson avled i mars 1883 var han nästan 85 år.

Våra tamdjur

Under långa tidsperioder har människor arbetet med avel av vilda djurarter. Till slut har dessa blivit *domesticerade*, det vill säga gradvis förvandlade till tamdjur, eller husdjur. Bin, hundar, får, getter och grisar hör till våra äldsta tamdjur. Senare tamdjur är nötboskap, hästar, gäss, höns och katter. Tamdjuren blev helt avgörande för att människor kunde överleva som bofasta bönder och ge upp sina tidigare liv som samlare och jägare.

Under större delen av tiden som tamdjur har våra får, getter, grisar, hästar och nötkreatur varit mindre än sina vilda förfäder. För omkring 2 000 år sedan var de flesta tamdjuren som allra minst. Sen ökade tamdjuren sakta i storlek fram till slutet av 1500-talet. Då medförde ett kallare klimat allt sämre tillgång på foder. Det ledde till att tamdjuren fick för lite att äta och de blev väsentligt mindre igen. Genom avel, och genom tillgång på foder, har tamdjuren efterhand vuxit till sina nutida storlekar.

Bin

Bin har funnits i kanske 100 miljoner år. Biet är en social insekt som bildar och sedan lever i samhällen. Under mycket lång tid, minst i 100 000 år, har människor inom alla kulturer runt om i hela världen samlat in bivax och honung från vilda bisamhällen.

Ett bisamhälle har en drottning, ett par hundra drönare, samt allt mellan några få till många tusen arbetsbin. Drönare är hanar och arbetsbin är sterila honor. Alla arbetsbin samlar in nektar och pollen från växternas blommor. Av den söta nektarn gör bina sedan honung. De lagrar honung och pollen i stora vaxkakor med många tomma hålrum, celler. Ännu viktigare är kanske att bina pollinerar fruktträd och andra odlade växter. Bin och humlor är helt nödvändiga för att många olika växter skall kunna överleva.

De äldsta bilderna av bistöckar för "tama bin" finns på mycket gamla tempelväggar i Egypten. Det är troligt att det vilda nordiska biet kom till Skandinavien för cirka 10 000 år sedan när inlandsisen långsamt drog sig tillbaka. Man vet emellertid inte

när man började hålla *honungsbin*, eller *tambin*, i stockar eller i kupor i Skandinavien.

Under bronsåldern använde man björkharts uppblandad med bivax och träkol som lim och tätning i fogar i husen. Bivax var även viktigt för att göra gjutformar när man skulle gjuta olika föremål av brons.

Förr i tiden var honung i praktiken det enda sötningsmedlet som var tillgängligt för allmogen. Redan från 1300-talet fanns det små mängder med importerat socker i Sverige, men det var enbart en ren lyxvara som var förbehållen de högre stånden i samhället. Under medeltiden fanns det en omfattande biskötsel i södra Sverige. Man höll bina i urholkade stockar. För att ta hand om honung och vaxkakor slaktade man hela bisamhällen. Det faktum att nya drottningar hela tiden bildade nya samhällen fick stor betydelse för pollineringen i skogarna. Det sämre klimatet under slutet av 1500-talet slog brutalt ut många bisamhällen med *tambin*.

Genom att blanda honung i friskt, rent och varmt källvatten och sedan låta det stå varmt i några dagar fick man *mjöd*. Från forntiden fram till medeltiden var mjöd den mest framträdande alkoholhaltiga drycken i Norden. Både i religiösa riter och vid gästabuden använde man mjöd.

Dagens bin lever över hela världen, och det finns ungefär 20 000 olika sorter. Såväl jordbruk, skogsbruk och trädgårdar är beroende av bin och humlor för pollinering.

Hundar

Alla dagens hundraser härstammar från gråvargen för omkring 27 000 år sedan. Det finns rester efter hundar i gravfynd som är 14 000 år gamla. Studier av DNA från hundar och vargar visar att de har samma genetiska bas.

Ursprungligen kommer alla dagens hundar från Sydost-Asien. Tillsammans med människorna fick infångade vargvalpar bättre tillgång på mat. Efterhand blev valparna domesticerade till tama hundar. De första hundarna var nyttiga genom att de

varnade människorna för faror och höll andra rovdjur på avstånd från bosättningen. Senare hjälpte de tidiga hundarna människan att bli bättre jägare. Hunden följde med människan och spred sig därigenom över hela världen, förutom till Antarktis.

Tamhundar var vanliga i hela Europa för 10 000–12 000 år sedan. De äldsta svenska fynden av lämningar efter hundar är gjorda i Västergötland och i Skåne och de är kanske 9 000–10 000 år gamla. Dessa lämningar består mest av gnagspår på ben efter grisar och kor. Det finns tydligen inte många benrester efter hundarna själva. En del av hållristningarna i Bohuslän har hundar som motiv. Tamhundarna var använda som jakthundar, vakthundar och vallhundar, men i tidiga kulturer blev hundar även mat till människor. Än idag äter folk i flera länder hundar, bland annat i Asien.

Får och getter

Det tama fåret härstammar från vilda mufflonfår som förr levde i bergen i Iran och Turkiet. Fåret blev domesticerat för omkring 9 000 år sedan. De första jordbrukarna kom från Centraleuropa och hade med sig tamfår till Skandinavien för 6 000 år sedan. De första tamfåren var köttdjur, som var mindre än våra nutida får. Både baggar och tackor horn på huvudet. Tamfåren hade päls men inte ull. Ullfår fanns i Grekland för omkring 5 000 år sedan och de spreds därifrån upp över Europa. Fårraser med ull kom till Skandinavien för omkring 4 000 år sedan. En del fårraser saknade horn.

I den sjuttonde boken, andra kapitlet, talar Olaus Magnus 1555 varmt om fåren. Texten börjar så här: ”Fåren äro välbekanta och fromma djur, som i gengäld för den ringa föda och vård, de erhålla, skänka sina ägare sin mjölk och sin ull, ja själfa sin träck till botemedel mot många sjukdomar samt på sistone sin hud och sitt kött.”

Kläder av ull och även av hela fårskinn utgjorde basen för familjens vinterkläder. Från 1700-talet blev fåret även viktigt som mjölkdjur, inte minst på många små gårdar och torp.

Både arkeologer och osteologer har mycket svårt att kunna se skillnad mellan benrester från får respektive från getter. Den tama geten härstammar från de vilda besoargetterna, som fanns i Irak, Iran och Turkiet.

I likhet med fåret blev geten domesticerad för omkring 9 000 år sedan. Men den tama geten blev aldrig lika vanlig som tamfåret. De första tamgetterna var huvudsakligen köttdjur. De var mindre än sina vilda förfäder och de var mindre än nutida getter. I Sverige har getter framförallt fått betydelse inom de norrländska jordbruken. Getterna gav hudar, kött och mjölk.

I den sjuttonde boken, tjugotredje kapitlet, visar Olaus Magnus 1555 hur de kraftiga och modiga getterna förföljer ormarna så att dessa inte blir för många och vållar befolkningen stor skada.

Grisar

Skogarna bredde ut sig över det frilagda och öppna landskapet när den stora inlandsisen smälte bort från Europa. Vildsvinen följde med skogarna och spred sig ända upp till Dalarna i dagens Sverige.

För 9 000 år sedan blev grisen domesticerad i Sydvästasien. Våra tama grisar härstammar från vildsvinen. För omkring 5 900 år sedan hade de första jordbrukarna med sig tamsvin när de kom till Sverige. Men den ständiga närvaron av vildsvin gör att

tamsvinets historia är mycket komplicerad. Det är troligt att folk har tämjvt vildsvin och korsat dem med tamsvin vid flera skilda tillfällen.

Grisarna gå lösa ute på utmarkerna tillsammans med får, hästar och kor under sommarhalvåret. Ända fram till 1900-talet såg många av de tama grisarna ut ungefär som vildsvin. De tama grisarna hade borst över både manke och korsrygg. De hade långa ben, och spetsiga huvuden. Grisarna var ofta mörkbruna med flera oregelbundna svarta fläckar på kroppen. (Se bilden "Den förlorade sonen" i avsnittet "Bonader".) De tama grisarna försåg bönderna med fläskkött.

Nötboskap

Våra tama kor härstammar från de vilda uroxarna. Uroxarna dog ut i Skandinavien för mer än 8 000 år sedan, men de hade blivit domesticerade i Sydvästasien för omkring 6 500 år sedan. För omkring 6 000 år sedan hade de första jordbrukarna, som kom från Centraleuropa, med sig nötboskap när de kom vandrande upp till Skandinavien. Dessa tama kor var betydligt mindre än de vilda uroxarna, och vanligen betydligt mindre än vad kor normalt är idag.

De forntida korna gav människorna hudar, mjölk och kött. Forskarna vet faktiskt inte när våra förfäder började utnyttja mjölk och ost som mat. Under slutet av bronsåldern och under järnåldern började man hålla kor och andra djur i fähus. Detta berodde på omsorg om en effektiv och rationell produktion av mjölk, snarare än omsorg om djuren.

Mjölk

I Sydsandinavien förändrades människornas kost helt inom loppet av någon enstaka generation för 5 900–4 000 år sedan. Man lämnade den marina säl- och fiskmaten till förmån för ost och biff. I stora delar av världen blir människor sjuka i magen av mjölk och mjölkprodukter. Det beror på att de saknar en gen som styr vår förmåga att bryta ner laktos som finns i mjölken. I de

nordiska länderna har upp till 90 procent av befolkningen den här genen. I Kina, Mellanamerika och Sydeuropa har högst 25 procent av befolkningen genen för "laktostolerans".

Genen för laktostolerans finns i 70 procent av de undersökta skeletten i gånggrifter från Västergötland och Öland, från 5 500–4 500 år sedan. Hos samtida grupper av jägare/samlare som levde på Gotland fanns den här genen bara hos tio procent av människorna. Laktostoleransgenen var en förutsättning för att kunna konsumera mjölk och mjölkprodukter från boskapen.

För att göra smör använde man en smörkärna där man stötte grädden med en stav tills det bildades klumpar med smör. Arbete med smör är ett vanligt motiv i målningar från medeltida kyrkor. I Härkeberga kyrka och i ytterligare fem kyrkor målade Albertus Pictor, under slutet av 1400-talet, kvinnor som arbetar med att kärna smör. Under år med missväxt sinade korna. Då trodde man att en del kvinnor samarbetade med djävulen och fick hjälp av "en mjölkhare" för att hämta mjölk från grannarnas kor. Flera bilder i medeltida kyrkor visar kvinnor som kärnar smör med hjälp av djävulen.

Enligt kulturhistorikern och kyrkomannen Olaus Magnus var tillverkningen av ost under medeltiden helt och hållet ansvar och arbete för kvinnorna. Männen fick inte ens komma in och visa sig i lokalerna under arbetet med ostarna. Vidare anmärkte Olaus Magnus att smör lätt får helt olika kvalitet i skilda delar av landet även om tillverkningsprocessen är likartad. Detta berodde dels på att korna har haft varierande beten och dels på att man har använt salt av olika kvalitet när man kärnade smöret.

Korna var betydligt mindre förr. Under 1500-talet vägde en ko 100–130 kilo och den gav kanske 400 kilo mjölk per år. Idag väger en ko 400–600 kilo och den ger kanske 9 000 kilo mjölk per år. Detta är en dramatisk förändring i avkastning.

Oxar

Fram till 500–600-talen var det främst *oxar* som drog vagnar, men senast under 700–800-talen blev hästar allt vanligare som

dragdjur. En ox var en kastrerad tjur. Som unga kallades de för *stutar*. Man började träna stutarna när de var omkring tre år gamla. Efter ett par år var de unga och starka stutarna utbildade som beskedliga dragdjur. Oxarna kunde sedan arbeta hårt ute på åkrarna i tre till fyra år. Därefter fick de äta upp sig ordentligt under ett år innan de blev slaktade när de var nio till tio år gamla. Det var alltså ett ständigt behov av nya oxar.

I den trettonde boken, första kapitlet visar Olaus Magnus 1555 hur bönder använder oxar för att köra ut gödsel på åkrarna med slädar under vintern.

Det starka lädret från oxhudarna blev ofta använt till att göra skor, stövlar och remmar av olika slag. Under 1500–1600-talen var det ett mycket stort behov av linor av oxhud i koppargruvan i Falun. Bönder i Småland sålde mängder med oxar till de tyskar som ansvarade för den dagliga driften vid gruvan. Oxarna fick gå i sin egen takt ända från Småland upp till Falun. När man sedan tillverkade sina speciella remmar till gruvan fick man plötsligt mängder av fint oxkött på köpet. Man rökte, saltade och malde oxköttet och producerade sedan stora mängder med falukorvar. Falukorv från Falun blev en riktigt lönsam och viktig biprodukt av själva gruvdriften.

Oxar var starkare än hästar, och de nöjde sig med att äta halm och billigt hö medan hästarna behövde både hö av bättre

kvalitet och dessutom havre. Oxarna var alltså mycket billigare i drift, men hästarna levde längre och de var mer allsidiga och även bättre lämpade för att klara av alla längre transporter.

Under vintern stod kor och oxar bundna till väggen i fähuset med en träklave runt halsen. En sådan träklave var ett stycke trä som var böjt som en båge och hölls ihop av en låsplatta av trä. Fynd från olika tider visar att de här träklavarna såg likadana ut från medeltiden ända fram till 1800-talet. Träklavarna fyllde sin funktion och det fanns inget överhängande behov av att ändra på formgivningen.

Många hade kor

Ända fram till den industriella revolutionen under 1800-talet var det arbetsintensiva jordbruket den viktigaste näringen i landet. Större delen av befolkningen ägnade sig på ett eller annat sätt åt jordbruk.

På landsbygden var det länge självklart att många människor arbetade med kor. För att kunna täcka hushållets behov av mjölk, men även behovet av gödsel, hudar och kött, hade många familjer en egen ko, ibland två. Det ingick i ett system för självförsörjning. Dessa familjer hade emellertid sällan möjlighet att själva odla tillräckligt med foder som kunde räcka under hela vinterhalvåret. Att köpa foder var vanligen inte ens att tänka på för en vanlig familj. Korna fick för lite foder och de blev ofta undernärda.

Under långa tider gick utfodringen under vintern ut på att hålla så många djur som möjligt levande för att sedan utnyttja sommarens frodiga beten till det yttersta. Det magra vinterfodret kunde bestå av halm, lavar, mossa, starrgräs, vass och ängshö. Ibland fick korna till och med hålla tillgodo med granris, gödsel från hästar, samt takhalm. Denna extensiva djurhållning krävde djur som var små och hårdiga. En del forskare kallar ibland detta system för "svältsystemet"¹⁵. Systemet upphörde efter hand mot slutet av 1800-talet. Det blev sällan något överskott av mjölk att sälja. Det kunde finnas "temporära överskott", som gick att sälja som smör. Många gånger räckte mjölken inte ens till eget behov.

Marknad för mjölk

Pengar var sällsynta inom bondesamhället, men man behövde kontanter för att köpa salt till att konservera sina färskvaror. Först under industrialismen och därmed penninghushållningen under mitten och slutet av 1800-talet, blev folk efter hand vana vid att köpa olika varor i handelsbodas och på marknader.

Under 1800-talet utvecklades industrin i Sverige kraftigt. Den industriella revolutionen började med textilier. Maskinell spinning och vävning förändrade samhällsstrukturen. Först var det tyger av bomull, därefter kom ylle och senare linne. Allt fler människor lämnade landsbygden och flyttade in till städerna för att kunna arbeta inom industrin. Där kunde folk inte längre vara självförsörjande med livsmedel. Därför växte det efterhand fram en marknad för mjölk, ost och smör mot slutet av 1800-talet.

Den här mjölken kom inte från alla små kor som var spridda i backstugor och torp ute på landsbygden. Det var vanligen främst gods och större gårdar som hade möjlighet att leverera mjölk till mejerierna. Vid gods och större gårdar satsade man på att odla tillräckliga mängder med eget foder åt korna. Staten, och senare enskilda personer, importerade kor och avelstjurar, från bland annat Holland. Dessa importerade kor gav mer mjölk än de betydligt mindre svenska korna av olika lantraser. Man byggde även nya och bättre ladugårdar åt djuren.

Enligt jordbruksstatistiken ökade antalet kor i Sverige från 1865 till 1911 från knappt 1,2 till drygt 1,8 miljoner kor, alltså med 50 procent. Under samma period ökade det totala antalet nötkreatur, alltså alla kalvar, kor, kvigor, oxar och tjurar, från knappt 1,9 till 2,7 miljoner djur. Från 1870 till början av 1910-talet steg den genomsnittliga avkastningen från 1 020 till 1 785 liter per ko och år, alltså en ökning med 75 procent¹⁶.

Förändrade värderingar

Under den här expansiva tiden blev det mycket stora skillnader i levnadsförhållanden såväl för kor som för människor. En forskare studerade bouppteckningar och jämförde förändringar

av åsatta värden av kor som levde vid gods med kor som levde vid hemman och torp i två socknar i Oppunda härad. Värdet på kor vid godsen ökade stadigt, men det gällde inte alls för kor vid hemman och torp¹⁷.

I en omfattande studie av skötsel av nötkreatur och storleken av dessa besättningar vid torp och herrgårdar 1850–1914 visade ungefär hälften av bouppteckningarna inom ett område att den avlidne ägde en eller flera kor¹⁸. De stora skillnader som finns i värderingar av enskilda kor i bouppteckningar kan bero på mängden mjölk, men även på kons hull, kalvningstid, kondition, ras, sjukdomar, storlek, ålder och återstående livslängd, samt tidpunkten för själva värderingen. Under vintern är en klen och sjuk ko mycket mindre värd än samma ko under sommaren.

Svåra jämförelser

När det gäller min släkt har jag hittills funnit innehav av en eller flera kor i 15 av 32 bouppteckningar efter direkta förfäder, alltså i 47 procent. Den äldsta bouppteckningen blev upprättad den 5 augusti 1773 och den senaste den 30 april 1917. I sex av bouppteckningarna är det en ko. I två fall är det två kor. Övriga omfattar tre till nio kor. Det finns även en del kalvar, kvigor och oxar, men ingen hade egen tjur.

Det är svårt att få en uppfattning om värdet av en ko vid olika tider, särskilt för tider med ett stort inslag av självhushållning. Enligt flera forskare blev inventarier alltid undervärderade. I den äldsta bouppteckningen, från 1773, var de fyra korna värderade till 10, 11, 12, respektive 12 riksdaler, totalt 45 riksdaler. Enligt *”Prisomräknare från medeltiden till 2100”* kunde man med 45 riksdaler år 1773 köpa lika mycket varor och tjänster som för 21 778 kronor 2018 mätt med *konsumentprisindex*¹⁹. Mätt med *löneindex* för industriarbetare motsvarade 45 riksdaler år 1773 en betalning för lika lång arbetstid som 529 732 kronor år 2018. Men hur bar man sig åt för att få pengar till att köpa en ko i ett samhälle där man sällan använde pengar och där arbetstiden dessutom var så lågt värderad?

Ibland är värderingarna av kor relativt likartade. År 1826 var det genomsnittliga värdet för sex kor 9 riksdaler och 16 skillingar. Följande år, 1927, var det genomsnittliga värdet för tre kor 9 riksdaler och 32 skillingar. Ibland är värderingarna däremot mycket olika. År 1910 var en ensam ko värderad till 40 kronor. År 1917 var en annan ensam ko värderad till 150 kronor. Det är tydligt att bouppteckningar inte ger tydlig information om hälsotillståndet hos varje enskild ko. I en del bouppteckningar är det dessutom svårt att förstå vilken valuta som är använd. Detta gör givetvis jämförelser ännu svårare.

Fäbodrar

I norra Svealand och i Norrland levde många människor mest av boskapsskötsel. Under våren flyttade man djuren ut från byarna till fäbodrar uppe i skogen. Där fick djuren beta under sommaren. Så kallade *hemfäbodrar* låg nära gårdarna, medan *långfäbodrar* kunde ligga flera mil bort.

Flyttning till fäboden i Gagnef socken, Dalarna, cirka 1900. Referens²⁰.

Flera bönder kunde äga en fäbod gemensamt. Varje fäbod kunde bestå av flera hus. Bostadshuset, eller eldhuset, var byggt av grovt, kluvet timmer. Det var en eldstad mitt på golvet och det

fanns väggfasta bänkar utmed väggarna. Det var ingen skorsten i huset. Röken fick ta sig ut genom ett rökhål i taket. Fäboden hade även fähus, lövlada, samt en mjölkbod.

Fäbodkullor tog hand om får, getter och kor från ägarnas gårdar. De mjölkade djuren varje morgon, och vallade djuren i skogen under hela dagen. Till kvällen föste man djuren tillbaka till fäboden för ny mjölkning. Kullorna gjorde messmör, ost, smör och surmjölk. Allt lagrade man i den svala mjölkboden, där golvet är ordentligt nersänkt i marken. Under hösten tog man med sig allt detta hem till byn.

Hästar

Den tama hästen härstammar från vildhästen som levde fritt på de omfattande stäpperna och tundran under den senaste istiden. För ungefär 14 000 år sedan fanns det vildhästar i de sydligaste delarna av Sverige. Vildhästar är vanliga motiv som bytesdjur i olika grottmålningar.

Det började finnas tamhästar i Centraleuropa redan för 5 000 år sedan. Det äldsta fyndet av ben efter häst i Sverige är 4 700 år gammalt. På en del hällristningar kan vi se att tamhästar var använda både som dragdjur och som ridhästar. Det finns även bronsskulpturer av hästar som drar ceremoniella vagnar. Förr i tiden var hästarna små. Under järnåldern använde man hästen som dragdjur, köttdjur, maktsymboler, offerdjur och stridshästar.

Under 1700-talet ansåg man allmänt att det var skamligt att äta hästkött. Endast personer som hade mycket låg ställning i samhället kunde äta sig att avliva, flå, eller kastrera hästar. Det var jobb som någon måste göra, men ingen egentligen ville äta sig att göra. Eftersom hästarna hade så lågt värde som slaktdjur lät man dem bli gamla och sjuka utan någon speciell vård. De fick ofta slita mycket hårt under dåliga förhållanden. Under vintern stod hästarna i bås, där de var de bundna med grimmor. Under 1700-talet var en stor hingst jämförbar i storlek med dagens russ på Gotland.

I sjuttonde boken, åttonde kapitlet, beskriver Olaus Magnus 1555: "Hur man skall utröna hästarnas goda egenskaper och se upp med deras fel." Svenska hästar var eftertraktade och en del av dem blev exporterade till andra länder.

Höns och gäss

Man vet inte när hönsen blev domesticerade, men man vet att vår tama höna härstammar från den vilda "röda djungelhönan". De äldsta fynden med benrester från höns kommer från 8 000 år gamla fyndplatser i Kina. För 2 600 år sedan fanns det höns inom Medelhavsområdet. Därifrån har hönsen följt med tidiga bönder när de har flyttat inom både Europa och Ryssland. Tamhönsen kom till Skandinavien för ca 2 000 år sedan, vilket är flera tusen år senare än till exempel får och getter. Redan från mitten av järnåldern finns det rester av tama gäss i arkeologiska material.

Numera finns det många raser och varianter av både höns och gäss. Hönsraserna kan se mycket olika ut vad gäller form, färg och storlek. Tamhöns ger både kött och ägg. Ägg har länge varit en viktig del av människors mathållning. Långt innan det blev vanligt med tamhöns plockade folk ägg bland annat från olika vilda sjöfåglar.

Vår svenska tamgås härstammar från den vilda grågåsen. Det finns 4 000 år gamla arkeologiska fynd i Egypten med rester av tamgäss. Man höll tamgåsen för dun, fjädrar, kött och ägg. Dun och fjädrar var använda för att stoppa in i dynor, kuddar och

täcken. Fjädrarna var viktiga för tillverkning av fjäderpennor. Tamgäss är mycket större än sina vilda släktingar. Idag finns det raser som väger upp till tio kilo. Tamgäss kan inte flyga, men de springer och flaxar med vingarna och kacklar högt och vilt när de blir nervösa och uppjagade. Därför fungerar de ibland som en typ av mycket effektiva ”vakthundar”.

Olaus Magnus har påpekat att det, under medeltiden, var kvinnans uppgift att sköta om höns och gäss.

Katter

Den europeiska vildkatten fanns redan för 350 000–400 000 år sedan i Europa. På några ställen finns det lämningar efter den i Sverige. Det är emellertid mycket troligt att vår tamkatt kommer dels från den afrikanska vildkatten och dels från den europeiska vildkatten.

Många menar att dagens tamkatter blev domesticerade för mer än 4 500 år sedan i Egypten. Den lilla behändiga tama katten kunde då ersätta det stora och skräckinjagande lejonet som heligt tempeldjur. Från Egypten spred sig katten långsamt åt olika håll. Katter kom till södra Italien för 2 500 år sedan. De var effektiva på att fånga möss och råttor och de följde de romerska trupperna och de romerska bosättarna när dessa gick norrut.

Redan under 300–600-talen fanns det katter på de flesta gårdarna i södra och mellersta Sverige. Liksom alla andra av våra husdjur var katterna avsevärt mindre förr i tiden än vad de är idag. Enligt Olaus Magnus var emellertid storvuxna tamkatter ganska allmänt hållna som effektiva mus- och råttfångare under slutet av medeltiden. Då betraktade man katter som ”nyttiga” djur, men det var alltid noga med viss försiktighet. Under mitten av 1500-talet skrev Olaus Magnus bland annat följande om katter i sin sjuttonde bok, nittonde kapitlet:

Synnerligen sluga och listiga som de äro, rensa de icke blott boningshusen och andra byggnader, lador och kornbodas, utan äfven åkerfälten närmast husen från råttor och möss.

... Huskatterna är man mycket mån om att hålla borta från barnens vaggor, ja äfven från de fullvuxnas läger, att de icke må andas in i de sofvandes mun, ty om man insuper deras andedräkt, smittas eller förtäres lifssaften så att lifvet flyr.

Från mitten av 1700-talet började emellertid folk att betrakta katter som ”skadliga djur”. En tänkbar förklaring till detta kan vara att katter då ofta blev förknippade med mystik och trolldom. Katter blev ofta brända på bål tillsammans med de olyckliga människor som blev utpekade som häxor och därefter inte hade någon som helst möjlighet att bevisa sin oskuld.

I jämförelse med andra länder var Sverige trots allt ett land med relativt få officiella häxprocesser. Här var det ren häxhysteri under åren 1668–1676. Men det förekom domar för häxeri även senare. Den sista häxdomen föll 1724. Sammanlagt blev omkring 300 personer avrättade som häxor i Sverige, men minst 30 000 personer ute i Europa. Små barn fick vara vittnen i dessa tragiska rättegångar. Bevis för att man förr i tiden verkligen tog trolldom och spådomskonst på största allvar ser man tydligt i en del gamla almanackor, lagböcker och rättegångsprotokoll.

Förr i tiden ansåg många människor att katten var ett viktigt spådomsdjur. När en familj skulle flytta in i ett nytt hus släppte man först in katten. Om katten visade att den tyckte om huset så var det ett bra tecken på att även familjen skulle komma att trivas där. Om katten däremot direkt sprang ut ur huset så kunde man räkna med att familjen inte skulle kunna trivas i bostaden.

Hägnader

De båda begreppen *hägnad* och *gårdsgård* avser ett *stängsel* av något slag²¹. Dessa anläggningar var ursprungligen avsedda att hindra får, getter, grisar, kor och oxar från att kunna *komma in i* trädgårdar, åkrar och ängar. Där kunde betesdjuren lätt förstöra och äta upp de grödor som måste räcka hela året för både djur och människor. Ända fram till början av 1800-talet gick djuren betade fria i skogen. Herdar vaktade djuren och de drev flockarna dit man ville att de skulle gå. Bönderna använde även hägnader, gårdsgårdar, stängsel av olika slag för att stänga djuren ute från sina odlingar. Sådana anläggningar var byggda av olika material.

I början av 1800-talet började man på många ställen att stänga in djuren på de marker där man ville ha dem. Nu ville man alltså hindra betesdjuren från att *komma ut ur* betesmarker. Detta gällde dock inte de områden där man hade systemet med fåbodar. Den största fördelen med att stänga in djuren var att man slapp ha herdar för att vakta dem. Det gick även att få djuren att beta hårdare på vissa marker.

Hägnader av sten

Sedan två tusen år finns det rester av röjningsrösen, hägnader av sten och tydliga åkerkanter. Våra äldsta hägnader är bevarade som stenrader, eller stensträngar, i de fyra landskapen Gotland, Uppland, Öland och Östergötland. Tillsammans bildar alla dessa arkeologiska spår *fossila kulturlandskap*, som går att spåra på flera platser.

Under järnåldern byggde man system med enkla hägnader av sten. För att bygga dessa hägnader plockade man bort lösa stenar från åkrarna och staplade dem till hägnader utmed åkerkanterna. Senare och modernare hägnader av sten kallar man ofta för *stengårdsgårdar*.

Hägnader av jord

I delar av Halland, nordvästra Skåne och Västergötland, där det har varit allvarlig brist på skog, grävde man *gropavallar*, eller

jorddikargården. Denna typ av hägnad består av en jordvall som löper utmed ett dike. Jordvallen var ofta stensatt på sidan mot diket, där boskapen gick. Ibland var jordvallen kompletterad med planterade buskar och torrt ris uppe på toppen. Bönderna fortsatte att gräva den här typen av gropavallar ända fram till mitten av 1800-talet.

Hägnader av trä

Under vikingatiden och medeltiden blev alla hägnader av sten successivt ersatta av gårdsgårdar av trä. Detta gällde dock inte för kustområden i Bohuslän och inte heller för Gotland och Öland. Inom dessa områden använde man länge bara hägnader av sten. Gårdsgårdar, eller *gårdesgårdar*, har olika konstruktion och utseende på skilda platser. Inom norra barrskogsbältet är alla typer av gårdsgårdar vanligen byggda av ene eller av gran.

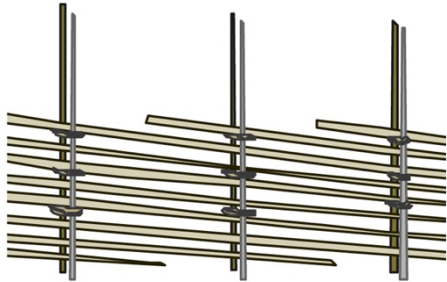
Flätverksgårdsgårdar, eller *flätgårdsgårdar*, fanns redan under järnåldern. I en flätverksgårdsgård var det en halv meter mellan varje stolpe. Vid utgrävningar finner arkeologerna därför enkla rader med stolphål, där avstånden mellan hålen är en halv meter. Kring stolparna flätade man in långa och smala grenar och stammar från buskar och kanske ibland även unga träd. Detta gav täta hinder. I städerna fanns flätgårdsgårdar kvar under hela medeltiden. Flätverksgårdsgårdar finns avbildade i bland annat en del kyrkomålningar.

Hankgårdsgårdar av trä ersatte successivt hägnader av sten under vikingatiden och medeltiden. I Leksand finns det en del arkeologiska fynd av hankgårdsgårdar ända från 1000-talet.

En hankgårdsgård stöds av lodräta par av granstörar som går långt ner i marken. Band av smala grangrenar, så kallade *hank*, håller ihop och låser alla paren av störar. Mellan störrarna lägger man in fyra meter långa kvistade toppar från gran på ett diagonalt sätt. Avstånden mellan de här störrarna har varierat i olika delar av landet och under olika tider. I de allra äldsta hankgårdsgårdarna var avstånden mellan störrarna tre till fyra

decimeter. Från 1700-talet ökade avståndet upp till en och en halv meter. På Gotland har man använt ene istället för gran.

I en hankgärdsgård håller band av smala grangrenar, så kallade hank, ihop alla paren av störar.

Förr i tiden var hankgärdsgårdarna mycket framträdande inslag i det agrara landskapet. Detta framgår mycket tydligt av bilderna i Erik Dahlberghs mycket stora och omfattande planschverk *Svecia antiqua et hodierna*. På många bilder är det påtagligt att landskapet under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet såg helt annorlunda ut än vad vi kan se idag. Numera är hankgärdsgårdar den vanligaste typen av äldre gårdsgårdar som är byggda av trä.

Skiftesverksgårdsgårdar. På platser där det har varit behov av mycket stabila hägnader har man byggt dessa av skiftesverk. Det har till exempel gällt att hindra frigående grisar att ta sig in i trädgårdsland och åkrar. Väggar i skiftesverk består av liggande, grova plankor som är infällda i stolpar med uthuggna spår.

Hägnader av metall

Under första hälften av 1900-talet bytte man successivt ut sina gamla gårdsgårdar mot stängsel av slät ståltråd, sen mot taggtrådsstängsel, och långt senare mot elstängsel. Det går åt ofantligt mycket mera arbete och mera virke för att bygga en hankgärdsgård än att bygga ett taggtrådsstängsel. Dessutom kan man räkna med att en hankgärdsgård bara håller i upp till 40 år.

Den agrara revolutionen

I och med den ”agrara revolutionen” i Europa under 1700-talet förändrades det medeltida sättet att använda jorden. Arvskiften i många generationer hade medfört att det hela tiden blev allt fler och allt mindre åkerremsor. Hela tiden blev svårare att bruka marken på ett rationellt sätt. Med inspiration från Danmark, England och Tyskland blev tankar om olika skiftesreformer spridda i Sverige under 1700-talet. För att kunna öka jordbrukets avkastning stödde regeringen, genom olika förordningar, att bönderna i Sverige skulle effektivisera arbetet genom att fördela marken på ett mer ändamålsenligt sätt.

Under de sista åren av 1700-talet och under hela 1800-talet drev statsmakten därför igenom flera jordreformer, så kallade ”skiften”. Dessa skiften kallas för *tegskifte*, *storskifte*, *ensskifte* och *laga skifte*. Flera metoder pågick samtidigt i olika delar av landet och skiftesreformerna fick stor utbredning. Bara ett fåtal byar i landet undgick att bli skiftade. Några begränsade delar av Sverige, särskilt skogar i Dalarna, blev aldrig skiftade. Syftet med jordreformerna var att få höjd avkastning. I residensstäderna finns de regionala lantmäterikontoren med sina omfattande kartmaterial och skifteshandlingar för respektive län.

Tegskiftet

Den tidigaste formen av skifte var *tegskiftet*, som även kallades för *bolskifte*, *hammarskifte* och *solskifte*. Metoden var tillämpad i stora delar av Europa innan den kom till Sverige. Här pågick arbetet med tegskiftet fram till 1749. Enligt praxis räckte det med att en enda bonde i en by anmälde till den närmaste lantmäterimyndigheten att han ville ha ett tegskifte. Övriga bönder i byn fick helt enkelt finna sig i att ett skifte blev genomfört. Detta medförde många lokala och svåra konflikter som sedan kunde pågå under många år, kanske i flera generationer.

Vid tegskiftet fick alla delägare i en by lika stora andelar med likvärdig kvalitet i alla byns typer av marker, som åkrar, ängar och skogar. Alla gårdar i en by fick alltså totalt sett lika stor areal.

Bebyggelsen blev inte påverkad av tegskiftet, den var fortfarande tätt samlad inom varje by. Syftet med tegskiftet var att ingen bonde skulle bli bättre gynnad än någon annan bonde. Eftersom skilda typer av marker har olika avkastningsförmåga medförde metoden att det uppstod orättvisor mellan olika markägare.

Vid varje senare arvskifte blev alla åkrarna inom en gård uppdelade på ett rättvist sätt mellan arvingarna. Det medförde att all odlingsmark till slut var uppdelad i smala åkerremсор. När befolkningen ökade blev tegskiftet alltmer opraktiskt, särskilt när de långsmala tegarna ofta blev bara en eller ett par meter breda. Det blev mycket arbetsamt och ineffektivt att hela tiden flytta alla tunga och ofta relativt klumpiga jordbruksredskap mellan varje smal teg inom flera olika gården. Det var svårt att bearbeta jorden och det blev allt sämre skördar. Många bönder brukade i praktiken därför åkrarna gemensamt.

Storskiftet

Redan 1758 utfärdade regeringen en förordning om den första moderna skiftesreformen i Sverige. Storskiftet blev genomfört i stora delar av landet under perioden 1758–1827. Storskiftet var en vidareutveckling av tegskiftet.

Liksom under tiden för tegskiftet så räckte det med att en enda bonde i en by begärde ett skifte för att det också skulle bli genomfört. Storskiftet innebar att man samlade ihop många smala tegar så att varje bonde kunde få färre men betydligt större skiften, med ett fåtal sammanhängande åkrar. Varje gård fick ha maximalt fyra tegar på varje åker eller äng. Det nya systemet kunde lätt medföra stora orättvisor. Därför var det nödvändigt att gradera de olika markerna efter deras avkastningsförmåga och hur arbetsamma de var att odla på. Under slutet av 1800-talet kom en reglering om storskifte.

Enskiftet

År 1803 utfärdade staten en förordning om enskifte i Skåne. Från och med 1807 gällde den nya skiftesförordningen även i resten

av landet med undantag för de nordliga delarna. Tanken var att sammanföra varje gårds jordegendomar till en enda enhet, ett enda skifte. Många flyttade sina bostadshus från byarna och ut i landskapet. Enskiftet fick störst utbredning i slättbygderna i Skåne och Västergötland, samt på Öland. Där fanns det mer eller mindre likvärdiga marker som gick lätt att dela upp på ett rättvist sätt mellan alla markägare.

Laga skiftet

År 1827 beslutade regeringen om det laga skiftet. De nya reglerna ersatte de tidigare förordningarna. Syftet med det laga skiftet var att slutföra alla påbörjade jordreformer. Det laga skiftet var en modifiering av enskiftet. Reformarbetet kom särskilt att påverka odlingslandskapen utanför slättbygderna. En förordning om hur det praktiska arbetet med skiftet skulle gå till hade blivit utfärdad redan 1757, inför storskiftet som började gälla 1758. Lagen om laga skifte gällde sedan ända till 1928.

Även nu räckte det att en enda bonde i en by begärde ett skifte. Det samlade värdet av ett hemman skulle vara lika stort efter ett skifte som det hade varit innan skiftet blev genomfört. För att få till en rättvis fördelning blev det ofta nödvändigt att odla upp ny mark. Till skillnad från storskiftet omfattade det laga skiftet även så kallad *utägomark*. Varje gård fick nu omfatta maximalt tre ägolotter.

Bönderna fick ”utflyttningsskyldighet”. Det är troligt att en del bönder självmant flyttade ut ur byarna för att bygga nytt inom sina egna, nya och sammanhängande marker. Andra bönder blev helt enkelt tvingade att lämna de gamla radbyarna, som blev splittrade för alltid. Hela samhällsstrukturen på landsbygden blev helt förändrad. Bönderna var inte längre beroende av varandra som de hade varit tidigare under hundratals år.

När bönderna fick egna marker var det många som vågade prova nya jordbruksmetoder, som utdikning och växelbruk. Man odlade spannmål, som korn och vete, vartannat år och vallväxter,

som klöver och ärter, vartannat år. Detta tillförde åkermarken kväve från luften och det gav djuren betydligt bättre foder.

Resultatet blev att jordbruket blev effektivare och varje gård kunde producera mycket mer än vad som tidigare var möjligt. Genom den allt snabbare tekniska utvecklingen blev det möjligt att använda allt mer avancerade och bättre redskap av järn. För att få mer åkermark sänkte man vattennivåerna i många sjöar och man dikade ut och torrlade våtmarker.

Det laga skiftet inledde den "agrara revolutionen" i Sverige. Denna sammanföll med den stora befolkningsökningen under 1800-talet. Ända fram till den industriella revolutionen var det arbetsintensiva jordbruket den viktigaste näringen i landet. Större delen av befolkningen ägnade sig på ett eller annat sätt åt jordbruk.

Bondens år

Under medeltiden hade katolska kyrkan stort inflytande över hur den enskilde bonden levde sitt liv. I det svenska bondesamhället var det betydligt fler högtider och i stor utsträckning helt andra traditioner som gällde än vad vi är vana vid idag. Dels var det många fler kyrkliga högtidsdagar än idag och dels var många traditioner knutna till det dagliga, fysiska och tunga arbetet inom jordbruket²².

Märkesdagar

Under 1100-talet införde kyrkan ”märkesdagar”, fördelade under alla årstider under året. Dessa dagar gav tidsramar för när man skulle plöja, harva, så, skörda, tröska och så vidare. Bonden borde till exempel börja med sådden på Eriksdagen den 18 maj och vara färdig med det arbetet senast till Bönsöndagen, eller Urbanusdagen, den 25 maj.

Med utgångspunkt i många traditioner inom lantbruket blev *Bondepraktikan* under lång tid utvecklad till en allsidig handbok med många konkreta och praktiska råd för alla bönder. Den första versionen blev publicerad i Tyskland 1508. Det var ett häfte på tolv sidor. Den första kända versionen på svenska blev inte publicerad förrän 1662. Genom åren blev *Bondepraktikan* en mycket populär handbok för allmogen.

Alla bönder var starkt beroende av vädret och den här boken erbjöd många mycket tydliga spådomar och rekommendationer. Genom att noga observera situationen under högtidsdagar kunde man – trodde man – därigenom få värdefull information om hur vädret skulle utveckla sig under en bestämd tidsperiod. Med sådan viktig kunskap kunde bonden se till att förbereda sig på bästa sätt. Fram till slutet av 1800-talet kom *Bondepraktikan* ut i över femtio upplagor. Boken var alltså mycket populär.

Folklivsforskaren Sigfrid Svensson menar emellertid att ingen trodde på den bokstavliga innebörden i de minnesregler

som är relaterade till olika märkesdagar och som är återgivna i *Bondepraktikan*. Texterna om märkesdagarna lyder:

... hör till folkdiktningens karakteristiska benägenhet att uttrycka sig åskådligt med hjälp av bilder. Men ursprungligen betydde namnet på en dag, att denna var ägnad åt minnet av en viss helig och mäktig person. Men helgonen var inte borta från världen, de kunde ingripa och hjälpa sina tillbedjare och givetvis kunde man speciellt vänta deras hjälp på de dagar, som var deras egna. Legenderna förde helgonen in i människornas vardagstillvaro.

Det finns flera exempel på källor som berättar om de traditioner som styrde bondens år i bondesamhället.

Januari

Nyårsdagen, den 1 januari, är en allmän helgdag. Allt man gjorde en nyårsdag kunde få konsekvenser någon gång senare under det nya året. Det var till exempel förenat med stor otur att göra av med sina pengar just den här dagen.

Enligt konstnären Per Hörberg (1805) gick det att utnyttja vinterföret för resor i januari. Det gällde inte för allmänheten, kanske mest folk ur de högre stånden. Referens²³.

Trettondagsafton och trettondedag jul är helgdagar. Vi firar trettonhelgen, den 5 och 6 den januari, till minne av de tre vise människens besök i Betlehem efter Jesu födelse. Därför brukade stjärngossar vandra runt i byarna med ljus och sång.

Ända sedan 1600-talet har tjugondag Knut, den 13 januari, medfört att julen nu är slut. Traditionen med julgransplundring härstammar däremot från 1800-talet. Under vintern var det i det närmaste omöjligt att få tag i mera foder åt får, getter, hästar, kor och de andra djuren på gården. Därför måste man ha kvar hälften av allt insamlat djurfoder vid Henriksdagen, den 19 januari. Även Paulusdagen, den 25 januari, påminde om att halva vintern ännu var kvar att klara sig igenom. I södra Sverige förväntade man sig att Karl dagen, den 28 januari, skulle bli årets kallaste dag.

Februari

Vid Kyndelmässodagen, den 2 februari, hade halva vintern gått. Till och med år 1771 var Kyndelmässodagen en allmän helgdag i Sverige. På Blasiusdagen, den 3 februari, kunde man lätt se hur vädret skulle komma att utveckla sig under den närmaste tiden.

I februari kan bonden arbeta både med att hugga och bunta virke, samt att hugga bränsle. Referens²³.

Doroteadagen, den 6 februari, var speciellt betydelsefull i Skåne. Om det snöar under Doroteadagen så blir det en snörik vinter. I Skåne skulle vintern försvinna under Agabusdagen, den 13 februari. När det töade på Sigfridsdagen, den 15 februari, fick man se fram emot vattenbrist och torka senare under året.

Fastan inleds med askonsdagen, den 18 februari. Nu var det den katolska kyrkans förberedelsestid inför påskhelgen. Dagen Petter Katt, Petr cath, Petrus cathedrae, den 22 februari, påminde folket om aposteln Petrus. Den här dagen kunde

uppvisa flera olika vårtecken. Mattiasdagen, den 24 februari, kunde vara den första vårdagen. Under Leanderdagen, den 27 februari, smälte hästens varma spillning igenom isen just där den föll ner på marken. Då var det äntligen vår.

Mars

Perpetuadagen, den 7 mars, kommer med värme och motar bort vintern för gott. En vanlig förutsägelse i bondesamhället var att vädret på ”fyrtio martyrs dag”, den 9 mars, skulle bli likadant under 40 dagar framåt i tiden. Vindiciandagen, den 11 mars, var ett vädermärke utan större betydelse och större spridning.

I mars kan fint folk gå på vårpromenad. För bonden är det dags att laga alla stängsel. Referens²³.

I *Bondepraktikan* var vårdagjämningen på Gregoriusdagen, den 13 mars. Vädret under Gregoriusdagen förutspådde vädret under de kommande fyra veckorna. Vid kallt väder kunde man fortsätta att hämta timmer i skogen. Om det var varmt väder skulle gräset senare gro och växa bra på markerna. Även vädret under Gertruddagen, den 17 mars, var bra för att spå väder på ett tillförlitligt sätt. Det blir ljusare och arbetsdagen blir längre. När Bengtdagen, den 21 mars, var våt så blev också våren blöt. När Bengtdagen var torr följde en tid med torr väderlek. I Skåne kunde man släppa ut grisarna på bete. Vårfrudagen, Jungfru Marie bebådelsedag, den 25 mars, var en viktig kyrklig högtid som markerade början av vårbruket. Ända fram till och med 1953 var Jungfru Marie bebådelsedag en allmän helgdag.

På de stora gårdarna ordnade man ofta med en stortvätt i mars och en i december. Vid dessa så kallade *storbyk* fick tvätten först ligga i blöt i stora öppna tvättbaljor under flera dagar. Man gnuggade sedan tvätten i varmt lut- eller såpvatten. Sen flyttade man tvätten till ett stort bykkar. Där öste man upp till tjugo gånger varmt lutvatten över tvätten. När det var dags att skölja tvätten körde man den till en bäck, sjö eller å. Där bankade man lutvattnet ur tvätten med hjälp av klappträn på en brygga. Sen var det dags att skölja tvätten flera gånger.

För att göra lut hällde man två delar kokhett vatten över en del björkaska. Efter ett dygn silade man bort den färdiga luten från askan. Två delar lut kan man sedan koka vidare med en del rent fett. Efter några timmar blir det såpa.

April

Man känner till att det har funnits aprilskämt den 1 april i Sverige ända sedan 1670-talet. När Ambrosiusdagen, den 4 april, följer direkt efter en frostnatt så kommer det frostnätter även senare under sommaren. Enligt en tidigare indelning av året så var det Tiburtiusdagen, den 14 april, som var den första sommardagen. Då kunde man börja med att lägga ut sina fiskeredskap i sjöar och älvar.

I april ärjar och sår bonden sina åkrar. Referens²³.

Den sista veckan i fastan kallas för den ”stilla veckan”, eller ”dymmelveckan”. Den här veckan inleds med palmsöndagen. Under medeltiden lindade man ibland tyg runt kyrkklockornas kläppar för att klockorna skulle alstra ett dovt ljud. Man kunde

också byta ut de vanliga kläpparna av metall mot kläppar av trä för att få samma resultat. Påskfriden började dymmelonsdagen.

Påskan är kristenhetens viktigaste helg, där långfredagen är Jesus dödsdag. Långt in i vår egen tid har långfredagen varit präglad av stillhet och tystnad. De vuxna fick inte utföra några onödiga sysslor och barnen fick inte leka. I många familjer, till exempel min egen, levde detta lekförbud kvar ända in i 1950-talet. Därmed var långfredagen verkligen ”lång” för många.

Eftersom Jesus uppstod från de döda under påskdagen så är denna en glädjedag. Långfredagen, påskafton, påskdagen och annandag påsk är allmänna helgdagar. Till och med 1771 var även skärtorsdagen och tredjedag påsk allmänna helgdagar. Vår sed att äta många ägg under påskan har sina rötter i den katolska medeltiden. Man skulle fasta under fyrtio dagar före påsk och fick inte äta ägg. Men hönorna fortsatte att värpa. Så det hann bli stora lager av ägg. I bondesamhället fick ju ingenting gå till spillo så det var en ”praktisk nödvändighet” att börja äta av de samlade äggen direkt efter fastan.

På många håll i Sverige ansåg man att Patrikdagen, den 16 april, var den sista dagen som var lämplig för att så ärter. Men på en del andra ställen skulle Albertinadagen, den 22 april, och även Markusdagen, den 25 april, vara speciellt lämpade för att så sina ärter. Skilda rekommendationer av den här typen visar att det råder många olika förhållanden inom skilda delar av Sverige.

De tre dagarna Turedagen, 28 april, Tykodagen, 29 april, samt Marianadagen, 30 april, var det speciellt lämpligt att så havre. Valborgsmässoafton, den 30 april, kom till Sverige från Tyskland under medeltiden.

Maj

Den första maj var den första sommardagen och man skulle släppa ut djuren på bete, men i Värmland var det lämpligt att vänta ännu ett par veckor till Peregrinusdagen, den 15 maj. Sedan 1890 är första maj en demonstrationsdag för arbetarrörelsen. Första maj blev nationell helgdag i Sverige 1938.

Kristi himmelfärds dag, 40 dagar efter påsk, är en allmän helgdag som påminner om att Jesus kom tillbaka till jorden ifrån de döda. Det var också den första sommardagen, då man lade undan sina vinterkläder. Nu kunde man inleda sommarfisket. Sofiadagen, den 15 maj, kunde man få höra göken. Den 17 maj, Rebeckadagen, var en lämplig dag att så lin i de västra delarna av Sverige.

Under den katolska tiden var Eriksmässa, Ersmässa eller Erikdagen, den 18 maj, en viktig kyrklig högtid i Sverige. Man firade minnet av Erik den helige, som hade blivit dödad den 18 maj 1160. Stockholms stadssigill och stadsvapen från 1376 visar hur man då trodde att Erik den helige såg ut när han levde. I den stora helgdagsreduktionen 1571 upphörde den här helgdagen.

Erikdagen var också en viktig märkesdag i kalendern. Enligt den rådande traditionen skulle man ha börjat så sina åkrar med korn, lin och andra grödor den 18 maj. Det gamla talesättet "Om Erik ger ax, ger Olof kaka" betyder att "om den höstsådda rågen har fått ax till Eriksmässan så kommer man att kunna baka bröd av det nya rågmjölet till Olofsmässan den 29 juli".

I maj går korna på grönbete och de ger mjölk igen. Referens²³.

Pingsten infaller 50 dagar efter påsk och påminner om att den Helige anden visade upp sig för lärjungarna. Numera är både pingstafton och pingstdagen allmänna helgdagar. Fram till och med 1771 var även både annandag och tredjedag pingst allmänna helgdagar. Det var ett stort besvär för kyrkans funktionärer att pingsthögtiden i det svenska bondesamhället var förknippad med både glädje och synd.

Potentiadagen, den 19 maj, var en lämplig dag för sådd och även en lämplig dag för att sätta potatis. Karolinadagen, den 20 maj, var märkesdag för att så linet. Urbanusdagen, den 25 maj, var den första sommardagen. Då måste allt arbete med vårbruket vara färdigt. I Sverige är det latinska namnet Urbanus förkortat till Urban. I bondesamhället var den heliga trefaldighetsdagen, den 26 maj, en av sommarens stora högtider då man tvättade sig och drack vatten vid någon av de många heliga källorna.

I södra Sverige var Bedadagen, den 27 maj, lämplig att så lin. I Mellansverige gick det bra att så både bruna bönor och lin samma dag. Den sista dagen för vårsådd av säd i Mellansverige var Petronelladagen, den 31 maj.

Juni

I Ångermanland var det dags att avsluta vårsådden av säd. Bonifaciusdagen, den 5 juni, var lämplig att så korn i Blekinge.

År 1892 började Artur Hazelius, som skapade friluftsmuseet Skansen i Stockholm, att fira ”svenska flaggans dag” den 6 juni. Sedan 1983 är den 6 juni Sveriges nationaldag. Under 2005 blev den 6 juni en röd dag i almanackan och därmed en arbetsfri dag. Vår nationaldag påminner oss dels om valet av Gustav Vasa till kung 1523 och dels om 1809 års regeringsform.

I juni är det tid att klippa fåren och utföra olika hantverk. Här tillverkar bonden laggkärl. Referens²³.

Eskilsdagen, den 12 juni, var en märkesdag för sådden av rovor. Sedan 1500-talet var det vanligt att så rovor på Botolfsdagen,

den 17 juni. I Närke var det däremot lämpligt att så rovorerna på Leodagen, den 28 juni.

Vid sommarsolståndet lutar jordaxeln som mest mot solen. Omkring den 21 juni får vi i Sverige därför årets längsta dag och årets kortaste natt. Efter sommarsolståndet börjar dagarna att bli kortare igen.

Vid vintersolståndet lutar jordaxeln mest bort från solen. Omkring den 21 december får vi årets kortaste dag och årets längsta natt. Efter vintersolståndet börjar dagarna att bli längre igen.

Sedan minst 1 500 år är den 24 juni en festdag inom större delen av kristenheten. Kristendomen anpassade alla våra äldsta traditioner kring midsommar och kring jul för att passa de nya högtiderna. Midsommarafton är en allmän helgdag. Sedan 1951 firar vi midsommar den närmast följande lördagen.

Midsommar firar sommaren, växtligheten och livet. Inom bondesamhället betraktade man regn på midsommardagen som ett gift för markerna, medan regn på Petrusdagen, den 29 juni, var en ren välsignelse att vara tacksam för. Vid midsommar var det lämpligt att förbereda och justera alla sina redskap inför den kommande skörden.

Juli

När det regnade i Västergötland under Mariedagen, den 2 juli, kunde man spå att regnet skulle fortsätta i flera dagar. På en del håll var Melkersdagen, den 5 juli, en gräns mellan försommaren och tiden för slåtter. I en äldre kalender är Melkersdagen samma dag som midsommardagen.

På flera håll i Sverige var Hermansdagen, den 12 juli, den första lämpliga slåtterdagen. I Västergötland var Joeldagen, den 13 juli, lämplig att börja med slåttern. Phocasdagen, den 14 juli, var den sista av de tre slåtterdagarna då man var ”pockad” till att avsluta slåttern. I Medelpad började man dock slåttern under Saradagen, den 19 juli.

I juli är det tid att slå, torka och bärga höet. Referens²³.

Under "fruntimmersveckan", den 19–24 juli, förväntade man sig att det skulle komma mycket regn. Detta gällde särskilt under Margaretdagen, den 20 juli. Fruntimmersveckan kunde även omfatta Jakobsdagen, den 25 juli.

I Västergötland gav regn Martadagen, den 27 juli, senare en god humleskörd. Det var mycket viktigt att få en god humleskörd eftersom man alltid behövde humle för att brygga sitt eget öl. Man behövde även humle som läkemedel.

Den person som råkade sova länge på sjusovardagen, den 27 juli, var dömd till att fortsätta sova länge under de följande sju månaderna. När det regnade under sjusovardagen kunde man förutse att det skulle fortsätta att regna under de följande sju veckorna. Under Botvidsdagen, den 28 juli, var "inget att göra", det var "ingen bot vid".

I bondesamhället var Olofsmässan, Olof den heliges dag, den 29 juli. Dagen var en skarv mellan två skilda år för odlingar. I slutet av juli började maten ta slut och det var ännu flera veckor kvar innan det var möjligt att börja med den nya skörden. Man kallade de magra veckorna i slutet av juli för *Olskroken*. Många familjer blev tvungna att inleda den tidiga potatisskörden för att kunna klara av Olskroken. När slagorna sen ändå började dunka hos en del familjer så sade grannarna att "hungerklockorna klämtar" för ljudet visade att man redan hade ätit upp all skörd från förra året. Ju längre en familj kunde vänta med den här första tröskningen, desto rikare ansåg grannarna att den bonden var. Tröskningen fick absolut inte börja för tidigt, men givetvis inte heller för sent.

Augusti

I slutet av juli och i början av augusti var det ”rötmånad”. Då blev det svårt att förvara maten på ett säkert sätt. Dessutom var det stor risk att husdjuren skulle föda missbildade ungar. I Halland är Perdagen, den 1 augusti, en märkesdag för ålfisket. Regn som faller under den 1 augusti gav upphov till en ännu längre period med regn. Vid Larsdagen, den 10 augusti, skulle man absolut vara färdig med slåttern. När det regnade på Klaradagen, den 12 augusti, kunde man räkna med att det skulle bli en regnig höst. När det regnade den 15 augusti, dagen för Marie himmelfärd, så kunde man vänta sig regn under de följande två veckorna.

I augusti är det tid att börja med skörden, samt att bearbeta jorden innan höstsådden. Referens²³.

Augusti var början till en intensiv tid fylld av långa och tunga arbetsuppgifter. På många håll skulle höskörden vara torkad och inkörd i ladorna senast på Brynolfdagen, den 16 augusti. Innan Bartolomeusdagen, den 24 augusti, skulle man ha skördat så mycket att det fanns tillräckligt med utsäde att så under följande vår. Lovisadagen, den 25 augusti, kunde bära med sig frost. Det var en tid med risk för frostnätter som kunde förstöra skörden.

Såväl Magnusdagen, den 19 augusti, Samuelsdagen, den 20 augusti, som Rufusdagen, den 27 augusti, var märkesdagar för att så höstrågen. Vid flera platser i Bondepraktikan finns det skilda rekommendationer av den här typen. Dessa råd visar mest att det råder många olika förhållanden i skilda delar av Sverige.

September

Egidiusdagen, den 1 september, bestämde vädret för hela den kommande månaden. I Västergötland var detta en lämplig dag att skatta bikuporna och att slakta bisamhällena inför vintern. Mosesdagen, den 1 september, Morsmässan, den 8 september, och Matteusdagen, den 21 september, var lämpliga dagar för att slakta bisamhällena. Matteusdagen var även en lämplig dag att slakta får och getter. I Västmanland var Mosesdagen den absolut sista dagen att så höstrågen. Det var dags att ta upp potatisen när svalorna flög iväg under korsmässan, den 14 september.

I september var det vinskörd i sydliga länder. Referens²³.

I bondesamhället var mickelsmäss, den 29 september, en av de viktigaste högtiderna under hela året. Det var en markering av skiftet mellan sommarhalvåret och vinterhalvåret. Mickelsmäss var en skördefest med förkristet ursprung. Nu var alla bodar och förråd fyllda med foder till djuren och med mat till människorna. Dessa lager skulle räcka ett helt år. Nu fanns det mer foder och mer mat än vid någon annan tidpunkt under hela året.

Mickelsmäss markerade slutet på sommaren och inledde årets enda lediga vecka för allmogen. Numera är semestern fem veckor. I södra och mellersta Sverige var det stora skördekallas under mickelsmäss. Kyrkan såg alla skördefester som hedniska företeelser. Eftersom det inte gick att få bort traditionsbundna seder gjorde kyrkan, på ett elegant sätt, om den här dagen till en hyllningsdag för ärkeängeln Mikael.

Under tiden 1723–1819 var Mikaeli lagstadgad dag för att flytta. Tjänstefolk skrev sina kontrakt för ett år i taget. Under

mickelsmäss fick tjänstefolket ut sin kontanta årslön, så det fanns gott om pengar vid alla tillfälliga marknader som snabbt blev etablerade vid den här tiden. På grund av att det var olika förutsättningar för att driva jordbruk i olika delar av landet har man firat mickelsmäss på skilda sätt. Det intensiva firandet av mickelsmäss försvann i och med att jordbruket blev mekaniserat.

Oktober

Varmt väder under Birgittadagen, den 7 oktober, var ett resultat av den heliga Birgittas idoga böner. Det kunde bli Brittsommar i oktober, några dagar med varmt väder. På Gallusdagen, den 16 oktober, kan man förutsäga hur växtligheten kommer att bli det kommande året. Nu skall man vara färdig med skörden av alla äpplen. Vid Lukasdagen, den 18 oktober, skall man ha skördat kål, rotsaker och andra hushållsgrödor. Slutet av oktober innebär ett tydligt skifte från höstbruket till de olika vintersysslorna.

I oktober är det tid att slakta och tröska. Referens²³.

I oktober var det mycket arbete med att baka bröd, bereda lin, brygga öl, tillverka ost och smör. Det var särskilt mödosamt, omfattande och tidskrävande arbete att tröska säden i skenet av stora tjärbloss. Här gällde det att vara försiktig med elden för att undvika bränder. Under oktober började man att slakta får.

Under de mörka månaderna gav den öppna spisen både värme och ljus. Vanligen var den öppna elden den enda ljuskällan eftersom de stöpta talgljusen var allt för dyra att använda under vanliga dagar. Det var små fönster som inte gick att öppna. Den öppna elden sotade ner både väggar och fönster.

På en del ställen använde man sig av ljussvaga och osande oljelampor med trögflytande olja. Under 1860-talet blev de nya fotogenlamporna spridda över landet. Det ledde till att fotogen blev en av de viktigaste varorna i lanthandeln.

November

Under 700-talet började den katolska kyrkan fira en fest för alla sina många helgon och martyrer den 1 november. I Sverige firade man "alla själars dag" redan vid slutet av 1100-talet. Alla helgons dag fick vara kvar som helgdag efter den första reformationen. Men 1772 blev dagen flyttad till följande söndag. År 1953 blev den här dagen flyttad igen, nu till den lördag som kommer närmast efter den 31 oktober.

I november kan ett fåtal människor gå på jakt. Allmogen tar in sitt arbete i husen. Referens²³.

Till och med 1953 var Allhelgonadagen, den 1 november, en allmän helgdag. På många håll ansåg man att Klemensmäss, den 23 november, var startpunkten för vintern. När Klemens är mild, så blir också den kommande vintern mild. Från Klemensmäss fram till Tomasmäss, den 21 december, var det lämpligt att slakta grisar. När det var kallt ute var det lättare att ta hand om det färska köttet. Det var vanligt att varva kött och salt i tunnor. Ofta sparade man en eller ett par grisar för att kunna äta färskt kött under julen.

Köld under Katarinadagen, den 25 november, varnade för köld under den kommande vintern. En av våra mest berömda minnesregler för väder lyder "Om Anders braskar, skall julen

slaska”. Om Andersdagen, den 30 november, är så kall att det knastrar, blir det slaskväder under julen–och tvärtom.

Under de mörka månaderna med kalla och korta dagar var det inte så mycket man kunde arbeta med utomhus. Då flyttade man in i bostadshuset för att karda ull, laga redskap, spinna, stöpa ljus, sy kläder, tälja nya räfspinnar med mera.

Under 1700-talet var det vanligt med väggfast inredning i allmogens stugor. Man byggde ofta sängarna med två eller tre våningar utmed ena långväggen. Där bäddade man med lös halm som man täckte med en trasväv.

Under 1800-talet började man använda vävda madrassvar som man stoppade fulla med halm. Lakan kom inte i allmänt bruk förrän mot slutet av 1800-talet. Alla sov i samma rum och det blev ofta trångt med kanske femton till tjugo personer. Ofta låg två eller flera personer i samma säng. En del fick ändå inte plats i någon säng utan fick sova på golvet. Under vintern tog man dessutom ofta in både höns och smågrisar i stugan för att de skulle klara av vinterkylan. Man kan lätt föreställa sig att dagens människor inte skulle tycka om lukt och smuts i en sådan bostad, men på den tiden var människorna givetvis vana. Mot slutet av 1700-talet började allmogen att byta ut den fasta möbleringen mot flyttbara stolar, utdragssoffor och utdragsängar.

December

Under november och fram till jul blir dagarna allt kortare. Vid vintersolståndet, omkring 21–23 december, har vi årets kortaste dag och årets längsta natt. Därefter blir det allt längre dagar och allt ljusare tider. Fyra söndagar före julafton är det första advent, som inleder det nya kyrkoåret.

Sedan kristnandet av Sverige kring mitten av 1100-talet har de hedniska och kristna traditionerna blivit uppblandade med varandra. December var en slitsam tid, särskilt för kvinnorna. På Annadagen, den 9 december, skulle man lägga lutfisken i blöt. Då blir den lagom färdig till julen. Storbaket var ett slitsamt arbete som kunde pågå under flera dagar. Ibland skulle brödet räcka

ända fram till midsommar. Inför julen skulle man också brygga både öl och svagdricka. ”Anna med kanna” är ett talesätt som var markerat med en liten kanna på den gamla runstaven, som var en typ av ”evighetskalender”.

Man skulle skura och tvätta. Hemmet skulle bli skinande rent. Förr i tiden var all tvätt hårt smutsad. Ofta bytte man till exempel lakan två eller tre gånger varje år. Även människorna var rejält smutsiga. Många badade bara en gång per år, just till julen. En del badade även till midsommar. Först badade männen i rangordning. Därefter badade kvinnorna och till sist fick alla barnen bada. Eftersom så många lortiga personer använde samma badvatten kan man ju lätt förstå att vattnet till slut blev rejält smutsigt, *men* kvinnorna fick helt nytt badvatten för att slippa riskera att bli gravida i badet.

I december är det dags att slakta julgrisen och mycket arbete med att förbereda allt inför julhelgen. Referens²³.

I den romersk-katolska kyrkans helgonkalender är den 13 december reserverad för martyren Lucia. Denna vackra, kristna jungfru levde i staden Syrakusa, på ön Siciliens östkust, under 200-talet. Lucia är emellertid inte ”vår Lucia”. Vår moderna svenska Lucia är en blandning av såväl förkristna som kristna idéer. I Sverige har vi firat Lucia ända sedan mitten av 1700-talet, till en början bara på herrgårdar och stora bondgårdar i västra Sverige. Den 13 december skulle man också hinna med att slakta julgrisen och sedan noga ta hand om alla delar av grisen.

Under medeltiden började julfastan under luciamorgonen. Fastan varade sedan till midnatt mellan julafton och juldagen.

Man fick inte äta av den nyslaktade grisen, utan man åt lutfisk som fastemat. Eftersom det alltid gällde att ta vara på all mat är det troligt att seden att doppa bröd i skinkspad började vid den här tiden. Seden finns kvar inom många familjer ännu idag som ”dopp i grytan” under julafton.

Under Tomasdagen, den 21 december, skulle brännvinet vara färdigt. Det gällde även tröskningen. Annars skulle råttorna äta upp säden och då ville gårdstomten inte vakta gården längre. Mot slutet av 1800-talet var det alltid julmarknader i städerna under Tomasdagen.

Till förberedelserna inför julen hörde även att pryda och pynta hemmen. Man spände upp bonadsmålningar och vävnader med bibliska motiv på väggarna. Man hängde julkronor i taket och man strödde ut julhalm på de noga renskurade golven. Man ersatte torrvedsstickor med vaxljus. I bondesamhället måste allt detta arbete vara avslutat och huset fullständigt städat före jul.

Julafton, den 24 december, är höjdpunkten i den nordiska jultraditionen. Då slapp alla, både barn och tjänstefolk, att äta hårt saltad mat. Alltefter ekonomiska förutsättningar så kunde festmaten innehålla nybakat bröd, gröt, fisk, fläsk, korv, syltor, samt brännvin, svagdricka och öl. Var och en fick en ”julhög” med bröd, korv och flera andra godsaker. På en del ställen använde man det passande uttrycket ”dricka jul”. Uttrycket fanns redan under 800-talet.

Så långt före jul som det var frost på träden, så långt före kommande midsommar var det lämpligt att så sina åkrar. Efter en mild vinter skall man räkna med att det följer en kall och vintrig påsk.

Numera är julafton, juldagen och annandag jul allmänna helgdagar. Till och med 1771 gällde detta även för både tredjedag och fjärdedag jul. Nyårsafton, den 31 december, är en allmän helgdag. Under dagarna mellan jul och nyår besökte man ofta släkt och vänner.

Arbetsdagar och arbetstider

Ett astronomiskt år är den verkliga tid som det tar för jorden att snurra ett varv runt solen, alltså 365,2422 dygn. Det här ojämna talet innebär att det är mycket svårt att göra en korrekt kalender. Under 1100-talet började man använda den *Julianska kalendern* i Sverige. Här var det skottår vart fjärde år. I genomsnitt hade man beräknat varje år till 365,25 dagar, vilket blir 11 minuter och 14 sekunder för mycket. Det låter kanske inte så mycket, men på sikt växer det här felet till flera dagar. Kalenderfelet blir alltmer problematiskt i förhållande till dagjämningspunkterna, till vissa högtider och till solstånden.

Sverige införde den *Gregorianska kalendern*, eller ”den nya stilen” som den kom att kallas den 1 mars 1753. Vid reformen följdes den 17 februari direkt av den 1 mars. Dagarna 18–28 februari 1753 finns helt enkelt inte med i svensk historia. Genom att helt enkelt ta bort elva dagar i februari 1753 kom alltså den nya kalendern i takt med den gamla. Nu passade den 29 september inte längre bra som den allmänna flytt dagen i Sverige. Riksdagen bestämde att den 24 oktober skulle få bli ny allmän flytt dag. I den Gregorianska kalendern hoppar man över skottdagarna när ett sekelskiftesår inte är jämnt delbart med fyrahundra. Åren 1600 och 2000 var alltså skottår i den gregorianska kalendern, men alltså inte åren 1500, 1700, 1800 och 1900. Under flera år direkt efter reformen 1753 hade svenska almanackor parallella datum, enligt både det gamla och det nya systemet.

I slutet av medeltiden var uppemot en tredjedel av årets alla dagar helt eller delvis arbetsfria. Men antalet katolska helgdagar har minskat. Genom den så kallade *helgdagsreduktionen* 1571 tog riksdagen bort helgdagar med anknytning till helgon, men man behöll helgdagar med direkt anknytning till Kristus.

År 1772 beslutade Gustav den tredjes riksdag om ytterligare en helgdagsreduktion, den så kallade *stora helgdöden*. Den här gången minskade antalet helgdagar, förutom söndagarna, från 32 till tio dagar. Till skillnad från 1571 var syftet den här andra gången att minska antalet arbetsfria dagar.

Ännu i modern tid ändrar riksdagen ibland en del helgdagar. Genom *Kalenderreformen* år 1952 tog man bort en helgdag från våren och flyttade dessutom en annan till hösten. Från och med 1953 infaller midsommarafton alltid på en fredag. Numera har vi två sekulära helgdagar, den första maj sedan 1939 och Sveriges nationaldag sedan 2005. Vi har 20 kyrkliga helgdagar, förutom söndagarna. Idag har många helgdagar mist sin tidigare religiösa betydelse och förankring. Sedan 1800-talet har våra inhemska traditioner varit påverkade av traditioner i andra länder.

Numera har vi alltså väsentligt färre kyrkliga helgdagar än vad folk hade under medeltiden. Men sedan slutet av 1960-talet och början av 1970-talet är alla lördagar arbetsfria. Trots att en del helgdagar infaller på lördagar och söndagar så är även idag uppemot en tredjedel av årets dagar arbetsfria. Lediga lördagar har kompenserat bortfallet av tidigare kyrkliga helgdagar. Idag arbetar vi alltså inte fler arbetsdagar än vad våra förfäder gjorde. Men vi arbetar betydligt färre timmar per arbetsdag, även om vi räknar in tiden för resor till och från arbetet. Förr i tiden arbetade bönderna och deras tjänstefolk vanligen från klockan fyra eller fem på morgonen fram till åtta eller nio på kvällen.

Kläder

Begreppet *textil* är ett samlingsnamn för alla material och alla produkter som är framställda av textilfibrer. Förr i tiden använde man växtfibrer och djurfibrer. Linne är ett tyg av *växtfibern lin*. Ylle är ett tyg av *djurfibern ull*. Numera finns det även konstgjorda, *syntetiska fibrer*.

Begreppet *garn* är ett samlingsnamn för långsgående och sammanhållna fibrer eller trådar. Man tillverkar både garn och tråd genom att sno ihop, eller *spinna*, minst två fibrer. Det finns högersnodd och vänstersnodd tråd. För vävning finns varpgarn och väftgarn. För broderi, knyppling, stickning och virkning finns det andra typer av garner. *Tyg* är ett samlingsnamn för olika typer av textilier. Ett tyg kan vara en *filt* med oorganiserade fibrer, eller av en *väv* med strikt organiserade fibrer.

Kläder i äldre tider

För tillverkning av tyg och kläder använde man förr ofta redskap av trä. Därför är det få arkeologiska fynd. Man vet att kunskapen att tillverka garn, tråd och tyg är mycket gammal. Det finns 17 000 år gamla arkeologiska fynd som visar tvinnade trådar. Det finns 9 000 år gamla fynd som visar avtryck av tyg i lera. Det finns bitar av 7 000 år gamla linnetyger i Egypten. Den så kallade *Gerumsmanteln* från Västergötland är det äldsta vävda tyget i Sverige. Tyget är ungefär fem kvadratmeter stort och vävt i ylle för 2 200 år sedan.

För att väva använder man två vinkelräta trådsystem (varp och inslag). De forntida vävstolarna var ett slags vävramar där varptrådarna var nertyngda av vävtyngder. Dessa var släta vikter av lera eller sten. Sådana vävtyngder är vanliga fynd på boplatser både från järnåldern och från medeltiden.

När inlandsisen smälte bort följde våra förfäder villebråden norrut. Jägarna var tvungna att bearbeta djurhudar och tillverka kläder för att kunna skydda sig mot iskylan. Man gjorde nålar av benbitar och tvinnade senor till trådar så att man kunde sy ihop skinnbitarna. Skinnkläderna var ibland utsmyckade med bitar av ben, bärnsten och tänder från stora rovdjur. Så småningom blev det allt viktigare hur kläderna såg ut. Både kläder, målningar och tatueringar har alltid markerat identitet, makt och tillhörighet till någon speciell grupp.

Den så kallade "Ismannen Ötzi" levde för omkring 5 300 år sedan under kopparstenåldern, den sista delen av stenåldern. Han blev infrusen i en glaciär inom nuvarande Italien och blev upptäckt av två tyska bergsklättrare under 1991. Ismannen Ötzi var ungefär 40 år när han dog. Han var 160,5 centimeter lång och han vägde cirka 50 kilo. Kroppen var sliten och prydd med 60 tatueringar. Ötzi hade en pälsrock och pälsbosor på benen, samt en typ av kalsonger som var tillverkade av getskinn. Pälsrocken var sydd med senor från djur, och senare lagad med trådar av gräs. Det är troligt att Ötzi hade skrapat insidan av rocken flera gånger med vassa flintbitar för att få den så ren som möjligt. På

huvudet hade Ötzi en mössa av björnskinn, som han knöt fast med snören under hakan. Skorna var gjorda av skinn. För att skydda sig mot halka hade han virat läderremmar runt skorna.

Hosor var långa strumpliknande plagg, ungefär som lösa byxben. Folk använde hosor under flera tusen år. Varje hosa täcker ett ben och ibland även en del av foten. Från 1600-talet finns det stickade hosor. Hosor var föregångare till dagens byxor.

Under *bondestenåldern* (som ingår i "*neolitisk tid*", för 6 100–4 300 år sedan) började folk att använda ull från får och kanske även från andra tamdjur till att göra ylletyger. Man hade enkla typer av sländor för att *spinna* lång och väl kardad ull till trådar. Vid *tovning* bearbetar man ull, som varken är spunnen, stickad eller vävd, på ett sådant sätt att fibrerna hakar i varandra. Man kan till exempel tova ull till en mössa.

Ända sedan antiken har man "valkat ihop" vävda ylletyger genom behandling i en vadmalsstamp med vatten och jäst urin. Det vävda tyget blir bearbetat både på längden och på tvären. Metoden bygger på ullens förmåga till *filtning* då fibrerna hakar fast i varandra. Det går sen inte att urskilja varken bindningar eller enskilda trådar i tyget. Färdigt *vadmalssty*g är tätt och stöter lätt bort vatten. Det är också ett slitstarkt och varmt tyg som är lämpligt att använda till ytterkläder.

Ylletygerna var lätta att färga med bark, blad, blommor, frukter och rötter från olika växter. Gula, gröna och lila färger var vanliga medan blåa och röda färger var svåra att framställa. Brunt, grått, svart och vitt är naturliga färger på ull. De här nya kläderna blev bra komplement till de traditionella kläderna av läder och skinn, som hade pälsen kvar. Men den här tiden var betydligt varmare än idag så behovet av varma kläder var inte lika stort som senare.

Under romarrikets glanstid var de draperade och färgade klädesplaggen en viktig symbol för civilisationen. Romarna såg ner på barbarerna i norr som själva sydde sina kläder. Ännu idag är kimonen i Japan ett exempel på ett klädesplagg som inte är sytt utan enbart draperat.

Kläder under medeltiden

Den bofaste bondebefolkningen har alltid använt mycket enkla och praktiska kläder. För att tillverka kläder behövde kvinnorna i första hand ha tillgång till råvarorna *lin* och *ull*.

Man odlade *lin* och tillverkade *lintråd* som sedan gick att väva till tunna *linnetyger* i olika längder. Eftersom linnetyger var svåra att färga var det vanligt med ofärgade linnetyger, som främst användes till kläder som man hade närmast kroppen.

Kvinnorna kunde ha en hellång underklänning i grovt linne och en tjockare överklänning av ylle. Ogifta kvinnor hade håret utslaget, medan de gifta kvinnorna hade ett dok eller en hätta, med eller utan en strut på huvudet.

Männen kunde ha yllebyxor och en kjortel av linne, hosor på benen, samt en tabard. *Kjorteln* var en föregångare till dagens skjorta. Kjortlar var använda från järnåldern till medeltiden. En *tabard* är en kort ytterrock, med eller utan ett bälte. Tabarden var ofta utan ärmar, men den kunde ibland ha ett axelstycke eller korta ärmar. Både kvinnor och män hade bälten med kniv.

Upp till tioårsåldern sprang barnen omkring i enkla *koltar* av linne eller av ylle. En kolt är en skjorta med en vid nedre del, som liknar en kort klänning. Än idag använder samer olika typer av vackert dekorerade koltar i sina högtidsdräkter.

Man hade alltid ett eller några får på gården för att få *ull*. Av ull kunde man tillverka olika typer av varma tyger. Tjocka filtade tyger skyddar bra mot kyla, regn och vind. De var därför använda till ytterplagg som mantlar och mössor. Av mjuka trådar av ull vävde man tunna *ylletyger* till ytterplagg. Ylletyger är svåra att tvätta, så det gjorde man sällan eller aldrig. Man använde läder och skinn för att göra mössor, skor och stövlar.

Kvarlevorna av den så kallade "Bockstensmannen" blev funna 1936 i Bockstens mosse i Halland. Det unika fyndet har Europas enda fullständiga medeltida mansdräkt. Mannen dog i mitten av 1300-talet. Kläderna är väl bevarat i mossen. Dräkten omfattar en mantel, en kjortel, två hosor och en struthätta av ylle. Plaggen är ofodrade. Bockstensmannen hade ett par skor,

fotlappar, två bälten och flera mindre tygbitar. Forskarna menar att flera detaljer i dräkten överensstämmer med samtida mode i Europa, vilket visar att Bockstensmannen hörde till det övre skiktet i samhället.

Under medeltiden var hosor för vardagen tillverkade av *kläde*, som var ett tätt ylletyg, eller av läder. Vid festliga tillfällen kunde männen i de högre stånden bära hosor av sammet eller siden. Under medeltiden kunde männen även bära *brokor* av oblekt linne. Brokor var en typ av pösiga kalsonger, som påminner om dagens boxersshorts. Under senmedeltiden och fram till renässansen blev det modernt för männen att ha en kort kjortel. Då kompletterade man hosorna med en *blygdkapsel*. Det var en tygpåse som täckte mannens genitalier.

Kyrkomålarna Albertus Pictor, mästare Amund och många andra fann sina modeller i närområdena till de kyrkor som de arbetade i under medeltiden. Trots att deras motiv skildrade händelser i Bibeln så visar målningarna hur allmogens folk var klädda. På motsvarande sätt målade bonadsmålaren Johannes Nilsson sina figurer med de kläder som var moderna under slutet av 1700-talet och i det tidiga 1800-talet.

Under 1400-talet började de olika furstehoven ute i Europa utveckla olika modeinriktningar. Man skapade både flaggor och kläder i skarpa färger. Detta var en möjlighet för de olika hoven att få uppmärksamhet och kanske demonstrera sin makt.

Kläder i nya tiden

Från 1500-talet till slutet av 1700-talet var det stora förändringar i Europa. Ekonomi och handel utvecklades och städerna blev både fler och större. I Sverige förlorade den katolska kyrkan sin makt. Kungamakten blev starkare i Sverige och i flera länder runt om i Europa. Adeln hade fortfarande stor makt. Det kom en tid med nya idéer. De som bodde i städerna hade varken tillgång till lin eller ull och de var tvungna att köpa färdiga tyger. Därmed uppstod också ett utbud och efterhand började även folk från landsbygden att köpa en del färdiga tyger.

Under 1600-talet blev det kallare. Under den "lilla istiden" var klimatet kallare än det är idag. Det framgår till exempel av de landskapsmotiv som många flamländska konstnärer målade vid den här tiden, med is på floderna i Holland. Inom överklassen blev modet allt mer överdådigt. Ända fram till 1700-talet ansåg folk att linet vara det viktigaste materialet till olika vävnader. Ull använde man för vardagsbruk. Under 1800-talet blev modet könsuppdelat och man började använda tyger av bomull.

Bilden visar "Morafolk" i sina högtidskläder under början av 1700-talet. Referens²⁴.

Under flera tusen år var all textil produktion hantverk och krävde mycket arbete. Den industriella revolutionen började med industriell textilproduktion. Effektiv maskinell spinning och vävning förändrade hela samhällsstrukturen. Man började med bomull, därefter kom ylle och senare linne. Sveriges första fabrik startade 1834 i södra Sjuhäradsbygden. Numera sker tillverkning av kläder nästan uteslutande helt industriellt och ofta med stor belastning av miljön.

Den här bilden visar planschen Svenska folkdräkter II från Nordisk familjebok 1908. Referens²⁵.

Musik

Det finns ingen accepterad definition av begreppet musik. Många menar att musik är en form av emotionellt, konstnärligt och även kulturellt uttryck i följder av ljud och med toner som är skapade med hjälp av särskilda musikinstrument, eller enbart med hjälp av den mänskliga rösten.

Musik i äldre tider

Det går att spåra enkla former av musik och musikinstrument ända tillbaka till forntiden. Flöjter är *blåsinstrument* som hör till våra allra äldsta instrument. I de tyska Alperna har man funnit en flöjt som blev tillverkad av ben från en mammut för mer än 30 000 år sedan. Flöjter och andra primitiva instrument hade ofta en magisk och symbolisk betydelse inom många kulturer.

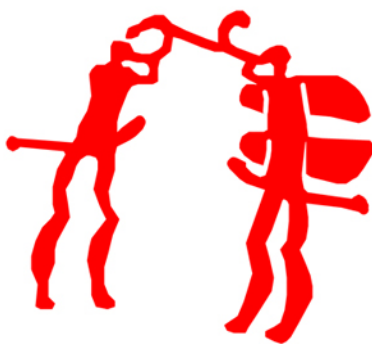
Det finns många varianter av flöjter, allt från ett enkelt rör där man blåser över öppningen ända till konsertflöjten som har ett komplicerat system av hål och klaffar för att kunna ändra på längden av luftpelaren inne i flöjten och därmed få möjlighet att framställa olika toner.

Det räcker att slå en pinne mot något annat föremål för att åstadkomma ett ljud. Liksom flöjter hör trummor till de äldsta musikinstrumenten. Man har hittat trummor vid arkeologiska utgrävningar i hela världen. Vissa av dessa fynd är upp till 8 000 år gamla. Den grundläggande formen av en trumma har länge varit oförändrad. Först hackade man ur en stubbe och täckte över hålet med ett skinn från ett djur. Sen gick det bra att spela med fingrarna, händerna eller knogarna på det spända trumskinet. Med kraftigare skinn kunde man spela med trumpinnar som var tillverkade av ben, horn eller trä. Genom att holka ur korta bitar av trädstammar och spänna skinn över båda ändarna så fick man bärbara trummor. Senare kunde man även tillverka trummor av keramik. Tidiga bilder av trummor förekommer bland annat i Egypten och i Indien.

Arkeologer finner ibland hela, eller vanligen bara delar av, musikinstrument tillsammans med andra gravgävor. Det kan

vara silversmycken, spännen och vapen. Vid stora fester hyllade man gudarna med dans, musik och sång. Bronslurar var våra första musikinstrument som var gjutna i metall. Man har funnit stora s-formade bronslurar vid arkeologiska utgrävningar i både Danmark och Sverige. Bronslurarna var svåra att tillverka och man använde lurarna under olika ceremonier. För ett par tusen år sedan kunde dessa ceremonier sluta med att man lade ner bronslurarna som offergåvor i mossor och sjöar.

Bilden visar två av cirka 130 figurer ristade på en berghäll i Fossum i Bohuslän. Här blåser två män i sina bronslurar för 2 600 år sedan.

En del hällristningar från bronsåldern i Bohuslän har motiv som visar två människofigurer som blåser i bronslurar. De här figurerna står ibland på skepp. Det är uppenbart att de enskilda bilderna i hällristningarna var väl genomtänkta och att de är ett resultat av ett mycket medvetet arbete av en eller flera personer. Det är troligt att de här hällristningarna ingick i olika ceremonier och olika typer av kulthandlingar. Om två lurblåsare avlöste varandra, för att andas, kunde de åstadkomma en kraftfull och mycket långvarig ton.

Musik har länge varit viktiga inslag vid religiösa ceremonier i samband med till exempel barndop, begravningar, giftermål och andra religiösa aktiviteter. Tidig kyrkomusik finns beskriven och därmed bevarad i olika dokument. Från 800-talet finns det kyrkliga dokument med konturer av "melodilinjer" ovanför en del liturgiska texter. Dessa melodilinjer var föregångare till våra notsystem. Från 1000-talet lät man hjälplinjerna för textraderna fungera som notlinjer med en ton under varje linje, en direkt på

linjen och en över linjen. Senare tillkom flera linjer och därmed möjlighet att beskriva flera toner på varje blad. För allmogens folkliga musik saknar man motsvarande dokumentation, vilket givetvis inte hindrar att det även fanns tidig profan musik.

Musik under medeltiden

Under medeltiden besökte alla människor gudstjänster och alla kom därmed i kontakt med kyrklig musik och sång. Den mycket framstående kyrkomålaren Albertus Pictor var inspirerad och mycket intresserad av dans, musik och sång. Under slutet av 1400-talet skildrade han dans och musik i flera av sina motiv, särskilt de som har samband med händelser i Nya Testamentet. Här finns änglar som använder symboliska musikinstrument i sin hyllning av Kristus.

En del vardagliga musikmotiv är moraliserande och varnar sockenborna för tänkbara syndiga beteenden. Många bilder av djur, dansande kvinnor och spelande musikanter har symbolisk innebörd, som man får tolka med hänsyn till omgivande motiv.

Flera musikhistoriker anser att Albertus Pictor har de rikaste musikmotiven. Hans framställningar av jordiska scener har en övertygande realism både när det gäller instrument och spelsätt. Under sitt sista levnadsår spelade Albertus Pictor själv orgel i en mässa i Sankt Nicolai kyrka, nuvarande Storkyrkan i Stockholm.

I samband med utvecklingen av boktryckarkonsten blev det mycket lättare än det hade varit tidigare att producera och sprida notblad. Därför finns det omfattande musikaliskt källmaterial från renässansen och från senare perioder. Samtidigt blev många instrument mer tekniskt avancerade och stråkinstrumenten blev etablerade. Under barocken var flera kompositörer verksamma. Nya musikaliska strömningar började i Italien och spreds ut över resten av Europa. I boken *Orbis Pictus*, som kom ut under 1600-talet, beskrev Comenius i ord och bild de trettio musikinstrument som han menade att barnen i Europa borde känna till.

I äldre tiders jordbruk med fåbodar använde man *vallmusik* dels till att locka getter och kor till fåboden för mjölkning, och

dels för att kunna kommunicera med hemmagårdarna. Man blåste i bockhorn, kohorn och näverlurar som gav karakteristiska ljud. Genom den speciella sångtekniken *kulning* gick ljudet fram över stora avstånd.

Musik i nya tiden

Den svenska *folkmusiken* har sitt ursprung i många lokala stilar av dansmusik, festmusik, folkliga visor och även locklåtar. Även kyrkomusiken och en del traditioner från andra länder har haft betydelse för folkmusiken. Traditionellt är folkmusiken traderad på gehör. Musikanterna lyssnar och spelar sedan efter minnet och efter sina egna förutsättningar. Därför blir det alltid en del förändringar och lokala varianter.

Till den etablerade "spelmansmusiken" hör brudmarscher och gånglåtar, samt dansrytmer som hambo, polka, polskor, schottis, snoa och vals. Till folkmusiken brukar man även räkna folkliga vistraditioner. Ofta fick de här texterna stor spridning som skillingtryck.

Nyckelharpan är ett svenskt instrument från senmedeltiden. Det blev moderniserat under 1900-talet. Fiolen kom till Sverige under 1600-talet och fick snabb spridning. Fiol och dragspel var de vanligaste instrumenten inom folkmusiken under 1900-talet.

Troligen kom alla människor inom bondesamhället i kontakt med den aktuella folkmusiken i samband med såväl arbete som nöjen i form av julfester, logdanser, marknader, mickelsmäss, midsommarfester, skördefester och gästabuden efter de obligatoriska husförhören.

Bonader

Väggbonad, eller enbart *bonad*, avser ofta en broderad eller en vävd bonad med ett ”budskap” invävt i bilder och texter. En textil väggbonad är inte inramad. Den är inte heller spänd över hela väggen som en tapet, utan den är ”löst uppsatt” med till exempel nubb. Bonader har ofta bibelord, ordspråk, eller talesätt, men texterna kan även vara korta dikter, eller delar av vistexter.

Begreppet väggbonad kan även avse allmogetapeter²⁶. Dessa kunde vara målade med äggtemperafärger på papper eller på hemgjorda, vävda dukar av lin och lump, eller ibland direkt på timmerväggarna i stugorna. Det blev snart status att sätta upp färgglada bonader inför jul och andra högtider. På grund av den uppenbara stora brandrisken kunde bonaderna inte gärna få sitta uppe i stugorna under hela året.

Många bonader skildrar utvalda ögonblick ur vardagslivet. Bonaderna berättar på ett naivt sätt om hur människorna levde sina liv. Flera av bilderna visar i ganska stor detalj hur allmogens folk var klädda till fester och högtider, men även vilka kläder som var vanliga i vardagen. Bilderna visar människor i arbete. Många kvinnor kokar mat, dukar bord, spinner och väver. Män plöjer sina åkrar. Ibland arbetar både kvinnor och män tillsammans på åkern med att skörda brödsäd eller hö. Bilderna visar hur man dansar, festar, sjunger, spelar och skålar ute i gårdarna.

Efter flera hundra år med ständiga krig och hårda tider fick allmogen från mitten av 1700-talet äntligen uppleva bättre tider. Nu kunde folk i lugn och ro sköta om sina djur, åkrar och ängar. Det var en tid med stor brist på bilder och det blev en efterfrågan på målare som kunde måla bonader med ett enkelt och tydligt bildspråk, med färgglada figurer, främst i blått, gult och rött.

Bonadsmålarna arbetade på beställning och mot betalning. Ett folkligt och brokigt *bonadsmåleri* växte fram. Det gällde främst landskapen Halland och Småland, samt delar av Blekinge och Västergötland. Många av dessa naivistiska bonadsmålare hade tidigare varit soldater. Ofta fungerade kyrkomålarna som lärare åt dem som nu började som bonadsmålare.

En av våra allra skickligaste och viktigaste bonadsmålare var Johannes Nilsson. Han var född den 11 september 1757 och han dog den 19 maj 1827. Under lång tid samarbetade far och son på gården Gyltige i Breareds socken i södra Halland, på gränsen mot Småland. Hans far var både bonde och bonadsmålare.

Johannes Nilsson var drabbad av epileptisk sjukdom och kunde inte försörja sig som bonde. Han flyttade till en backstuga i Gyltige och han arbetade heltid som en alltmer framgångsrik bonadsmålare. Efter en tid flyttade Johannes Nilsson vidare till en backstuga i Håralt. Bonadsmåleriet blev ett mycket avancerat dekorationshantverk och Johannes Nilsson kallades allmänt för "Gyltigemålaren". Han målade harmoniska kvinnor i färgglada kjolar, kraftfulla män i bredbrättade hattar som körde starka, välmående hästar.

Johannes Nilsson hade god och nära kontakt och samarbete med andra sydsvenska bonadsmålare. Han arbetade intensivt med bonadsmåleri under perioden 1790–1826. Han var särskilt intresserad av olika bibliska motiv, som han gärna hämtade ur berättelserna i Nya testamentet. En av de här liknelserna är "Den förlorade sonen" (Lukas 15). Berättelsen ger en bild av de människor som har syndat, men ångrar sig och vänder sig till Gud.

"Den förlorade sonen" finns återgiven inom litteratur, lyrik, teater med mera. Även flera bildkonstnärer har gestaltat "Den förlorade sonen". Exempel är Albrecht Dürer (1471–1528) som arbetade med etsningar, Rembrandt (1606–1669) som gjorde etsningar, oljemålningar och teckningar, samt Auguste Rodin (1840–1917) som var skulptör. Flera kyrkor har motivet både i kyrkfönster och som väggmålningar. Ett exempel är kyrkfönster från 1800-talet i Nikolai kyrka i Örebro.

Johannes Nilssons bonader är välkända för en omsorgsfull behandling av cirka 70 motiv. Omkring 250 bonader, eller ibland fragment, finns bevarade. Många av dessa finns i Bonadsmuseet i Unnaryd, samt även i museer i Göteborg, Halmstad, Lund, Malmö, Stockholm, Varberg och Köpenhamn.

Bilden visar en ruta ur berättelsen "Den förlorade sonen" i en bonad av Johannes Nilsson. Referens²⁷.

"Den förlorade sonen" är tvungen att äta med svinen. Så här såg svinen ut i Sverige ända fram till mitten av 1800-talet. Referens²⁸.

Kring sekelskiftet 1900 blev det vanligt att brodera bonader enligt mönster i postorderkataloger och veckotidningar. Trenden började hos "herrschaftsfolk" men spred sig snart till arbetare, bönder och torpare. I dessa bildfattiga miljöer blev bonader pigga och mycket uppmärksammade tillgångar. Så småningom blev bonader ersatta av importerade färglitografier och oljetryck.

Befolkningsutvecklingen

Jämfört med andra länder är det god kunskap om utvecklingen av befolkningen i Sverige. Våra äldsta bevarade kyrkböcker är från början av 1600-talet. Från 1686 hade prästerna i hela landet skyldighet att föra husförhörslängder över befolkningen. Den Svenska kyrkan skötte folkbokföringen till och med juni 1991. Den 1 juli 1991 övertog skatteförvaltningen det här ansvaret.

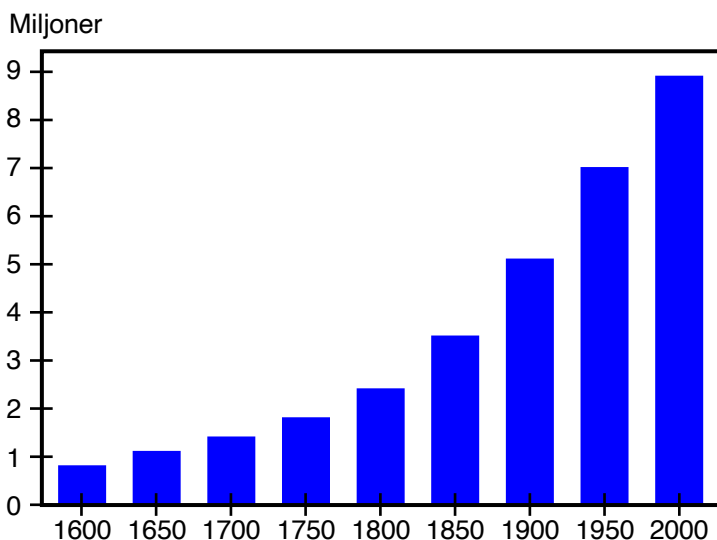
Det finns flera olika kyrkböcker. Gruppen *ministerialböcker* omfattar begravningsboken, dopboken, dödboken, födelseboken, konfirmationsboken, lysningsboken, och vigselboken.

Till gruppen *övriga kyrkböcker* hör bänklängd eller stolrumslängd, flyttningslängd, församlingsbok, husförhörslängd, samt kommunionlängd. Dessutom hade man räkenskapsböcker ute i församlingarna. En del av dessa böcker har försvunnit av någon anledning, eller har blivit förstörda i till exempel bränder.

Alla äldre uppgifter om antalet människor som levde här är uppskattningar. Osäkerheten för befolkningssiffrorna blir större ju längre tillbaka i tiden man går. Under 1300-talet förorsakade digerdöden en avsevärd minskning av Sveriges befolkning.

År 1600 fanns det omkring 0,8 miljoner människor i Sverige. Infektioner och svält förorsakade en omfattande minskning av befolkningen kring 1650. Inom vissa områden sjönk antalet människor med en tredjedel. På grund av många sjukdomar och svält är det möjligt att befolkningen som var uppe i 1, 1 miljoner 1650 faktiskt var lägre då än vad den hade varit omkring 300 år tidigare. Idag finns det ingen som kan svara på exakt hur det såg ut förr i tiden.

Vid sekelskiftet 1700 hade vi kommit upp till en befolkning av 1,4 miljoner människor. Från år 1710 var det en omfattande pestepidemi. Under 1740-talet var det missväxt och massvält, samtidigt var det krig med Ryssland. År 1750 hade befolkningen ökat till 1 780 670 människor. Kring 1773–1775 var det en ny svältperiod då många dog av sjukdomar och svält.

Diagrammet visar befolkningsutvecklingen i Sverige under 400 år, från 0,8 miljoner invånare 1600 upp till 8,9 miljoner invånare 2000.

År 1800 var det 2 347 303 människor i Sverige. År 1850 var antalet 3 131 015 personer. Omkring sekelskiftet 1900 minskade nataliteten i Sverige, men samtidigt minskade barnadödligheten. Tillsammans blev det en kraftig ökning av medellivslängden. Vår befolkning var uppe i 5 136 441 personer år 1900 och år 2000 var vi nära 8,9 miljoner. Invandringen fortsätter att öka. Det handlar dels om personer som flyr från krig, och dels om invandring av arbetskraft. I januari 2017 passerade Sverige för första gången tio miljoner invånare. Den 31 december 2018 var folkmängden 10 230 185 personer.

Stor emigration

Den omfattande emigrationen från Sverige till Nordamerika har gått i vågor. Under 1850-talet ökade utvandringen. Under åren 1866–1868 drabbats Sverige av svår missväxt. Omkring 120 000 personer lämnade Sverige under åren 1868–1873. Emigrationen nådde sin kulmen under 1880-talet. Efter en nedgång på 1890-talet tilltog utvandringen igen.

Alla människor lämnade inte Sverige av samma anledning. Det fanns flera skäl till att emigrera. Vanliga skäl var en snabb ökning av befolkningen, fattigdom, laga skiftet inom jordbruket, nödåren med svält under 1800-talets andra hälft, politisk och religiös ofrihet, samt tvånget att göra värnplikt. Alla emigranter ville få en bättre levnadsstandard. Rykten om den orörda jorden i den amerikanska Mellanvästern hade stark dragningskraft på fattiga jordbrukare. Många av emigranterna odlade upp prärien, andra bodde kvar i städerna, särskilt i Chicago.

Den ökning av befolkningen som myndigheterna hade räknat med bromsade in. I genomsnitt utvandrade 0,83 procent av befolkningen varje år. Det var många fler som lämnade landet än som kom hit. Under åren 1851–1930 emigrerade totalt cirka 1,5 miljoner människor från Sverige. Av dessa reste 1,2 miljoner, alltså 80 procent av alla emigranter, till Nordamerika. Men drygt 13 procent återvände till Sverige, cirka 200 000 personer, kanske på grund av drömmar som inte slog in, eller kanske på grund av hemlängtan. Ett fåtal personer i mitt släkträd utvandrade från Dalsland till USA under tiden för den stora emigrationen dit.

I 18-årsåldern tänkte författaren Vilhelm Moberg (1898–1973) emigrera från Sverige. Emigration är ett tema i flera av hans tidiga böcker. Vilhelm Moberg tog med sig familjen och reste till USA i juni 1948. Där reste han runt i svenskbygderna i Minnesota och bedrev en omfattande källforskning. Han läste gamla brev, dagböcker och tidningar. Han besökte bibliotek och museer och träffade svenskamerikaner. Under perioden 1949–1959 skrev Vilhelm Moberg *Utvandrarserien*²⁹, delvis när han bodde i Kalifornien och delvis i Sverige. Romansviten, med fyra

böcker, skildrar den långa och mycket mödosamma vägen för sexton personer som emigrerade från södra Småland ända till Minnesota våren 1850. Utvandrarserien blev Vilhelm Mobergs mest kända verk.

Genom historien har vår invandring och utvandring varierat kraftigt. Under långa perioder flyttade folk varken in eller ut ur landet. Sedan omkring 1930 har invandringen till Sverige varit större än utvandringen från Sverige.

År 1950 nådde vi 7 041 829 personer och 2000 var vi 8 882 792 människor. Vid alla räkningar har det varit något fler kvinnor än män i befolkningen. När Statistiska Centralbyrån och dess föregångare redovisar statistik över befolkningen avser man alltid situationen den 31 december för det aktuella året.

Några svåra sjukdomar

Förr i tiden fanns det egentligen inga läkare, utom ett litet fåtal i några få städer. Man kan räkna med att hygien vanligen var dålig, eller mycket dålig³⁰. Det var stora infektionsrisker dels i samband med förlossningar och dels vid olyckor av alla slag. Ingen visste heller hur man skulle göra för att kunna skydda sig mot sjukdomar.

Allmogen fick helt enkelt lita på turen, men om det gällde små kirurgiska ingrepp kunde man söka hjälp av en *fältskär*. Det var en yrkestitel för en kirurg med en praktisk utbildning och som kunde hantverket. Efterfrågan på sådan personal blev mycket stor under de många krigen under stormaktstiden. Där gällde det särskilt att kunna amputera skadade armar och ben och därefter hälla kokande olja på såren för att hejda de ymniga blödningarna. Cirka fyrtio procent av de behandlade soldaterna dog med infekterade sår och våldsamma plågor.

Det var länge en allmänt spridd uppfattning i landet att så kallade *kloka gummor*, men även *kloka gubbar*, hade ”magiska krafter” och därför kunde bota sjukdomar med hjälp av olika huskurer, trollramsor och vidskepelse. Dessa egenskaper kunde gå i arv i flera generationer. De ”kloka” hade stora kunskaper om

hur man kunde använda örter för att bota olika sjukdomar. Det fanns kloka gummor och kloka gubbar långt in på 1900-talet. En del kloka gummor blev betraktade som "häxor". Från medeltiden och långt fram i 1600-talet utövade kyrkan sin makt genom att jaga häxor, som riskerade att bli brända på bål.

Ibland sökte allmogen även hjälp hos församlingsprästen för att få hjälp när någon i familjen blev drabbad av en besvärlig och dödlig sjukdom. Egentligen behövde man vara ganska frisk för att kunna klara av en sjukdom på den tiden. Men många människor var mycket sjuka, svaga och undernärda.

Både 1700-talet och 1800-talet har gått till historien som "snuskiga århundraden". Folk visste ingenting om bakterier, hygien, virus, eller hur sjukdomar kunde spridas. Dessutom var det ofta ont om vatten, speciellt rent vatten. I allmänhet menade människor att det faktiskt var direkt farligt för huden att man tvättade sig ofta. Under 1800-talet blev lördagen *lögardagen*. Då tvättade man försiktigt ansiktet, hals, händer och öron. Vid den tiden var det en allmän uppfattning att det var syndigt att tvätta resten av kroppen.

Förr i tiden var det vanligt att man bara badade till julen. En del modiga människor badade kanske även till midsommar. Först badade männen i rangordning. Eftersom många lortiga personer använde samma badvatten kan vi ju förstå att vattnet till slut blev rejält smutsigt. Därefter badade kvinnorna och till sist fick alla barnen bada. *Men* kvinnorna fick använda helt nytt badvatten för att, som man trodde, slippa riskera att bli gravida i badet. I många trakter hällde man inte ut det smutsiga vattnet. Det fick korna dricka för att få motståndskraft mot sjukdomar.

Men alla blev inte drabbade av dödliga sjukdomar. Alla dog inte i unga år. Det fanns även folk som blev gamla. Flera av mina egna förfäder har dött av prästernas diagnoser "hög ålder", eller "ålderdom". En del blev äldre än 90 år

Barnsängsfeber

Förr i tiden var det många inbillningar, myter och ritualer. Det var en hel del vidskeplighet i anslutning till allt som på något sätt kunde ha någonting med graviditeter och barnafödande att göra.

I det svenska bondesamhället fanns det aldrig en läkare med vid förlossningar. I alla tider har kvinnor samlats för att bistå den blivande modern under den smärtsamma förlossningen. Yrket som barnmorska har sina rötter i denna gamla gemenskap.

En *jordemor*, eller *hjälp-gumma*, *jordgumma*, *ljusmor*, och *närkvinna*, var ofta en äldre kvinna. Hon hade ingen medicinsk utbildning, men egna erfarenheter av den folkliga läkekonsten och hur man använde olika läkande örter. Folk ansåg att hon hade ”magiska krafter”. Men med sina smutsiga händer gjorde jordemödrarna sig ofta skyldig till att sprida bakterier till nyblivna mödrar och till deras nyfödda barn.

Det var önskvärt med god hygien, men det var det ingen som förstod. Det gick inte heller att åstadkomma detta i en kultur där man badade till jul, och kanske även till midsommar. Folk bytte lakan i sängarna två eller tre gånger om året.

I dagligt tal använde man förr i tiden ordet *barnsäng*, dels för själva förlossningen och dels för den tid som modern behövde för att kunna vila upp sig och få nya krafter. Varje förlossning innebär en stor ansträngning för kroppen. Under de närmaste sex till åtta veckorna efter förlossningen är modern mottaglig och känslig för olika typer av infektioner.

Alla områden i kroppen där det fanns några skador efter en förlossning blev lätt infekterade. Sedan blev de angripna av *barnsängsfeber*. Detta är en svår febersjukdom som förgiftar kroppen. De kvinnor som blev infekterade brukade ofta avlida inom några få dagar. I likhet med blodförgiftning uppträder barnsängsfeber under olika former och ger olika symptom. Även många nyfödda barn dog i nära anslutning till förlossningarna.

Från 1700-talet började *utbildade barnmorskor* att ersätta jordemödrarna. Efter ett reglemente år 1819 upphörde skrået för jordemödrarna. Det var även dålig hygien vid de tidiga offentliga

barnbördshusen och vid förlossningsklinikerna vid våra tidiga offentliga sjukhus. Inom den offentliga sjukvården uppstod det lätt epidemier. Det gällde kvinnor som hade blivit undersökta av samma smutsiga och smittspridande barnmorskor och läkare.

Vi möter ibland noteringar i kyrkböckerna om att kvinnor har ”dött i barnsäng”. I min släkt har flera kvinnor dött i direkt samband med sina sista förlossningar. Här har prästerna använt flera olika beskrivningar som: ”dog av sviter efter förlossning”, ”dog i barnsäng”, ”dog i samband med förlossning”, samt ”dog i sviter av barnbörd”.

Barnadödlighet

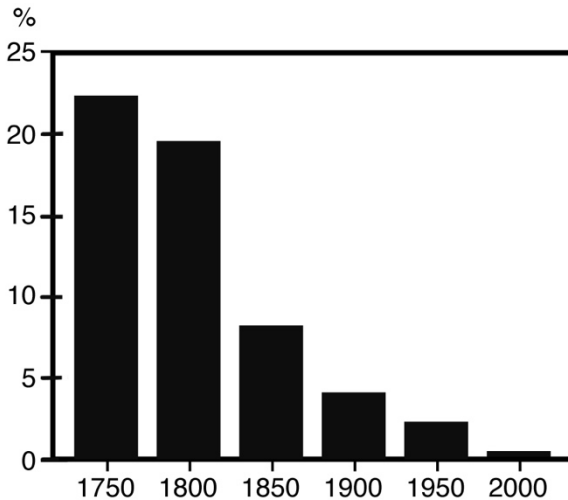
I Sverige inleddes ”Reformationen” när kung Gustav Vasa under Västerås riksdag (1527) förstatligade Uppsalas katolska kyrkoprovinc och bröt dess band med påven i Rom. Under tiden fram till cirka 1600 blev den medeltida katolska kyrkan omvandlad till den evangelisk-lutherska Svenska kyrkan. Reformationen markerar medeltidens slut och början på Vasatiden, den tid i svensk historia då Vasaätten besatt Sveriges tron. I såväl civila som i kyrkliga förvaltningar bestämde de styrande männen att *kvinnor var underdåniga män i alla avseenden*. Den främsta uppgiften för en kvinna var att föda barn och föra släktet vidare. Våra kyrkböcker visar också att kvinnor ofta fick många barn.

Emellertid var barnadödligheten länge mycket hög. Ibland har barnen varit ”dödfödda”, men fler barn har dött efter att de har lyckats att hålla sig vid liv under några få dagar, eller ibland veckor. I min tidiga släkt dog inte mindre än 32 barn redan under sina första levnadsår, och 24 barn dog under det andra året.

Näringsbrist är ofta det största hotet mot barns utveckling och överlevnad. Under såväl 1700-talet, som 1800-talet orsakade olika infektionssjukdomar många dödsfall i Sverige. Dödligheten hos spädbarn låg då på en hög nivå för att sedan sjunka i takt med att människorna lyckades skapa bättre förhållanden.

Generellt sett kan vi räkna med att ungefär 23 procent av alla barn som föddes 1750 dog före ett års ålder. År 1800 var

dödligheten bland spädbarn 20 procent, 1850 15 procent, 1900 10 procent och 1950 2,5 procent. År 1997 var det i Sverige bara fyra pojkar och tre flickor av tusen levande födda barn som dog före ett års ålder, alltså sju promille. Sedan mitten av 1700-talet har alltså spädbarnsdödligheten sjunkit med nära 98 procent.

Det här diagrammet visar hur spädbarnsdödligheten i Sverige har minskat från 23 procent 1750 ner till 0,7 procent år 2000.

Numera ansvarar undernäring för ungefär hälften av alla dödsfallen bland världens alla barn. Dålig hygien och smutsigt vatten dödar ännu många barn i utvecklingsländerna. Ofta leder förorenat vatten till diarréer, dysenteri, gulsot, hudsjukdomar, inälvsmaskar, kolera, parasiter och tyfus.

Men man kan fråga sig hur det är med hygien i dagens Sverige? Den 9 mars 2015 rapporterade medierna att en studie från Sahlgrenska akademien vid Göteborgs universitet visade att 90 procent av personalen slarvade med handtvätt, plasthandskar och spritning vid olika känsliga moment inom vården. Forskarna menade att dålig handhygien är en stor riskfaktor och hotar patientsäkerheten. Cirka tio procent av alla som blir inlagda på ett sjukhus i Sverige blir smittade och flera av dessa dör. Detta gäller

bland annat för barn. Sedan länge finns kunskapen, men tydligen inte de nödvändiga rutinerna? Man kan fråga sig varför.

Många blev änklingar

Det hände ganska ofta att hustrun dog före mannen. Då kunde det bli svårt för änkingen att klara hem och hushåll. Det gällde särskilt när det var många små barn i familjen. Att snabbt få möjlighet att gifta om sig var en vanlig lösning för att få en möjlighet att lättare klara familjen. Det blev kanske både billigare och enklare att gifta sig än att städsla en piga. Trots att pigor hade mycket lägre lön än drängar, så fick de ändå mer än vad bonde eller torpare betalade ut åt en hustru. Många av mina egna förfäder hade stora familjer. Det var inte helt ovanligt med nio, eller tio barn i en familj.

Exempel Anders Eriksson

Det udda ”egna-barn-rekordet” i min släkt har mormors farmors far bonden Anders Eriksson (1798–1883) som levde i Skållerud socken i Dalsland. Skållerud socken ingick i Nordals härad och ligger vid Vänern. Namnet Skållerud är känt sedan medeltiden.

Anders Eriksson blev far till 16 barn, fördelade på två hustrur. Min mormors farmors mor Katarina Eriksdotter (1796–1835) födde de sju första barnen, fyra flickor och tre pojkar. Den 3 juni 1835 avled emellertid Katarina Eriksdotter, endast 39 år, i sviter efter sin sista förlossning som var den 25 maj 1835. Hennes sju barn var födda mellan 1821–1835. Anders, då 37 år, blev ensam med de sex barnen Lena Kajsa (14 år), Kristina (13 år), Anna Catrina (11 år), Erik (9 år), Anders (6 år), samt Nils Paulus (1 vecka). Dottern Maja Sofia hade avlidit 1833. Hon blev ett år.

Efter två år, den 9 juli 1837, gifte Anders Eriksson, då 39 år, om sig med den 26-åriga Johanna Aronsdotter (1811–1893). Anders och Johanna fick sedan nio barn, sju flickor och två pojkar, födda mellan 1838–1857. När Anders Eriksson avled 1883 hade tre barn dött. Ulrika-1 och Johannes Ludwig blev två år, Lovisa blev fem år. De övriga sex var vuxna, Emilie (45 år), Charlotta

Amalia (41 år), Ulrika-2 (39 år), Aron Ludwig (38 år), Maria Elisabeth (36) år och Josefina (32 år). Endast Josefina var ogift, men hon gifte sig 1884. Alla barnen hade arbetat hemma på gården. I takt med att barnen gifte sig och flyttade hemifrån i slutet av 1870-talet tog man in drängar och pigor utifrån. Anders Eriksson blev själv 85 år och den andra hustrun Johanna Aronsdotter blev nästan 82 år.

Exempel Jonas Jansson Janus

Det tragiska ”barn-död-rekordet” i min släkt har morfars morfar soldaten Jonas Janus Jansson (1804–1852) och hans andra hustru, morfars mormor Kerstin Olofsdotter (1813–1864).

Jonas Jansson arbetade som dräng vid flera gårdar. År 1827 flyttade han till gården Ör i Ör socken. Här träffade Jonas pigan Cajsa Nilsson. Under 1828 blev Jonas soldat vid Sundals kompani i Västgöta Dals infanteriregemente. Han fick soldatnamnet Janus och bodde i soldattorpet 593 Berg och Katteberg. Jonas gifte sig 1829 med Cajsa Nilsson (1800–1835). Cajsa avled emellertid barnlös och bara 35 år gammal, sex år efter bröllopet. Det finns ingen notering om dödsorsaken.

Följande sommar gifte Jonas sig en andra gång, nu med Kerstin Olofsdotter (1813–1864). Under femton år fick Jonas och Kerstin nio barn tillsammans, tre söner och sex döttrar. Av dessa nio barn var det bara en dotter som nådde fram till vuxen ålder. Min morfars mor Anna Lisa Jonasson blev 52 år. Två av de här nio barnen dog redan under sina första år, tre barn blev drygt ett år, två barn blev tre år och ett barn blev fem år. Det är mycket svårt att föreställa sig situationen i den här familjen.

Jonas Janus Jansson avled 1852. Han blev 48 år. År 1853 flyttade den andra hustrun Kerstin Olofsdotter och dottern Anna Lisa, som då var 16 år, till en ny bostad. Övriga barn hade avlidit, så det var bara de två. Kerstin Olofsdotter gifte om sig 1858 med före detta soldaten 576 Olof Jonasson Victor i Linde. Olof var *gratialist*, det vill säga han fick pension från sin tidigare aktiva tid i armén. Kerstin Olofsdotter avled 1864 på grund av

”vattenfot”, ungefär detsamma som *vattusot*, det vill säga vävnadsinfiltrerade vattensamlingar i den ena eller i båda fötterna. Hon blev 50 år. Efter ett år gifte änkingen Olof sig för tredje gången.

Många blev änkor

Det hände ju ibland att mannen dog före hustrun. Då blev det ofta svårt för änkan att klara sig. Det gällde särskilt när det var många små barn i familjen. Att snabbt få möjlighet att gifta om sig var en vanlig lösning för att få en möjlighet att kunna överleva. I en del fall var den ensamma änkan helt enkelt tvungen att lämna bort några av de minsta barnen som fosterbarn, kanske till någon av barnens faddrar. Förr i tiden var det vanligt att varje barn hade fyra faddrar och det var inte alls ovanligt att faddrarna fick ta hand om små barn. Sen fick den ensamma änkan ordna att de äldre barnen snabbt fick arbeten som drängar respektive pigor, så att de på det sättet fick husrum, mat och lite kläder.

Exempel Ingeborg Olofsdotter

Min farfars farfars farfars farmor Ingeborg Olofsdotter (1694–1760) var gift med min farfars farfars farfars farfar Per Nilsson (1673–1735). Per Nilsson var bonde på Valla Västergård i Sköldinge socken i Södermanland. Ingeborg fick ett komplicerat liv. Hon och Per fick sju söner och fyra döttrar. Två av de elva barnen dog redan som små. Den tredje dottern Ingeborg blev knappt två år. Den fjärde dottern Karin blev bara ett år.

Bonden Per Nilsson avled den 16 oktober 1735. Han blev 62 år. När Ingeborg blev änka var hon 41 år. Då hade de äldste barnen Nils (24 år), Olof (21 år), Pär (18 år) och Anders (16 år) år redan hunnit med att flytta ut från hemmet och börjat arbeta som drängar. Ingeborg blev ensam med de fem barnen Brita (13 år), Anna (10 år), Jöns (7 år), Lars (4 år) och Erik (1 år).

Änkan Ingeborg Olofsdotter gifte snart om sig med bonden Olof Jönsson. Med den nye maken fick Ingeborg ytterligare en dotter, Ingrid Olofsdotter, år 1738. Vi vet egentligen inte

någotning om Olof Jönsson, utom att han snart avled och Ingeborg blev änka för andra gången.

Ingeborg Olofsdotter gifte sig för tredje gången, nu med bonden Anders Pärsson. Vi vet egentligen inte någotning om Anders Pärsson. Det finns inga noteringar i kyrkoböckerna om några ytterligare barn.

Ingeborg Olofsdotter avled den 16 november 1760 på grund av ”svår ryggvärk”. Hon var då 66 år. Ingeborg Olofsdotter fick totalt tolv barn, det första när hon var 17 år och det sista när hon var 44 år.

Exempel Kajsa Nilsdotter

Min farmors farfars mor Kajsa Nilsdotter (1799–1860) var en av alla kvinnor som blev änka med små barn. Kajsa föddes den 6 april 1799 i Lungsund socken, som ingick i Färnebo härad i östra Värmland. Kajsa Nilsdotter växte upp och gifte sig med torparen Olof Andersson (1796–1835), som sen blev min farmors farfars far.

Olof och Kajsa bodde hos Olofs föräldrar i deras torp Tvärbäcken i Lungsund. I en husförhörslängd har prästen noterat att båda två blev smittade med koppor och att barnen blev vaccinerade. Kajsa och Olof fick fyra söner och fem döttrar.

Enligt husförhörslängden 1831–1835 blev Kajsa Nilsdotter änka den 23 november 1835. Då var hon 36 år. Kajsa blev ensam med de nio barnen Anders (15 år), Nils (13 år), Kajsa (11 år), Olof (9 år), Maja (7 år), Stina (6 år), Sara Lisa (4 år), Anna (2 år) och Petter (sex månader). Hennes svärmor Kajsa Månsdotter var död sedan tre år och svärfar Anders Pettersson var 71 år och ”bräcklig”. Kajsas egna föräldrar Nils Nilsson och Stina Jonsdotter hade båda avlidit redan 1822. Det var tydligen inte heller möjligt att få hjälp varken av hennes, eller makens, syskon. Det finns ingen boppteckning efter Olof Andersson.

Redan under 1837 fick Nils och Kajsa platser som ”lilldräng” respektive ”lillpiga”. (Nils blev senare min farmors farfar.) Samma år, 1837, blev Olof och Stina fosterbarn. Under 1838 fick

Anders plats som dräng. De små barnen Maja, Sara Lisa, Anna och Petter stannade kvar hos mamma Kajsa i Tvärbäcken.

År 1839 gifte Kajsa sig med ”jordtorparen” Nils Nilsson som var född den 25 maj 1810. En *jordtorpare* betalar för sig genom att utföra dagsverken åt den som äger jordbruksmarken. Nils flyttade in i torpet Tvärbäcken. År 1840 fick de sonen Erik och 1841 sonen Jonas. Kajsa fick alltså totalt elva barn. Hela familjen flyttade 1841 till skattebergstorpet Grytingsbron . Nils Nilsson adopterade Nils, Kajsa, Maja, Sara Lisa, Anna och Petter. Även svärfar Anders Pettersson fick följa med. Han dog sedan den 14 oktober 1842.

När Nils Nilsson sedan avled den 26 december 1858 blev Kajsa änka för andra gången. Nils Nilsson blev 48 år. Då var sonen Erik tio år, och Jonas nio år. Två år senare, den 7 december 1860, avled även Kajsa. Hon blev 61 år. Då var den yngste sonen Jonas elva år.

Difteri

Difteri, *strypsjuka*, eller *äkta krupp*, är en bakteriesjukdom. Den är mycket allvarlig och människor som kommer i kontakt med en sjuk person blir lätt smittade. I början kan difteri likna halsfluss med feber. Detta kan snabbt leda till stora svårigheter att andas. Bakterierna bilda ett gift som både kan orsaka förlamningar i nervsystemet och rubbningar av hjärtrytmen. Utan behandling dog upp till tio procent av dem som blev smittade förr i tiden. Numera är sjukdomen ovanlig här i Sverige, men den är ännu vanlig i många utvecklingsländer.

I min släkt dog den lille pojken Anders Johan Holm (1877–1879) i ”strypsjuka” i Dalsland när han bara var ett år, åtta månader och 20 dagar. Under början av 1900-talet var det många återkommande epidemier med lunginflammation och difteri i Sköldinge socken i Södermanland. Detta drabbade de små syskonen Nils Henning Pettersson (1896–1900) och Olga Katarina Pettersson (1898–1900) som båda dog i maj år 1900.

Kolera

Kolera är en smittsam magtarmsjukdom som är orsakad av en bakterie. Sjukdomen kan ge upphov till våldsamma diarréer och kräkningar redan några få timmar, eller ibland några dagar, efter att en person har blivit smittat. Koleran leder till mycket stora förluster av vätska och uttorkning, som i sin tur snabbt kan leda till döden. Vid måttliga besvär är den bästa behandlingen att ge ett stort tillskott med rent vatten med en blandning av salter och socker som är livsnödvändiga. Tjock-tarmens förmåga att ta upp vatten kan bli helt förstörd. I sådana fall hjälper det bara att ge patienten den nödvändiga vätskan intravenöst.

Men förr i tiden visste ingen någonting om allt detta. Därför dog ofta hälften av dem som blev smittade av kolerabacillen. Den här bacillen blir lätt spridd genom smutsigt vatten och dåliga livsmedel. Vid flera tillfällen under 1800-talet var Sverige hårt drabbat av stora koleraepidemier. De berodde på inflyttningen till tätorter och städer och den dåliga hygienens där. Mot slutet av 1800- och början av 1900-talen blev den allmänna hygienens allt bättre. Dessutom började man bygga moderna avloppssystem inne i städerna. Med hjälp av dessa åtgärder minskade antalet sjukdomsfall snabbt. Men även folk som levde på landsbygden kunde bli drabbade av kolera.

Lantvärnssjukan

Förr i tiden var många extremt känsliga för olika störningar i den fysiska miljön. Såväl dålig väderlek som de många onödiga och smutsiga krigen ledde ofta till svåra umbäranden och till och med svält för stora delar av befolkningen. I Sverige avled många under krigsåren 1808–1809. Bara under 1809 dog inte mindre än 33 000 personer i smittsamma sjukdomar, som malaria, rödsot och tyfus. Detta var nästan en tredjedel av alla människor som avled det året. Ett gemensamt namn för de här sjukdomarna är *lantvärnssjukan*. Året 1809 blev faktiskt ett år med fler dödsfall än födslar i Sverige.

I städerna medförde undermåliga ekonomiska, sanitära och sociala förhållanden, samt överbefolkning högre dödlighet där än det var ute på landsbygden. Vanliga sjukdomar i städerna var dysenteri, kolera, smittkoppor, tuberkulos och tyfus. Under tiden 1800–1920 var det ytterligare flera svåra epidemier och farsoter i Sverige. I min släkt avled en person 1808, en 1810 och tre under 1811. Men inget av dessa fem dödsfall var rapporterat som relaterade till lantvårnssjukan.

Lunginflammation

Förr i tiden kunde varken prästerna eller folk i allmänhet skilja mellan olika typer av infektioner. Prästerna använde begreppen bröstsjukdom, lunginflammation, lungrot, pest och tuberkulos. Men dessa begrepp kunde avse flera helt olika sjukdomar. Vi kan sällan veta vad prästerna egentligen menade.

Vid lunginflammation finns det en inflammation i lungorna som påverkar luftsäckarna, *alveolerna*. Lunginflammation kan vara orsakad av bakterier, eller även av olika typer av virus. Vanliga symptom är andningssvårigheter, bröstsmärtor, feber och hosta. Orsaken till sjukdomen avgör valet av behandling. Förr i tiden fanns egentligen ingen hjälp alls att få. Numera blir bakteriell lunginflammation snabbt behandlad med antibiotika. Virala lunginflammationer, orsakade av virus, är ännu mycket svåra, eller till och med omöjliga, att behandla. Det måste alltid ske väldigt snabbt.

Den *spanska sjukan*, eller *spanskan*, var en dödlig form av *fågelinfluensa*. Virus angrep och förstörde det känsliga epitelet på väggarna i luftvägarna och även väggarna nere i lungorna. Därefter följde bakteriell lunginflammation, som ofta ledde till döden efter bara några få dagar. Spanska sjukan spreds över hela världen mot slutet av första världskriget och under de första åren av 1920-talet. Cirka 500 miljoner människor blev infekterade. Av dessa dog i genomsnitt 2,5 procent. I mera normala epidemier dog högst 0,1 procent av alla som hade blivit smittade. Vanliga influensaepidemier smittar i första hand barn och gamla, samt

dessutom människor med nedsatt immunförsvar. Den spanska sjukan drabbade däremot i första hand unga vuxna som tidigare varit fullt friska. Enligt officiell statistik dog 37 573 personer av influensa under åren 1918–1920 i Sverige. Det var två procent av alla våra diagnosticerade fall.

Ännu idag är lunginflammation en mycket vanlig orsak till dödsfall i flera utvecklingsländer. Det gäller främst för mycket gamla och för mycket unga människor. Numera blir cirka 450 miljoner människor i världen drabbade av lunginflammation varje år. Av dessa avlider cirka fyra miljoner.

Flera av mina egna förfäder har dött av lunginflammation, eller av lungsot. Alla präster kunde emellertid alltid skilja mellan lunginflammation och lungsot på ett säkert sätt. Jon Larsson (1698–1752), Nils Persson (1711–1766) och Maja Arvidsdotter (1727–1786) dog alla på grund av ”håll och styng”, vilket vanligen avser lunginflammation. Karin Olsdotter (1760–1837) dog av ”bröstsjukdom”. En person, Carl Gustaf Blomgren (1820–1874), dog av lunginflammation. Det fanns inga tillgängliga läkare och inga dödsattester. Krav på dödsattester för samtliga dödsfall och dödsorsaker fick vi inte förrän 1911.

Lungsot

Tuberkulos, eller *TBC*, är en bakteriell infektionssjukdom som har funnits hos människor i många tusen år, sedan forntiden. Sjukdomen drabbar framförallt lungorna. I lungorna försöker våra vita blodkroppar att bekämpa bakterierna, men de klarar inte alltid av jobbet tillräckligt bra. Då blir resultatet besvärliga inflammerade områden i lungorna. Klassiska symtom är feber, hosta med blodigt slem, svettningar under natten och viktförlust. När sjuka människor hostar, nyser, eller spottar ut sitt blodiga slem är det stor risk att friska människor, som bara råkar finnas i närheten, andas in tuberkelbakterierna som sprids i luften.

Under 1800-talet var *lungsot*, tuberkulos, en fruktad och mycket vanlig sjukdom som krävde många liv i Sverige. I början av 1900-talet dog årligen 10 000 personer av tuberkulos. Det var

12,5 procent av alla dödsfall. Ett tiotal av mina egna förfäder har dött av lungsot. Det gällde till exempel Halvard Persson (1705–1782), Anna Olofsdotter (1750–1809) och Gustav Eriksson (1844–1891). Lungsot drabbade även barn, som syskonen Eva Nilsson (1886–1902) och Beda Lovisa Nilsson (1891–1905). Några av dessa fall kan dock ha varit lunginflammation.

Forskare har beräknat att en tredjedel av jordens befolkning idag är infekterad med tuberkelbakterier. De flesta av dessa får en latent infektion. Så småningom kan en sådan latent infektion utvecklas till en aggressiv och aktiv sjukdom. Utan behandling dör mer än hälften av dessa offer. Numera är behandlingen mot tuberkulos långvarig med hjälp av flera typer av antibiotika.

Tuberkulos kan även angripa blodomloppet, det centrala nervsystemet, huden, könsorganen, lederna och skelettet. I de här fallen blir det andra symtom än när det är lungorna som är angripna.

Pest

Pest är en dödlig infektionssjukdom som är orsakad av bakterier. Pestbakterien blev inte upptäckt förrän 1894. Tidigare kunde man inte skilja mellan olika typer av infektioner. I kyrkböckerna kan ordet *pest* därför avse flera helt olika sjukdomar.

Böldpest ger hög feber, frossa, huvudvärk och kräkningar, ibland även diarré och ångest. Den som har böldpest får bölder i lymfkörtlarna i armhålorna och i ljumskarna, men ibland även vid käken och i nacken. Dessa bölder är ofta mycket smärtsamma för den som är sjuk. Utan behandling kan upp till 90 procent av de som är smittade avlida inom en ganska kort tid.

Lungpest är en lunginflammation med andnöd, hosta, hög feber, hög puls och smärtor i bröstet. När sjuka personer hostar upp blodigt slem blir bakterierna spridda genom luften. Utan rätt behandling dör nästan alla som blir sjuka i lungpest.

Svartpest, eller *blodpest*, uppstår ofta som en komplikation efter andra pestformer. Bakterierna förorsakar blodförgiftning, som i sin tur leder till blödningar i huden, frossa, förvirring och

hög feber. Blödningarna i huden ger upphov till stora och svarta områden. Även när det gäller svartpest dör nästan alla som är sjuka om de inte snabbt får rätt behandling.

Tidigare medförde pest lätt utveckling av svåra epidemier inom tätbebyggda områden med dålig hygien. *Digerdöden*, eller den *svarta döden*, blev spridd över stora delar av Europa och Asien i mitten av 1300-talet (och kom till Sverige 1350). DNA-teknik har visat att pestepidemin var orsakad av pestbakterien *Yersinia pestis*, som sprids av loppor, som i sin tur främst sprids av svartråttor. Nästan halva befolkningen i Europa dog. Detta fick givetvis mycket stor betydelse för hela samhällsutvecklingen under mycket lång tid.

Även under senare århundraden drabbade pesten delar av Sverige flera gånger. Under 1500-talet var det flera epidemier. I Stockholm var det stora epidemier åren 1603–1605 och åren 1622–1624. Hälften av Stockholms invånare, cirka 5 000, dog under 1622. Vår sista stora epidemi började i Stockholm hösten 1710 och sprids sedan ut i landet. Under ett par år gav epidemin dödligheten en ny topp i statistiken och stort lidande för många enskilda människor. Det finns ännu ingenting som tyder på att någon av mina förfäder föll offer för pest.

Rödsot

Rödsot, *blodsot*, eller *bållsjuka*, är akut inflammation i tarmen. Ända fram till början av 1900-talet var rödsot en vanlig sjukdom i Sverige. Under perioden 1773–1775 blev vi i Sverige drabbade dels av missväxt, som ledde till hungersnöd och i vissa fall döden, och dels av rödsot som ledde direkt till döden. På många ställen i landet dog ända upp till fem procent av befolkningen. Vissa år under 1700-talet översteg antalet döda antalet födda. Under åren 1772–1773 minskade faktiskt befolkningen i Sverige. Under åren 1808–1813 och under åren 1851–1860 härjande svåra epidemier.

I min släkt dog Bengt Anderson (1722–1788), samt de två bröderna Olof Person (1714–1788) och Anders Persson (1719–

1788) alla av akut inflammation i tarmen. De här tre bodde i Södermanland och alla dog alltså under 1788.

Numera heter sjukdomen *dysenteri*. *Bakteriedysenteri* är en bakteriesjukdom. Den som är sjuk har fått i sig bakterierna med dåligt vatten eller med otjänlig mat. Dysenteri kan spridas direkt mellan människor, men även genom smutsiga dörrhandtag och smutsiga toalettstolar. När bakterierna angriper tarmarna blir det allvarliga inflammationer i slemhinnorna. Inflammationerna kan snabbt försämra allmäntillståndet hos dem som är smittade. Den som är sjuk får vanligen blod i avföringen, feber, intensiv diarré, magkramp och ibland även blodförgiftning och njursvikt. Många personer med bakteriedysenteri kan bli friska av egen kraft. Numera behandlar läkare gärna dysenteripatienter med antibiotika. Det finns inget vaccin mot dysenteri.

Amöbadysenteri är en tropisk parasitsjukdom, som bland annat har stor spridning i Afrika. De encelliga amöborna lever i vattensamlingar. När folk dricker förorenat dricksvatten eller äter förorenad mat, till exempel råa grönsaker, kommer de små djuren in i kroppen. Amöborna kan ta sig igenom tarmväggen och angripa andra organ som levern, lungorna och hjärnan. När de angriper tjocktarmen blir det allvarliga inflammationer i slemhinnorna. Det går ofta bra att behandla amöbadysenteri med antibiotika.

Smittkoppor

Smittkoppor har plågat människan under minst 3 000 år. Det var förr en vanlig och mycket smittsam virussjukdom med hög dödlighet. Den som blev smittad blev allmänt svag, fick feber och värk i hela kroppen. Efter några dagar kom det utslag i ansiktet och senare även över hela kroppen. Utslagen övergick till blåsor som torkade till skorpor. En del sjuka fick fula ärrbildningar efter blåsorna. Det var vanligt med komplikationer som påverkade både luftrör och lungor.

Under 1700-talet dog omkring 60 miljoner människor av smittkoppor i Europa. Även i Sverige var det många som dog på

grund av smittkoppor. År 1874 återkom en omfattande epidemi med smittkoppor. Under perioden 1749–1808 orsakade smittkoppor nästan vart tionde dödsfall, totalt fler än 30 000 personer i Sverige.

Det första vaccinet mot smittkoppor blev utvecklat i slutet av 1700-talet. I Sverige genomförde man den första vaccinationen 1801. Redan 1816 blev det obligatoriskt att vaccinera alla barn mot smittkoppor. Mycket omfattande vaccinationskampanjer under lång tid utrotade viruset mot slutet av 1900-talet. I Sverige slutade man med allmän vaccination mot smittkoppor 1976.

I en del socknar noterade prästerna i husförhörslängderna när barnen hade blivit sjuka, eller dött av koppor/smittkoppor. Prästerna noterade även när barnen hade blivit vaccinerade för att få en chans att klara sig mot sjukdomen. I min släkt blev ett dussin personer i Värmland smittade med smittkoppor. Det gäller till exempel Anders Pettersson (1764–1842) och hustrun Kajsa Månsdotter (1756–1832), samt Olof Andersson (1796–1835) och hustrun Kajsa Nilsson (1799–1860). I de här familjerna blev alla barnen vaccinerade mot smittkoppor. Detta gällde givetvis även barn i många andra familjer.

Tyfus

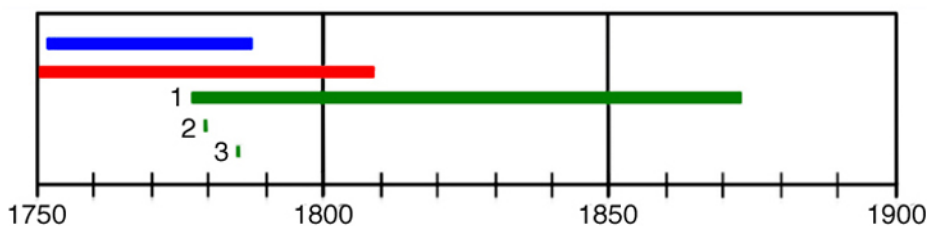
Begreppet tyfus omfattar flera olika sjukdomar som är orsakade av speciella bakterier. *Fläcktyfus* är den farligaste varianten av tyfus. Den blir överförd mellan människor med hjälp av klädlöss. Den som blir drabbad får hög feber, hudutslag, värk i huvud och muskler.

Förr i tiden var det vanligt med stora och svåra epidemier av fläcktyfus, särskilt bland soldater. De levde nära varandra och hade små, eller inga, möjligheter att sköta sin personliga hygien. Dödligheten kunde därför bli mycket hög. Ofta dog fler soldater av sjukdomar än under själva bataljerna. Modern forskning har visat att en stor fläcktyfusepidemi under Napoleons fälttåg mot Ryssland 1812 tog död på de flesta av de 600 000 soldaterna. Endast 15 000 soldater kunde återvända till Frankrike.

Numera går det att behandla fläcktyfus med antibiotika. Andra typer av tyfusvirus sprids med hjälp av fästingar, kvalster och råttor.

Livslängder

Det kan vara svårt att föreställa sig hur en familj såg ut vid olika tillfällen. Enkla diagram med "livslinjer" kan ge en god överblick.

Bilden visar livslinjer för farfars morfars farfar (blå), farfars morfars farmor (röd) och deras tre barn (gröna). Deras första barn levde och blev 96 år. De andra två dog efter någon dag.

I Sollentuna kyrka målade Albertus Pictor 1483 en bild som visar hur döden sågar av livsträdet. Förr i tiden dog många människor i samband med sjukdomar och svält. Under 1740-talet hade vi massvält i Sverige på grund av omfattande missväxt. Samtidigt utkämpade vi krig mot Ryssland där många personer dog, inte minst på grund av en rad olika sjukdomar. Under hela 1700-talet och under början av 1800-talet drabbade epidemier och farsoter det svenska folket hårt.

Men sedan mitten av 1700-talet har dödligheten minskat successivt i alla åldrar. Bättre sanitära förhållanden, förbättrade levnadsförhållanden, bättre mat, lägre dödlighet i sjukdomar och alltfler medicinska framsteg har varit viktiga framgångsfaktorer. Dödstalen fortsatte att sjunka under 1800-talet och 1900-talet.

Förväntade medellivslängder

Utvecklingen av livslängder är ofta beskriven i litteraturen med siffror över den *förväntade medellivslängden* vid olika åldrar. Den höga spädbarnsdödligheten bestämde förr i tiden till stor del

storleken av den totala dödligheten och drog ner den förväntade medellivslängden. År 1750 var den förväntade medellivslängden vid födseln 34 år för pojkar och 36 år för flickor. Siffrorna ökade marginellt till sekelskiftet 1800, med 35 år för pojkar och 38 år för flickor.

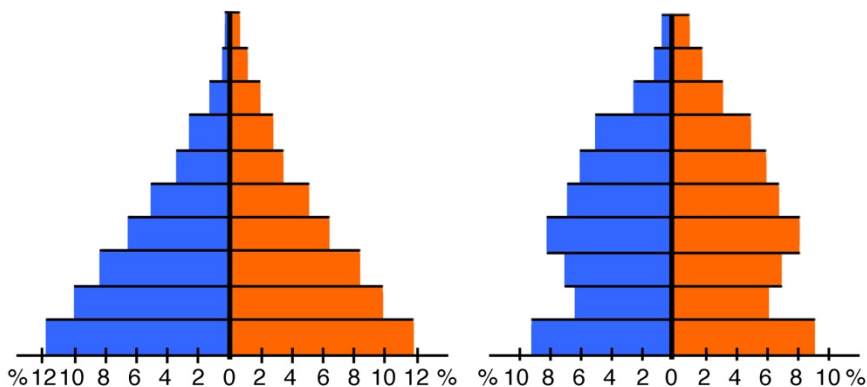
Men människorna fick det gradvis bättre och livslängden ökade. År 1850 var den förväntade medellivslängden vid födseln 41 år för pojkar och 46 år för flickor. Vid sekelskiftet 1900 ökade siffrorna till 51 respektive 54 år.

Att levnadsförhållandena i Sverige successivt hade blivit bättre medförde att medellängden hos värnpliktiga män ökade. Vid mönstringarna 1850 var medellängden 167,4 centimeter, 1900 hade medellängden ökat till 170,1 centimeter och 1950 till 175,0 centimeter.

Under 1900-talet fick vi successivt allt bättre bostäder, bättre hygien och bättre mat, samt väsentligt ökade möjligheter att bekämpa epidemiska sjukdomar. Folkhälsan blev bättre och livslängden ökade. År 1950 var den förväntade medellivslängden vid födseln 68 år för pojkar och 71 år för flickor. År 2000 ökade siffrorna till 78 respektive 83 år. Vid alla dessa mätningar har medellivslängden varit lite större för kvinnor än för män. Det stämmer också med de verkliga åldrarna.

Ålderspyramider

Som framgår av tidigare avsnitt var spädbarnsdödligheten förr i tiden mycket hög i Sverige. Detta påverkar i hög utsträckning den statistiska livslängden vid olika tidpunkter. En *ålderspyramid* visar hur en hel befolkning är fördelad på olika *åldersklasser*. Det kan vara till exempel årsklasser, medelvärden av fem- eller tioårsklasser. Staplar som går åt vänster, från en mittaxel, i en ålderspyramid visar antalet pojkar och män. Staplar som går åt höger från mittaxeln visar antalet flickor och kvinnor. Antalet personer i en ålderspyramid avser antingen det absoluta antalet individer, eller den procentuella fördelningen, i varje redovisad åldersklass.

De här båda ålderspyramiderna visar fiktiva medelvärden av tioårsgrupper i befolkningen i Sverige från 1700-talet och från 2000-talet. De blå staplarna åt vänster gäller pojkar och män. Staplarna åt höger visar flickor och kvinnor. Staplarna längst ner visar åldersgruppen 0–9 år, däröver följande perioder.

Bilder av den procentuella fördelningen ger en överblick över hela befolkningens sammansättning vid olika tidpunkter. Hur många barn fanns det? Hur många äldre människor var det? Hur stor var den grupp som tog huvudansvaret för försörjningen av sig själva och av alla de andra. Fördelningen av det absoluta antalet individer i varje redovisad åldersklass visar direkt och tydligt förhållandet mellan storleken av såväl hela befolkningen som storleken av varje åldersklass, såväl mellan män och kvinnor som mellan skilda tidpunkter.

Ett sätt att beskriva utvecklingen av livslängden under långa tidsförlopp är förändringar i *medianåldern*. Då tar man alltså bort alla extremvärden som finns i toppen och i botten av varje befolkningspyramid.

Det var många krig

Under historien har Sverige varit inblandat i många krig. En del av krigen berodde på att kungarna i första hand var intresserade av att höja sin egen status. Under många århundraden var både armén och flottan bemannade med värvade legoknektar. Vid en del tillfällen behövde militärledningen dessutom rekvirera drängar och bondsöner till aktiv krigstjänst. Detta blev ibland mycket påfrestande, även för samhället i stort. Från 1680-talet ansvarade det militära indelningsverket för ett nytt system att förse landet med soldater. *Det ständiga knektehållet* med indelta soldater var baserat på naturahushållning.

Våra regenter

1497–1501, kung Hans (1455–1513).

1501–1503, riksföreståndare Sten Sture den äldre (–1503).

1504–1512, riksföreståndare Svante Nilsson (Sture), (1460–1512).

1512 (halva), riksföreståndare Erik Trolle (1460–1530).

1512–1520, riksföreståndare Sten Sture den yngre (1492?–1520).

1520–1521, kung Kristian II (1481–1559).

1523–1560, kung Gustav Vasa (1496–1560).

1560–1568, kung Erik XIV (1533–1577).

1568–1592, kung Johan III (1537–1592).

1592–1599, kung Sigismund (1566–1632).

1599–1611, kung Karl IX (1550–1611).

1611–1632, kung Gustav II Adolf (1594–1632).

1632–1654, drottning Kristina (1626–1689).

1654–1660, kung Karl X Gustav (1622–1660).
1660–1697, kung Karl XI (1655–1697).
1697–1718, kung Karl XII (1682–1718).
1718–1720, drottning Ulrika Eleonora (1688–1741).
1720–1751, kung Fredrik I (1676–1751).
1751–1771, kung Adolf Fredrik (1710–1771).
1771–1792, kung Gustav III (1746–1792).
1792–1809, (omyndig) kung Gustav IV Adolf (1778–1837).
1809–1818, kung Karl XIII (1748–1818).
1818–1844, kung Karl XIV Johan (1763–1844).
1844–1859, kung Oscar I (1799–1859).
1859–1872, kung Karl XV (1826–1872).
1872–1907, kung Oscar II (1829–1907).
1907–1950, kung Gustav V (1858–1950).
1950–1973, kung Gustav VI Adolf (1882–1973).
1973–, kung Carl XVI Gustaf (1946–).

Krig under 1500-talet

Under 1500-talet var Sverige inblandat i nio olika krig. Dessa som pågick i 53 år, men Sverige var inte militärt aktivt under hela tiden. Vid några tillfällen pågick det flera krig samtidigt. De här krigen ökade Sveriges inflytande i områdena runt om Östersjön och Sverige blev en stormakt. Det medförde att Sverige skaffade sig flera fiender.

1512–1520. Riksföreståndaren Sten Sture den yngres krig mot Danmark.

1521–1523. Gustav Vasas befrielsekrig mot Danmark.

1534–1536. Grevefejden mot Lübeck och Danmark. Gustav Vasa var kung.

1554–1557. Krig mot Ryssland. Gustav Vasa var kung.

1558–1583. Livländska kriget mot Ryssland. Ansvariga kungar var Gustav Vasa och Erik XIV.

1563–1568. Första kriget mot Polen och livländsk adel. Erik XIV var kung.

1563–1570. Nordiska sjuårskriget mot Danmark. De ansvariga kungarna var Erik XIV och Johan III.

1570–1595. Det Nordiska tjugofemåriga kriget mot Ryssland. De ansvariga kungarna var Johan III och Sigismund.

1598–1599. Hertig Karls krig mot Sigismund. Karl IX var sedan kung under tiden 1599–1611.

Krig under 1600-talet

Under 1600-talet var Sverige inblandat i 14 olika brutala krig. Sammantaget pågick krigen i 83 år, men Sverige var inte militärt aktivt under hela tiden. De flesta av dessa krig blev genomförda under somrarna i andra länder och till stor del med legosoldater. Människor hemma i Sverige blev givetvis ändå starkt påverkade av krigen genom att staten ständigt behövde få in mera pengar för att försörja sina trupper med hästar, mat, vapen och all annan utrustning. Mycket av detta fick man dessutom transportera till de platser där de stridande trupperna fanns. Krigen medförde en hård belastning även på civilbefolkningen, även om många slapp vara med om aktiv tjänst ute på de verkliga krigsskådeplatserna.

1600–1629. Andra kriget mot Polen var en del av maktkampen kring den svenska kronan. Kriget pågick i perioder. Kampen stod mellan den svensk-polske kungen Sigismund Vasa, son till kung Johan III, och svenske hertigen Karl, senare Karl IX. Sigismund

förlorade kontrollen över Sverige. Efter Karl IX fick Gustav II Adolf ta över ansvaret för det här kriget.

1609–1610. De la Gardieska fälttåget blev utkämpat mellan Sverige och Ryssland. Karl IX var svensk regent.

1610–1617. Ingermanländska kriget stod mellan Sverige och Ryssland. Ansvariga regenter var Karl IX och Gustav II Adolf. Kriget slutade med stora landvinster för Sverige, som därigenom stängde av Rysslands landförbindelser med Östersjön. Freden var en av grunderna till den svenska stormaktstiden.

1611–1613. Kalmarkriget mellan Danmark och Sverige. Karl IX var kung i Sverige.

1618–1648. Trettioåriga kriget var en serie militära konflikter mellan protestantiska stater och romersk-katolska stater. Kriget utspelades i Centraleuropa, till stor del i nuvarande Holland och Tyskland. Sverige deltog i full skala i kriget efter 1630.

Gustav II Adolf hade med sig 13 000 soldater från Sverige och Finland. Endast ett fåtal av dessa utskrivna soldater deltog aktivt i några av striderna. De hade andra uppgifter vid baser och lägerplatser, där det var mycket stora risker att drabbas av olika sjukdomar. Man räknade med att bara 15 procent av de utskrivna soldaterna kom tillbaka till sina hem efter kriget. Totalt bestod den svenska hären av mer än hundra tusen man. Gustav II Adolf stupade den 6 november 1632 i slaget vid Lützen.

För att få säker information om tillgången av nya soldater krävde Gustav II Adolf att alla präster skulle föra kyrkböcker. Kungen förbättrade den statliga förvaltningen, som fick personal med fast anställning. Gustav II Adolf införde ny länsindelning och nya domstolar. Han anlade nya städer som Göteborg, Luleå, Piteå, Sundsvall och Torneå. Karl X Gustav var med om att sluta freden i oktober 1648. Han ledde sedan avvecklingen av de stora värvade arméerna.

1643–1645. Under drottning Kristina pågick ”Torstensons krig”, där Sverige kämpade mot Danmark–Norge. Vid freden i Brömsebro fick Sverige Gotland och Ösel, samt Härjedalen och Jämtland. Dessutom fick Sverige landskapet Halland under 30 år, samt viss tullfrihet i Öresund.

1653–1654. I det ”Första kriget mot Bremen” försökte Sverige få Bremen att acceptera svensk överhöghet.

1655–1661. De ”Nordiska krigen” omfattade de fyra krigen ”Karl X Gustavs polska krig”, ”Karl X Gustavs ryska krig”, ”Karl X Gustavs första danska krig”, samt ”Karl X Gustavs andra danska krig”. Sverige erövrade Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm från Danmark, samt Bohuslän och Trondheims län från Norge. Sverige fick sedan lämna ifrån sig Bornholm och Trondheims län 1660. ”Karl X Gustavs ryska krig”, varade åren 1656–1661. Kriget inleddes av Ryssland.

1665–1666. I det ”Andra kriget mot Bremen” stred Sverige mot Danmark och dess allierade. Bremen förbehöll sig rätten att lyda direkt under den tysk-romerske kejsaren.

1675–1679. För första gången på länge utkämpade Sverige ett defensivt krig ”hemma” på egna markområden i det så kallade ”Skånska kriget” mellan Sverige och Danmark med allierade. Den danska flottan besegrade den svenska flottan. Den svenska armén besegrade den danska armén i Skåne. Men de svenska trupperna blev i sin tur besegrade i Brandenburg.

Den militära ledningen blev tvungen att inkalla, ”utskriva”, alltfler helt otränade bondsöner och drängar. Efter kort tid blev även bönder, som ägde sina gårdar, inkallade. Samtidigt var alla dessa personer helt nödvändiga hemma på gårdar och torp för att kunna sköta sina jordbruk. Det blev dåliga skördar. Många inkallade soldater deserterade från sina förband. De kände väl till skogarna i Skåne och smet helt enkelt ifrån kriget. Detta ledde till att moralen i den svenska armén blev allt sämre. Det fanns inte pengar till att värva flera yrkessoldater.

Efter det "Skånska kriget" var den svenska staten djupt skuldsatt. Under 1680-talet inrättade staten indelningsverket. Samtidigt drog staten in stora ekonomiska resurser genom flera "reduktioner". Staten behövde pengar för att rusta upp armén och förstärka gränserna. Kungen Karl XI tog helt enkelt tillbaka omfattande markområden och staten la beslag på inkomster från gods och kungsgårdar som adeln tidigare hade fått i gåvor. Extra skatter drabbade även lågadeln. Den gamla jordägande adeln förlorade sin maktställning och blev ersatt med en adel som var ämbetsmän. Både balansen och olikheterna mellan stånden blev oförändrade. Karl XI drev kraftfullt igenom sin egen vilja. Varje landskap skulle sätta upp ett regemente med 1 200 man.

1688–1697. Det "Pfalziska tronföljdskriget" pågick mellan Frankrike och en allians bestående av England, Nederländerna, Savoien, Spanien, Sverige och Tysk-romerska riket.

Krig under 1700-talet

Under 1700-talet var Sverige inblandat i fem krig. Krigen pågick i 32 år, men Sverige var inte militärt aktivt under hela tiden. En del av dessa krig bedrevs på vår egen mark hemma i Sverige.

1700–1721. Vid utbrottet av det "Stora nordiska kriget" år 1700 mobiliserade man de indelta soldaterna. För att kunna behålla en tillräckligt stor styrka i Sverige blev det nödvändigt att genast utöka armén med fler soldater. Karl XII beordrade grupper om tre rotar att bidra med ytterligare en soldat utöver den ordinarie. På motsvarande sätt fick grupper om tre rusthållare bidra med ytterligare en ryttare. De här extra mannarna bildade så kallade tremänningsregementen i infanteriet respektive i kavalleriet. På grund av sina mycket stora förluster krävde kung Karl XII snart fyrmänningsregementen och senare femmänningsregementen. Dessa regementen fördes snart ut ur landet och de gick förlorade i sjukdomar och även i striderna.

Det här kriget blev utkämpat mot en koalition som bestod av Danmark-Norge, Ryssland och Sachsen-Polen. Svenska regenter var Karl XII, Ulrika Eleonora och Fredrik I.

Under de tre sista krigsåren härjade den ryska flottan längs den svenska ostkusten för att tvinga den svenska regeringen till eftergifter i fredsförhandlingarna som pågick på Åland. År 1719 plundrade och brände ryssarna i Stockholms skärgård. Under de två följande åren återkom ryssarna längs norrlandskusten.

Sverige förlorade kriget och fick lämna ifrån sig de svenska områdena i Baltikum. Ryssland övertog stormaktsställningen i norra Europa och blev den dominerande makten i Östersjön. Krigsförlusten och Karl XII:s död innebar slutet för det kungliga enväldet i Sverige och början på Sveriges frihetstid.

1741–1743. Under 1740-talet var det massvält i Sverige på grund av allmän missväxt. Samtidigt valde man att starta krig mot Ryssland där många dog, inte minst på grund av en rad olika sjukdomar. Fredrik I var svensk regent.

I ”Hattarnas ryska krig” skulle den svenska armén återerövra de områden som man tidigare hade förlorat till Ryssland i det Stora nordiska kriget. Emellertid var både armén och flottan svaga. De hade dåligt med utrustning och de hade inte alls övat tillräckligt mycket. Kriget blev helt misslyckat och ryssarna kunde invadera Finland.

Vid Freden i Åbo fick Sverige lämna ifrån sig ytterligare delar av Finland till Ryssland. Det var södra Karelen och städerna Fredrikshamn och Nyslott med fästningen Olofsborg, och även staden Villmanstrand.

1757–1762. I det ”Pommerska kriget” slogs svenska trupper mot Preussen i delar av dagens Polen och Tyskland. Detta var en del av sjuårskriget som fördes åren 1756–1763 mellan Preussen och Storbritannien-Hannover å ena sidan och Österrike, Frankrike och Ryssland å andra sidan. Det ”Pommerska kriget” kriget var resultatlöst men ledde till att förbanden i armén fick erfarenhet

av krigföring under svåra förhållanden. Den svenska drottningen Lovisa Ulrika var syster till Fredrik II, som var kung av Preussen.

1788–1790. År 1772 genomförde Gustav III en statskupp och blev i praktiken enväldig. Riksdagen fick begränsad makt. Gustav III genomförde stora förändringar. Tortyr blev förbjuden och dödsstraff blev avskaffat för 34 olika brott. Det blev tillåtet för judar och katoliker att bosätta sig i landet. Gustav III var mycket kunnig inom konst, litteratur och politik. Kungen var populär ute bland folket. För att bli populär hos adeln planerade Gustav III att ta tillbaka de områden som man tidigare hade förlorat i två krig mot Ryssland. Kungen ville stoppa den ryska inblandningen i Sveriges inre angelägenheter. Utan några säkra förbindelser med andra länder och utan någon krigsförklaring startade han ett krig mot Ryssland i juni 1788. Se vidare *”En soldatfamilj i Södermanland”*.

1788–1789. Den 21 augusti 1788 tog Gustav III emot en krigsförklaring från Danmark/Norge. Det så kallade ”Teaterkriget” pågick i Jämtland, Bohuslän och Dalsland. Norrmännen angrep Sverige i Jämtland, men blev stoppade. Nästa steg blev att gå mot Sverige längre söderut. Den anfallande dansk-norska hären intog Vänersborg, Uddevalla och Åmål. Den 6 oktober 1788 hotade de Göteborg. Den anfallande hären förlorade bara åtta man genom sina stridshandlingar, men förlorade uppemot 3 000 man på grund av brist på kläder och mat, kyla, sjukdomar, samt mycket usla sanitära förhållanden. Inför en samlad övermakt bestående av England, Preussen och Sverige gav Danmark-Norge upp den här kampen. Det blev vapenvila och sen en neutralitetsdeklaration den 9 juli 1789.

Krig under 1800-talet

Under 1800-talet var Sverige inblandat i sju krig. Sammantaget pågick dessa krig i tolv år, men Sverige var inte militärt aktivt under hela tiden. En del av dessa krig genomfördes på egen mark hemma i Sverige.

1801–1805. Under åren 1801–1802 medverkade den svenska flottan med tre fregatter i USA:s sjökrig med nordafrikanska muslimska stater i Nordafrika, de så kallade Barbareskstaterna.

1805–1807. Det ”Svensk-franska kriget”, som även var kallat det ”Första Napoleonkriget” blev utkämpat mellan Sverige och Frankrike på tysk mark. Kung Gustav IV Adolf försökte hjälpa till att störta Napoleon, men det misslyckades han med.

1808–1809. I det ”Finska kriget”, eller ”1808–1809 års krig” fick Ryssland stöd av Frankrike, samt av dess bundsförvanter. Sverige stöddes av Storbritannien. Svenska regenter under den här tiden var Gustav IV Adolf och Karl XIII. Det här kriget fick stora följder för både Sverige och Finland. Sverige-Finland fick minst 7 000 stupade soldater. Med lantvärnsmän och civila offer steg dödssiffran till över 20 000. Minst en tredjedel av de svensk-finska trupperna som deltog i striderna dog i olika fältsjukdomar. Även hemma i Sverige dog många människor under krigsåren. År 1809 dog 33 000 personer i olika smittsamma sjukdomar som dysenteri, malaria och tyfus. Det var ungefär en tredjedel av alla som avled under det året.

1808–1809. Det ”Danska kriget”, mellan Sverige och Danmark, slutade med freden i Jönköping. Inget land behöver lämna ifrån sig några landområden.

1810–1812. I ”Parisfreden 1810” blev Sverige helt enkelt tvingat att medverka i Napoleons handelsblockad mot Storbritannien, som var vår största handelspartner. Handelsblockaden medförde en omfattande smyghandel. Napoleon krävde att Sverige skulle förklara Storbritannien krig och konfiskera alla brittiska fartyg som befann sig i svenska hamnar. ”Kriget mot Storbritannien” blev formellt utkämpat mellan Sverige och Storbritannien under tiden 1810–1812, som en del av Napoleonkrigen. Emellertid blev inte ett enda skott avlossat.

1812–1814. Det ”Andra Napoleonkriget”, även kallat det ”Sjätte koalitionskriget” pågick mellan det franska kejsardömet och en koalition med Preussen, Ryssland, Storbritannien, Sverige och Österrike. Koalitionen vann kriget. ledde till att Napoleon blev tvingad till att abdikera. Napoleon blev landsförvisad till ön Elba i Medelhavet.

För Sveriges del avslutades kriget med att Danmark fick lämna ifrån sig Norge till Sverige. Samtidigt fick Danmark ta över Svenska Pommern. Vid freden i Paris 1814 erkände Frankrike Norges förening med Sverige. Samtidigt fick Sverige lämna ifrån sig kolonin Guadeloupe i Västindien till Frankrike. Sverige fick en lösensumma av 24 miljoner franc. Kung Karl XIII, och hans arvtagare Karl XIV Johan hade fått Guadeloupe 1813. Detta var en ersättning för egendomsförluster som skulle kunna drabba kronprinsen till följd av alliansen mot Napoleon I.

1814. I strid mot den union som Danmark och Sverige hade enats om i freden i Kiel 1814 ville Norge inte tillhöra Sverige. Detta krav på självständighet ledde till ”Fälttåget mot Norge” under 1814. I praktiken var ett fredsavtal ett avtal om ”eldupphör” mellan den svenska kungen och det norska Stortinget. Den så kallade ”Konventionen i Moss”, som blev undertecknad den 14 augusti 1814 blev grunden för unionen mellan Sverige och Norge. Unionen höll ända tills Norge förklarade sig självständigt 1905.

Det ständiga knektehållet

Från 1680-talet ansvarade militära indelningsverket för ett nytt system att förse landet med soldater till alla krig, det *ständiga knektehållet*. Genom Indelningsverkets arbete blev alla socknar i landet uppdelade i ”rotar”. Sverige fick en militär organisation med båtsmän, ryttare och soldater som var bättre utbildade än vanliga drängar och bondpojkar. Den nya organisationen blev billigare för staten än kostnaden för traditionella regementen med värvade soldater. Bönderna befriade från det tidigare sättet

med utskrivningar när armén behövde soldater. Bönderna slapp dock inte att betala skatt.

Varje rote bestod vanligen av två till fem stycken gårdar. Varje rotar hade ansvar för en indelt soldat. Tillsammans bildade 25 soldater ett korpralskap. Sex sådana korpralskap bildade ett kompani. Åtta kompanier bildade ett regemente.

Roten såg till att soldaten fick en årlig lön och fick bo i ett *soldattorp* med odlingsbar mark. Soldaten skulle själv kunna klara sitt och familjens uppehälle. I princip skulle soldattorpet ha ett halvt tunnland med bördig åkerjord, men i verkligheten var det ofta stenig skogsmark någonstans i byns utmarker. Många generationer av soldater hjälpte till att odla upp Sverige.

Man antog nya soldater vid speciella rekryteringsmöten. Vid varje tillfälle under tiden med det *ständiga knektehållet*, från 1682–1901, fanns det 35 000–40 000 torp som huvudsakligen var avsedda för indelta soldater och deras familjer. I alla dessa torp bodde det kanske i storleksordningen 200 000–250 000 människor. Det var en stor andel av hela befolkningen, kanske 16 procent 1700 och tio procent 1800.

De båda bilderna visar ett typiskt soldattorp i Småland från början av 1800-talet. Nu står torpet på Skansen i Stockholm. I bilden till vänster kan man skymta fähuset som ligger en bit bakom bostaden.

Varje soldat skulle vara gift. Den som inte redan var gift fick tre månader på sig. Ibland fick kompanichefen helt enkelt utse en hustru åt en soldat som behövde viss hjälp. Soldathustrun var

viktig. Hon hade hela ansvaret för torpet när soldaten var borta på krig och övningar av olika slag.

Soldattorp kallades även *knekttorp* och *soldatboställe*. Den indelte soldaten hörde till ett infanterikompani. Det var viktigt att alla soldater hade likvärdiga bostäder. Därför har de flesta soldattorpen samma grundplan, vanligen en 8 x 4 meter timrad och rödfärgad enkelstuga med torvtak. Huset var sju stockar högt (cirka två meter). Fähuset skulle ha samma mått och plats för två kor, en kalv, en gris, några får och höns. Dessutom fanns det en bod med dass, en brunn och källare.

I varje rote skrev rotebönderna å ena sidan och den indelta soldaten och regementet å den andra sidan ett *soldatkontrakt*. Detta var ett mycket detaljerat dokument som innehöll exakta villkor om såväl förmåner som skyldigheter för båda parter. Det reglerade vilken lön soldaten skulle ha i såväl pengar som i så kallad "hemkall". Kontantlönen bestod dels av värvningspengar, den så kallade "legan", och dels därefter av en kontant årslön varje år. Hemkall var den del av avlöningen som bestod av bröd, fläsk, kött, ost och spannmål, samt halm, hö och ved med mera.

Soldatkontraktet reglerade även hur stor mark som hörde till torpet och tillgången till häst eller oxar under några dagar vår och höst för att klara av åkerbruket. Varje sommar skulle soldatens kor få beta på roteböndernas marker. Rotebönderna skulle även hjälpa soldathustrun att sköta om torpet under de tider soldaten var kommenderad ut på möten, eller ut i krig. Regimentet höll med olika vapen som musköter, pikar och värjor med mera. En "rotetavla", som ofta var uppsatt på ena gaveln av bostadshuset, eller över dörren, talar om att torpet varit tilldelat soldaten på en viss rote vid ett visst kompani.

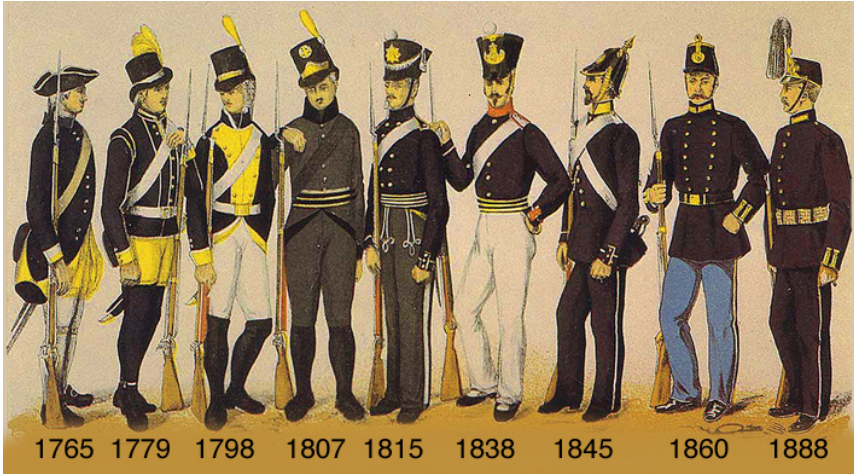
En av bönderna i varje rote var utsedd till "Rotemästare". Han förvarade den fina uniformen i en låst kista, "rotekistan". Rotemästaren betalade även ut lönen till soldaten. I början av 1800-talet var kontantlönen i storleksordningen sex riksdaler. Under 1860-talet hade kontantlönen ökat till 100 riksdaler.

Utmed våra kuster hade vi kompanier med båtsmän. Varje båtsman, eller *kronobåtsman*, hörde till örlogsflottan. Vid behov skulle han tjänstgöra ombord på något av flottans alla fartyg. I kustnära socknar ansvarade bönderna genom *båtsmanshållet* för att varje båtsman fick sin årliga lön och att han fick bo i ett *båtsmanstorp*. En del av dessa socknar kunde även ha indelta infanterisoldater som behövde soldattorp och dessutom ryttare som behövde *ryttartorp*. Ett ryttartorp var boställe för en indelt ryttare. Den indelte ryttaren hörde till ett kavalleri.

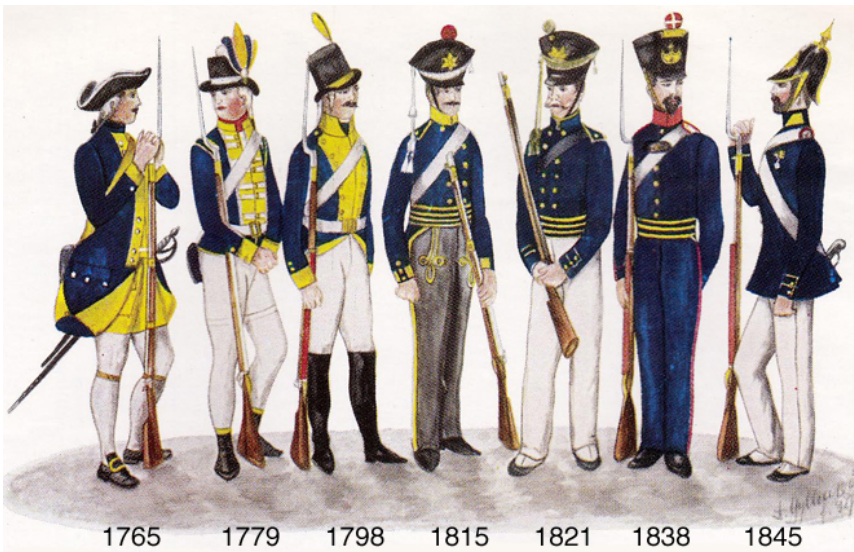
Yrket som soldat hade en hög status bland allmogen. Under tjänsten lärde sig många soldater ett civilt yrke som man behövde inom armén. Soldaterna lärde sig även att läsa och skriva. Därför fick många soldater tjäna som skolmästare efter avskedet från militären. De fick undervisa barn, och även äldre, att läsa och skriva långt innan folkskolestadgan blev införd. Andra kunde få arbete som fjärdingsman, kyrkvaktmästare eller kyrkoskrivare.

Det var vanligt med in- och utflyttning i soldattorpen runt *midfaste* (15–20 mars) eller vid *vårfrudagen* (den 25 mars). Då inspekterade kompanichefer och rotebönder gemensamt att allt var i sin ordning med anställningar, förmåner och skyldigheter, och även med själva torpen. Varje år genomförde man sedan en inspektion. Vart tredje år blev det en mer omfattande ”torpsyn”. Kompaniets kapten var noga med att kontrollera att alla hans soldater fick vad de hade rätt till och att både boningshus, fähus och lada var i gott skick. Orättfärdiga rotebönder blev anmälda till kronobetjäningen. Klagomål blev noga granskade.

När en indelt soldat slutade sin tjänst måste han, och även hans familj, snarast flytta ut ur soldattorpet för att ge plats åt en ny soldat. I fredstid hade rotens bönder högst tre månader på sig att finna en ersättare. I annat fall blev rotebönderna tvungna att betala en vakansavgift till regementet. I krigstider var det inte alltid lätt att få fram nya soldater tillräckligt fort. När en indelt soldat avled, hemma i fredstid eller ute i krigstjänst, blev hans familj hemlös med mycket kort varsel.

Bilden visar hur eleganta uniformer soldaterna i Västgöta Dals Infanteriregemente hade från 1705 till 1888. Referens³¹.

Bilden visar hur eleganta uniformer soldaterna i Södermanlands regemente hade från 1765 till 1845. Referens³².

För officerare ordnade man med liknande, men givetvis bättre, arrangemang. Storleken av såväl boställen, som av övriga förmåner var direkt relaterad till innehavarens militära grad. I Sverige bodde alla officerarna i regementets rotar och de lärde

därför känna sina soldater väl. Tolv av mina egna förfäder var indelta soldater. De bodde i soldattorp i Dalsland, Södermanland och Värmland.

En soldatfamilj i Södermanland

Min farfars morfars farfar, som troligen hette Jan Andersson, föddes under 1752 i Svärta/Svärtuna socken, som ligger norr om Nyköping. Han kom till Blacksta socken under 1769. Där fick han tjänst som dräng, men han ville bli soldat. Vid mönstringen 1774 var han fem fot och elva tum lång. Här använde man det äldre systemet med tolv tum på en fot. Jan var alltså 173 cm lång. Drängen Jan Andersson blev soldaten 473 Johan Kuhlblom, i Kulsta som hörde till Nyköpings kompani vid Södermanlands Regemente. Han fick tjänstgöra vid artilleriet.

Den här fältkanonen från 1788 är uppställd utanför Armémuseum i Stockholm. Med en 12-pundig kanon kunde man skjuta upp till en kilometer.

Den unge Johan Kuhlblom ersatte den tidigare soldaten Olof Kuhlblom. Olof dog hemma "av ålderdom" då han var 74 år och sex månader. I fredstid var de yngsta soldaterna under 20 år och de äldsta över 60 år. Det fungerade bra i fredstid, men när ett regemente drog ut i krig så blev de äldsta soldaterna kasserade.

Under 1774 kom Johan Kuhlbloms mor Anna Andersdotter (1723–1775) som änka till Blacksta. Fram till sin död 1775 bodde hon hos sonen, i soldattorpet *Transtugan*.

Den 18 maj 1776 gifte Johan sig med Anna Olofsdotter (1750–1809). Anna flyttade in i soldattorpet. De fick snart de tre sönerna Olof, Johan och Sven. Johan och Sven levde emellertid bara en dag var.

Annas far Olof Fyrberg (1725–1780) var soldat i 32 år. Vid generalmönstringen den 14 juni 1774 blev han utsorterad. Han och hans hustru Cajsa Svensdotter (1720–1790) måste flytta ut från soldattorpet *Fyrbystugan* under 1776. Åren 1774 till 1776 var Olof Fyrbergs två sista år som soldat och Johan Kuhlbloms två första år som soldat i samma kompani. Annas föräldrar blev inneboende hos Johan och Anna under åren 1778 och 1779

Mobilisering

Gustav III trodde att ett framgångsrikt krig skulle kunna stärka hans popularitet, och hans position i svensk inrikespolitik. På jakt efter ära och berömmelse startade därför kungen ett krig mot Ryssland. Krigsmakten blev mobiliserad under försommaren 1788.

Södermanlands regemente samlade sina inkallade soldater i Malma hed den 2 juni 1788. Detta gällde bland andra artilleristen Johan Kuhlblom. Merparten av regementet reste till Stockholm den 13 juni. De var utrustade med musköter och bajonetter. Efter tio dagar transporterade Skärgårdsflottan inkallade soldater över Östersjön till Finland i några av de 29 galärfartygen. Det var en typ av lätt beväpnade transportfartyg som kunde ta sig fram i skärgården. En galär hade 20 eller 22 par roddarbänkar med fem soldater vid varje åra. Fartygen hade även segel att ta till vid lämpliga vindar.

De 933 soldaterna från Södermanlands regemente kom fram till Sveaborg utanför Helsingfors den 9 juli. Totalt kom elva tusen soldater från olika platser i Sverige till Finland, där de anslöt sig till de betydligt större finska trupperna³³.

Den 25 juli seglade skärgårdsflottan in i Finska viken, den östligaste delen av Östersjön, i riktning mot Fredrikshamn. På grund av dåligt väder kom de inte fram dit förrän den 3 augusti. Redan den första kvällen deltog en liten grupp med soldater i en begränsad gränsstrid. Sen hände inte mycket mer.

Bilden visar svenska krigsfartyg i Stockholm som blir utrustade för kriget i Finland 1788. Akvarell av Louis Jean Desprez. Referens³⁴.

Tältläger

Under resten av sommaren och under hösten 1788 hindrade de interna konflikterna och politiska striderna hemma i Sverige alla strider i Finland. Adeln och officerarna protesterade mot kriget. Enligt den svenska grundlagen, hade kungen inte rätt att börja ett anfällskrig utan ständernas samtycke. Många officerare sade upp sina tjänster och ville helst av allt åka hem igen ifrån Finland, men det fick de inte.

Den 21 augusti fick Gustav III besked om att Danmark hade startat ett krig med Sverige. Kungen lämnade då Finland och Hertig Karl fick ta över ansvaret för kriget. Hertig Karl drog snabbt tillbaka de svenska trupperna från de ryska områdena. Soldaterna bodde i tältläger och under hösten blev många svårt sjuka. Detta ledde bland annat till att 50 man i Södermanlands regemente avled. En av dessa soldater var Johan Kuhlblom, som enligt Blacksta församlings Död- och begravningsbok avled den 11 oktober 1788. Johan blev alltså 36 år.

Den 20 oktober 1788 gick hela armén i vinterkvarter. I juni följande år fanns det bara 622 soldater kvar av de överskeppade soldaterna i Södermanlands regemente. De som var kvar räckte

bara till att forma en bataljon. Många av dessa soldater var med och stred i Värälä den 8 augusti 1789 och i Keltis baracker vid Keltisström den 19 och den 20 maj 1790.

Stora kostnader

För att finansiera det dyrbara kriget behövde Gustav III mycket pengar. Eftersom kungen hade lovat Riksbanken att inte själv trycka pengar skapade han Riksgäldskontoret under 1789. Den nya Riksgälden gav ut kreditivsedlar, eller obligationer, mot viss ränta. Men det fanns ingen säkerhet. Dessa obligationer blev snabbt använda som sedlar. Detta var ett stort ekonomiskt och politiskt vågspel. Ekonomin blev översvämmad av kreditiven, som snart förlorade i värde gentemot mynten och sedlarna från Riksbanken. Detta ledde snabbt till en mycket kraftig inflation.

Den 9 juli 1790 började *Slaget vid Svensksund*. Det blev en svensk seger. Den ryska skärgårdsflottan förlorade uppemot 80 fartyg och över 10 000 man i döda och tillfångatagna. *Freden i Värälä* blev undertecknad den 14 augusti 1790. Det blev inga ändringar av gränsen, men Ryssland förlorade sin rätt att lägga sig i svensk politik.

Höga militärer menade att Gustav III:s ryska krig slutade ”oavgjort” i augusti 1790. Varken Ryssland eller Sverige behövde lämna ifrån sig några landområden. I början av kriget hade Gustav III 32 000 soldater. Omkring 1 500 av dessa dog i direkta strider, men nära 10 000 dog av kyla, sjukdomar och svält³⁵. Ytterligare 11 000 man försvann ur trupperna. En del blev avskedade, en del rymde, en del blev ryska fångar, andra blev så sårade att de inte kunde kriga. Omkring 10 000 soldater överlevde kriget ock kom så småningom hem till sina familjer.

I början av kriget hade Gustav III 32 000 soldater. Omkring 1 500 avled i direkta strider, nära 10 000 dog av kyla, sjukdomar och svält³⁶. Ytterligare 11 000 man försvann ur trupperna. En del blev avskedade, en del rymde, en del blev ryska fångar, andra blev så sårade att de inte kunde kriga. Omkring 10 000 soldater överlevde kriget ock kom så småningom hem till sina familjer.

Barn och änkor

På grund av Gustav III:s ryska krig blev kanske 22 000 kvinnor i Sverige och Finland änkor. Därmed blev de tvingade att flytta bort från sina hem, tillsammans med sina barn. Det kan ju ha rört sig om långt fler än 50 000 barn. Många släktforskare vet att en del familjer hade fler än tio barn vid den här tiden. Det här begränsade kriget påverkade alltså ett mycket stort antal människor. Jag ser dessa människor som sorgliga offer för kungens maktbegär.

Johan Kuhlblom efterlämnade sin hustru Anna Olofsdotter och sin son Olof Johansson, som då var elva år. Redan den 5 januari 1789 kom det en ny yngling som soldat 473 i Kulsta i Nyköpings kompani. Även drängen Jonas fick anta namnet Kuhlblom. Tillsammans med flera andra nya rekryter blev Jonas kommanderad till Sveaborg den 26 juli 1789. Även Jonas avled i Finland och han blev i sin tur ersatt av den nya soldaten Lars Kuhlblom. Lars dog den 1 april 1791 och blev ersatt den 24 februari 1792 med en ny Olof Kuhlblom. På det sättet fortsatte det med rekrytering av nya soldater i varje rote, vilket ledde till nya soldatänkor och fler barn utan fäder.

Soldatänkan Anna och lille sonen Olof var tvungna att lämna soldattorpet. De flyttade inom samma socken. Efter några år började Olof arbeta som dräng. År 1801 flyttade han från Blacksta till Stora Malm socken. Olof gifte sig och fick tre barn. År 1860 fick min farfars morfars far Olof Johansson Kungliga Patriotiska sällskapets medalj för lång och trogen tjänst som stalldräng vid en stor gård. Han blev 96 år.

År 1807 flyttade min farfars morfars farmor Anna Olofsdotter till fattigstugan i Blacksta. Där avled hon av lungshot den 25 november 1809, 59 år gammal.

Pampigt fredsmonument

Kung Gustav III tog själv initiativet till den stora skulpturen på Skeppsbron, strax nedanför slottet, i Stockholm. Skulpturen visar hur han stiger i land i triumf efter det ryska kriget 1788–1790.

Sergel betraktade Gustav III som ”fullkomlig” och det syns i statyn som är ett idealiserande propagandamonument över kungen.

Sedan 1806 är Sergels staty över Gustav III uppställd på Skeppsbron i Stockholm. Med höger hand överräcker kungen den olivkvist som betecknar freden med Ryssland. Fundamentet har följande text:

ÅT
KONUNG GUSTAV III
LAGSTIFTARE
SEGERVINNARE
FREDENS ÅTERSTÄLLARE

AF
STOCKHOLMS BORGERSKAP
MDCCXC

Gustav III ser ut som en grekisk–romersk Apollo. Han bär flottans uniform. En stor mantel är fäst på vänstra axeln. I vänster hand håller kungen ett roder. Med höger hand överräcker han den olivkvist som betecknar freden. Sergel arbetade med statyn 1790–1793. Proportionsmodellen blev klar 1791. Statyn blev färdig i original 1793 och gjuten i brons 1799. Den blev uppställd på platsen 1806 och invigd 1808. Stockholms borgerskap blev tvungna att betala alla kostnader för Sergels staty över Gustav III.

Raskens

Med romanen *Raskens*³⁷ fick författaren Vilhelm Moberg (1898–1973) sitt stora genombrott som romanförfattare. Boken blev publicerad den 1 oktober 1927, och har senare kommit ut i många upplagor. I romanen berättar Moberg initierat historien om den indelte soldaten Gustav Rask. Vilhelm Moberg var själv född i ett soldattorp i Algutsboda församling i Småland. I flera avseenden bygger romanen på Vilhelm Mobergs egen far. Han hade varit indelt soldat vid Konga kompani vid Kalmar regemente. Även Vilhelm Mobergs farfar och farfarsfar hade varit indelta soldater.

År 1872 blev den fattige drängen Gustav Karlsson rekryterad som soldat till roten 132 Momåla i sydöstra Småland. Gustav fick soldatnamnet *Rask* och han fick bo i ett soldattorp. Han gifte sig med den fattiga pigan Ida och de fick tillsammans nio barn. Livet i soldattorpet var mycket strävsamt för Gustav och Ida. Det var många konfrontationer med snåla rotebönder, som helst inte ville lämna ifrån sig de råvaror som soldaten hade rätt till enligt avtalet. Romanen är ett tidsdokument över många människors livsvillkor under den senare hälften av 1800-talet.

År 1976 blev *Raskens* en uppmärksammad TV-serie med åtta avsnitt i regi av Per Sjöstrand³⁸. Sven Wollter gestaltar Gustav Rask och Gurie Nordwall gestaltar soldathustrun Ida. Serien är välgjord. Som mest var det mer än fem miljoner tittare.

Inspelningarna gjordes vid det gamla soldattorpet Torrås i Västergötland. Alla autentiska föremål, noga utvalda exteriörer och tidstroga interiörer ger tittarna en mycket god uppfattning om hur det kunde vara för indelta soldater och deras familjer vid den tiden. Efter premiärvisningen blev soldattorpet Torrås ett stort turistmål.

Romanen *Raskens* är en hyllning till alla människor som *inte* utvandrade från *Fattigsverige*, utan stannade kvar i hembygden och arbetade hårt för att kunna ha en chans att överleva under besvärliga förhållanden.

Som *läsare* kan vi lätt följa *vad* romanfigurerna gör och även *vad* de tänker på. Som *tv-tittare* ser vi *hur* romanfigurerna bakar

bullar och lagar mat, hur de plöjer, harvar, sår och skördar. Det är en sak att veta hur en lie ser ut och en annan sak att förstå hur man använder den. Filmavsnitt som visar olika arbetsuppgifter, beskrivningar av miljöer, möbler, olika typer av redskap och verktyg, samt hur man använder dessa utgör en typ av mycket konkreta tidsdokument från slutet av 1800-talet.

Allmän värnplikt

Under 1812 förstärkte man den indelta armén med *beväringar*, vilket var en primitiv form av allmän värnplikt. *Beväringen* bestod av yngre värnpliktiga män som militärledningen kunde kalla in till tjänstgöring som ersättnings- eller förstärkningsmanskaper i en värnpliktsarmé i krigstid. Fram till 1886 fanns det särskilda ”beväringmönstringar”. Alla beväringarna blev registrerade i ”beväringmönsterrullor”.

I enlighet med värnpliktslagen 1885 blev Sverige indelat i 31 inskrivningsområden. Dessa områden var administrerade av motsvarande regementen inom infanteriet. Varje område bestod av bataljonsområden, som bestod av flera kompaniområden. Varje år mönstrade man nya värnpliktiga. Varje ung man fick ett inskrivningsnummer i en inskrivningslängd.

I samband med att indelningsverket upphörde 1901 blev det allmän värnplikt. Från 1901 utgjorde beväringen själva kärnan i armén. Samtidigt minskade man antalet inskrivningsområden, först till 26, och senare år 1926 till 21 stycken. Under 1953 blev inskrivningsnummer ersatta med folkbokföringsnummer. Från 1969 är Sverige indelat i tre regionala värnpliktskontor.

Efter 1885 kunde militären även kalla in *landstormen*, som utgjordes av åldersklasserna 33–40 år. En av uppgifterna var att bevaka gränser och kuster. Landstormen blev mobiliserad både vid utbrottet av första världskriget 1914, och vid utbrottet av andra världskriget 1939. Begreppet beväring blev avskaffat 1941. Landstormen blev avskaffat 1942. Sverige var neutralt under de båda världskrigen och har sedan dess lyckats med att behålla sin neutrala position.

Land och stad

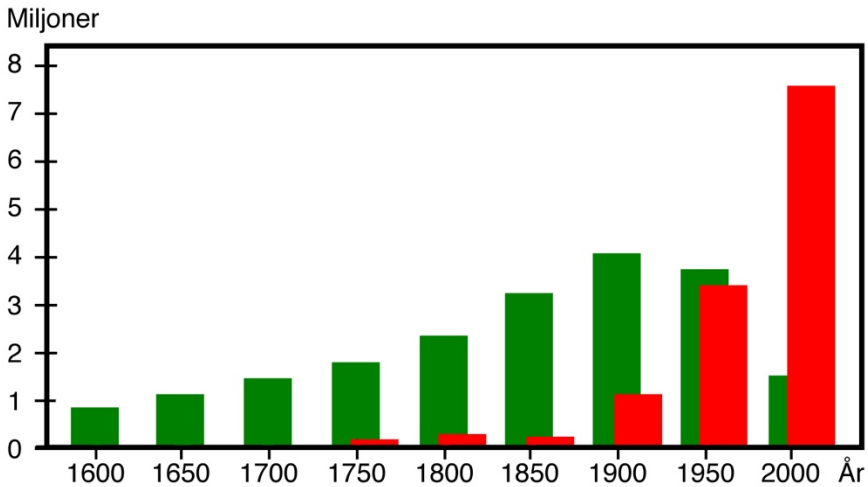
Under 1600- och 1700-talen var det mycket få människor som levde i städer och i andra tätorter. På grund av dåliga hygieniska förhållanden var städerna faktiskt mycket ohälsosamma och ofta direkt olämpliga områden för människor. Vid sekelskiftet 1800 var det mindre än tio procent av befolkningen som levde i städer och i andra tätorter (9,8 %). År 1850 var det fortfarande samma låga nivå (10,1 %). Denna andel var fördubblad vid sekelskiftet 1900 (21,5 %) och fördubblad igen i början av 1940-talet. Sedan gick urbaniseringen ännu snabbare.

År 1950 var andelen människor i städer och i andra tätorter 48 procent och vid sekelskiftet år 2000 hela 84 procent. Ända fram till 1950-talet levde det alltså fler människor i Sverige ute på landsbygden än inne i städer och tätorter³⁹.

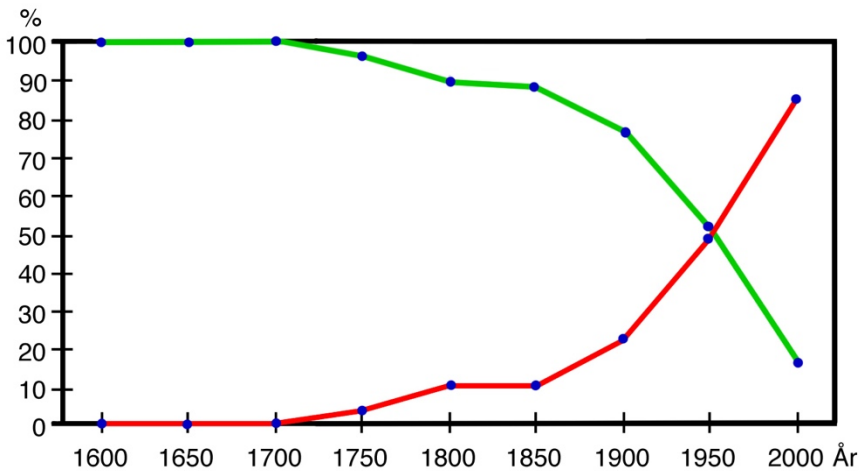
Från 1900 till 1950 minskade det totala antalet människor som levde på landsbygden i Sverige från 4 till 3,7 miljoner. Minskningen var alltså 0,3 miljoner, eller 7,5 procent. Samtidigt minskade den procentuella andelen mycket kraftigt, från 78,5 till 52 procent. Den här minskningen var alltså 33,8 procent.

Under nästa period, från 1950 till 2000 minskade det totala antalet människor som levde på landsbygden i Sverige från 3,7 till 1,4 miljoner. Under den här perioden var minskningen 2,3 miljoner, eller 62,2 procent. Från 1950 till 2000 minskade den procentuella andelen människor som levde på landsbygden från 52 till 15,7 procent.

Trots detta levde det ofta flera människor i landsbygdens socknar då än vad det gör numera. Den stora förändringen när det gäller det totala antalet människor inträffade vid sekelskiftet 1900. Ofta ökade antalet människor i landsbygdssocknar ända fram till 1900. Därefter minskade befolkningen. Varken tidigare eller senare har det alltså funnits så många människor i socknar på landsbygden. Detta gäller inte för socknar med tätorter.

De gröna staplarna visar det totala antalet människor, räknat i miljoner, som levde på landsbygden i Sverige från 1600 till år 2000. De röda staplarna visar det totala antalet människor som bodde i tätorter och i städer i Sverige från 1600 till 2000.

Den gröna kurvan visar hur den procentuella andelen människor som bodde på landsbygden i Sverige har minskat från 1600 till 2000. Under lång tid levde nästan alla människor på landsbygden och nästan inga i tätorter och i städer. Den röda kurvan visar hur den procentuella andelen människor som bodde i tätorter och i städer i Sverige har ökat från 1600 till 2000.

Administrativa indelningar

Både kyrkan och staten har haft behov av att dela in landet i olika administrativa enheter. Sådana enheter svarar mot olika typer av behov. Det finns till exempel ekonomiska, geografiska, juridiska, kulturella, kyrkliga, militära och politiska förutsättningar och krav för utformning av administrativa indelningar av en stat. Ibland kan ett system svara mot olika behov, som till exempel att upprätthålla allmän ordning och säkerhet, att förse landet med försvar, att driva in skatter och att veta var befolkningen finns.

Det är stora skillnader mellan historiska och våra nuvarande administrativa indelningar. Tidigare var Sverige indelat i län, landskap, härad, socknar, landskommuner, köpingar, städer. Idag består vår administrativa indelning av län och kommuner, men även av regioner och stadsdelar.

Ända sedan 1634 avser begreppet *län* administrativa enheter inom den statliga lokalförvaltningen. Man har ändrat systemet många gånger. Idag har vi 21 län i Sverige. Varje län styrs av en landshövding.

Under medeltiden var *landskapen* till viss del självstyrande. De flesta fick egna landskapslagar redan under 1300-talet. Vid tiden för Gustav Vasas död 1560 fastställde man indelningen i de 24 landskap som ingick i riket. Landskapen har geografiska och kulturella särdrag. Än i dag identifierar många människor sig starkt med sina egna landskap. Olika identiteter lever ännu kvar i dialekter, folkdanser, folkdräkter, i lokal musik och i ortnamn, samt i olika slag av traditioner och vanor. Varje landskap har sina egna symboler, som landskapsdjur och landskapsväxter.

Begreppet *härad* avser mindre geografiska områden, där syftet ursprungligen var att upprätthålla ordning och säkerhet. Indelningen i härad kan gå tillbaka ända till 900-talet. På landsbygden fungerade den kommunala självstyrelsen under flera århundraden i härad och i socknar. Här tog man lokala politiska beslut för flera slag av offentlig verksamhet. Genom 1862 års kommunalreform försvann den särskilda organisation som häraderna hade haft för sin verksamhet.

Begreppet *socken* har dels (1) åsyftat geografiska områden för församlingar i Svenska kyrkan (kyrksocken), dels (2) enheter för redovisning och beskattning av fastigheter, och dessutom (3) områden för borgerliga sockenkommuner som bildades i varje socken vid kommunreformen 1863. Indelningen i socknar blev samordnad 1882. Fram till 1843 styrde varje sockenstämma över såväl kyrkliga som borgerliga och sociala beslut. Efter detta år inrättade man kyrkoråd för att besluta om alla kyrkliga frågor. Sockenstämman beslutande organ fortfarande om borgerliga och sociala frågor.

Från 1680-talet ansvarade militära indelningsverket för det *ständiga knektehållet*. Alla socknar var uppdelade i "rotar", en för varje soldat. Med tiden blev de här rotarna även distrikt för brandskydd, för försörjning av fattighjonen, för husförhören, samt upptagningsområden för skolor. Varje år höll prästerna sina husförhör där alla inom varje hushåll, till exempel en gård, måste vara med. Husförhören gällde Svenska kyrkans kontroll av församlingsbornas läskunnighet samt kunskaper om innehållet i Bibeln och i Luthers Lilla katekes. Under förhören betygsatte och protokollförde prästen kunskaperna hos varje enskild person. Vid husförhören passade prästerna på att även kontrollera att alla uppgifterna i församlingsböckerna var helt korrekta. Vilka hade flyttat? Vilka hade dött? Vilka var nyfödda?

Under 1600- eller 1700-talet började alla *församlingar* inom Svenska kyrkan föra dödsbok, flyttningslängd, födelsebok och husförhörslängd, och sedan 1893 även församlingsbok. Detta blev registerenheter för folkbokföringen i Sverige. Även efter att Skatteverket tog över ansvaret för folkbokföringen från Svenska kyrkan 1991 är varje församling registerenhet i folkbokföringen.

En *domkrets* omfattar det geografiska ansvarsområde där en domstol har jurisdiktion. En *domsaga* är en domkrets för en tingsrätt. En *hovrätt* omfattar domsagorna för att antal tingsrätter.

Idag består Sverige av 290 *primärkommuner*. Enligt vår grundlag har kommunerna rätt att beskatta medborgarna.

Kommunerna är ansvariga för kommunal service, som omsorg och skola. Både kommuner och landsting är styrda av folkvalda församlingar som blir valda i allmänna val vart fjärde år. Det är samtidigt val till Sveriges riksdag. Våra moderna kommuner blev införda den 1 januari 1971. De ersatte köping, landskommun och stad. Genom 1862 års kommunalreform införde man *landsting*, eller sekundärkommuner. Landstingen är självstyrande enheter som ansvarar för hälso- och sjukvård, lokaltrafik och regional planering.

Hemma i hemman

Förr i tiden bodde många människor i "hemman". Såväl i våra landskapslagar som i kronans officiella jordeböcker avsåg ordet *hemman* en bebyggd jordbruksfastighet. Denna hade ett visst *mantalsvärde*, eller bara *mantal*. Hemman kan även kallas för jordeboksenhet och jordebokshemman.

Ibland är jordbruksfastigheternas *mantalsvärden* noterade i husförhörlängderna. Det kan stå 1/1 eller 1/2 mantal. Mantal är emellertid ett diffust begrepp med flera skilda betydelser. Och den exakta betydelsen av begreppet mantal har varierat i olika delar av landet och dessutom över tid.

Under 1500- och 1600-talen motsvarade ett hemman ofta ett *helt mantal*. Det var vanligen en bondgård med en areal som var tillräckligt stor för att den mängd säd man kunde skörda dels räckte till att försörja en medelstor familj och dels räckte till att betala full skatt till staten för egendomen. Ett sådant hemman kunde också kallas "en besutten gård". För att kunna få tillräcklig avkastning kan det räcka med en liten areal med bördig jord. Detta gäller främst i södra Sverige. I andra delar av landet, där det är sämre jordmån, behöver arealen vara betydligt större för att få ut samma avkastning. Efterhand räknade staten även in det ekonomiska värdet som fiske, malmbrytning och skogsbruk kunde bidra med i mantalsvärdet för ett hemman.

Genom att gårdarna blev uppdelade mellan flera arvingar vid varje arvskifte och genom att mantalsvärdena efterhand blev

anpassade för att beskattningen skulle bli mera rättvis så blev gårdarnas mantalsvärden justerade. På grund av upprepade arvsskiften ökade antalet brukningsenheter per hemman. Det blev förskjutningar i kvoterna. Under 1700- och 1800-talen kunde gårdar med ett halvt, en fjärdedel, eller till och med bara en åttondel av ett mantal försörja en hel familj. Samtidigt kunde mycket ekonomiskt framgångsrika gårdar få mantalsvärden som var högre än ett.

Under 1800-talet ökade produktionen från jordbruket mycket kraftigt. Det berodde dels på att man använde allt bättre arbetsmetoder och allt bättre jordbruksredskap och dels på att man ökade de odlingsbara markarealerna genom att många sänkte vattennivåerna i flera grunda slättsjöar.

En *hemmansbrukare* var en person som arrenderade mark som tillhörde någon annan. Denne hade *landborätt*. En *landbo*, eller *landbonde* arrenderade jordbruksmark i 49 år. Landbon hade en obetydlig dagsverksskyldighet, och ägde själv alla hus och alla inventarier. En ny benämning på landbo är *arrendator*. En *åbo* var en landbo som hade arvsrätt, *åborätt*, till barn och barnbarn att använda jord som till exempel någon enskild person eller kronan ägde. En *hälftenbrukare* var en person som brukade en gård och betalade med hälften av avkastningen.

Det fanns flera typer av hemman, som bergsfrälsehemman, bergsmanshemman, frälsehemman, kronohemman, kyrkohemman, skattehemman, tåktekarlshemman och ödeshemman.

Bergsfrälsehemman var hemman som icke adliga personer fick äga. Dessa hemman var skattebefriande, men ägarna var tvungna att aktivt bedriva bergsbruk. Det var en plikt gentemot staten. Bergsbruk var mycket viktigt för landets ekonomi. Under mitten av 1600-talet slapp aktiva innehavare av dessa hemman att betala krono-tionde och de kunde inte heller bli utskrivna som soldater. Under 1700-talet ändrade myndigheterna kravet att göra dagsverken för gruvan mot en skyldighet att hugga och leverera ved till gruvan. Mängden ved stod i relation till markens

storlek. Under 1800-talet fastställde man avgiften i kontanta pengar. År 1901 upphörde den särskilda vedskatten. Se även *Frälsehemman*.

Bergsmanshemman var ett krono- eller skattehemman inom ett bergslag. Före år 1859 var ägarna till bergsmanshemman skyldiga att bedriva hyttbruk och att producera träkol. Ägaren till varje bergsmanshemman var en *bergsmän*. Genom att betala så kallat "tiondejärn" slapp han ingå i någon rote och betala för en soldat. Tiondejärn, eller tackjärnstionde, var en avgift/skatt som staten tog ut av bergsmän för deras tillverkning av tackjärn. Den här skatten gällde från 1485 till 1871. Bergsmännen räknades till bondeståndet.

De som arbetade med berg och med malm hade ofta andra förutsättningar än andra grupper i samhället. Gruvägare var en särskild samhällsklass. Både ekonomiskt och socialt skiljde de sig från vanliga bönder. Det var vanligt att bergsmännen rödfärgade både bostadshus och uthus. Bostadshuset kunde till och med ha skorstenar av gjutjärn.

Under hela året var man sysselsatt med arbetet vid gruvan, i hyttan och med jordbruket. Arbetet i gruvan pågick mest under sommaren. Under vintern fick man sedan frakta all malmen till hyttan. Under vår och höst arbetade man med att smälta malm och utvinna järn. Sysslorna på gårdarna fick man passa på att sköta när det fanns någon tid över.

Frälsehemman intog, före 1903, en särställning genom att de var befriade från att betala en grundskatt. *Frälsebönderna* fick arrendera frälsehemman av de adelsmän som ägde respektive frälsegods. Frälsebönderna betalade sin avrad med dagsverken, jordbruksprodukter, eller pengar. De hade ingen rösträtt.

Det fanns olika grader av frälsehemman. Hemman som låg i samma by som frälsegodset kallades för "Rå och Rör". De hemman som låg i samma socken som frälsegodset kallades "insocknes frälsehemman". Övriga frälsehemman var "utsocknes frälsehemman". Se även *Bergsfrälsehemman*.

Kronohemman, eller *kronojord*, var sådan mark som tillhörde staten. Staten reglerade villkoren för all bosättning och jakt, samt vilka skattevillkor som skulle gälla. Den här gruppen av bönder, *kronobönder*, betalade *avrad*, en typ av arrende till staten. De hade besittningsrätt och förköpsrätt, samt rösträtt.

En del kronojord var använd av officerare och även civila tjänstemän. Mycket av den här typen av mark är idag förvaltat av bolaget Sveaskog. Under 1600-talet kunde Svedjefinnarna etablera sig fritt inom orörda skogsområden utan att de behövde betala skatt under några år.

Kyrkohemman var en benämning för jordbruksfastigheter som kyrkan ägde. De hemman som var anslagna för avlöning i naturaprodukter till präster och annan kyrkobetjäning kallades för *stommar*, eller *stomhemman*. Alla övriga kyrkohemman var utarrenderade till *kyrkobönder* som kunde betala arrendet. En *prebendebonde* betalade lön till biskopen.

Under den katolska tiden var det många som testamenterade sina ägodelar till kyrkorna. Därför blev kyrkorna efterhand mycket rika. Genom Gustav Vasas reduktion övergick de flesta av dessa egendomar i kronans ägo.

Skattehemman, eller *skattejord*, var mark som bönderna var tvungna att betala en skatt för till kronan. Den här gruppen av självägande bönder kallades för *skattebönder*. De hade rösträtt.

Ända sedan tidig medeltid har bönder odlat upp nya marker och betraktat dessa som sin privata egendom. Jordeboken blev utgångspunkten för lantmäteriets jord- och fastighetsregister. Det låg även till grund för beräkning av grundskatten.

Täktekarlshemman var sådana hemman som arbetare inom bergsbruk själva hade skapat genom att röja upp mark och bygga sina bostäder i utkanten av bergsbruket. Dessa *täktekarlar* hade arbetstvång till dagsverke i bergsbruket, men de blev ägare till den mark som de själva hade odlat upp.

Ödeshemman var förr en benämning för hemman som blivit övergivna av åbon eller av ägaren. Detta medförde att de skatter som kronan hade räknat med aldrig blev betalda, vilket i sin tur ledde till en rad administrativa åtgärder från staten.

Många bodde i torp

Under medeltiden var ett torp ett avskilt beläget nybygge. Dessa nybyggen kom ofta till efter arvsskiften och uppdelning av större gårdar i mindre enheter. Senare blev torpet en mindre gård, men utan krav från kronan på skatt. Under 1500-talet införde Gustav Vasa skattskyldighet för *alla* jordegendomar i landet. Kronan skapade olika "skatteklasser" som var beräknade efter markens möjliga och tänkbara avkastning. Varje egendom fick därmed ett *mantalsvärde*. Små gårdar blev klassade som torp och de skulle betala 1/4 av den fulla skatten.

Under 1600-talet använde man benämningen torp för alla små jordbruk som hörde till en större gård, en herrgård, eller ett gods. Enligt en lagstiftning från mitten av 1700-talet kunde en torpare inte äga ett torp. Alla torp låg på marker som var ägda av adeln eller av bönder. Torparen fick vanligen betala för arrendet genom att arbeta under ett antal dagar varje år hos markägaren, dagsverken. Jämfört med idag var arbete emellertid väldigt lågt värderat. Torpens åkerareal varierade starkt, många var på ett halvt hektar men en del var betydligt större.

År 1850 fanns det cirka 100 000 torp i Sverige. De flesta av dessa var dagsverketorp. Under slutet av 1800-talet minskade antalet torp. År 1910 var antalet torp kanske 50 000. Det fanns olika typer av torp, som båtsmanstorp, bördetorp, dagsverketorp, förpantningstorp, kolartorp, kronatorp, ryttartorp, soldattorp, skogstorp, undantagstorp och utgårdar.

Båtsmanstorp, ryttartorp och soldattorp. Från 1600-talet fram till 1901 hade det svenska indelningsverket (det ständiga knektehållet) ett system för att fortlöpande kunna förse landet med soldater. Socknarna var indelade i rotar. För varje rote var

bönderna tvungna att anställa en indelt soldat. Det var likartade regler för båtsmanstorp, ryttartorp och soldattorp. (Se vidare avsnittet *Det ständiga knektehållet*.)

Detta båtsmanstorp finns numera inom friluftsmuseet Torekällberget i Södertälje. Torpet byggdes under 1800-talet.

Bördetorp var torp som gårdsägare reserverade för de arvingar som inte kunde ärva gården när man inte ville dela upp ett hemman i alltför små delar.

Dagsverketorp fanns förr utspridda på stora gods och gårdar. Torparna hade dispositionsrätt på livstid. De betalade ofta sina arrenden för torpen genom att göra dagsverken hos markägarna. Alla rättigheter och skyldigheter var noga reglerade i ett torparkontrakt. Eftersom torparna inte var markägare hade de ingen representation på sockenstämman. Genom lagar under tiden 1907–1909 blev torparnas ställning stärkt genom att dagsverken blev ersatta med kontant betalning för arrendet. Många torpare kunde dessutom friköpa sina torp. Dessa torp blev självständiga fastigheter med krav på skatt. Dagsverksarbeten blev förbjudna genom en lag år 1943.

En *jordtorpare* betalar för sig genom att utföra dagsverken åt den som äger jordbruksmarken. Under 1900-talet ersattes dagsverken successivt med penningarrende.

En *skogstorp* betalar för sig genom att utföra dagsverken åt den som äger skogsmarken. Under 1900-talet ersattes dagsverken successivt med penningarrende.

Några av mina förfäder bodde i dagsverketorp. Ett exempel är farmors farfars morfar Nils Nilsson. Han föddes den 27 maj

1763 i Lungsund socken i Värmland. Nils Nilsson gifte sig med Stina Jonsdotter. Nils och Stina fick fem barn som växte upp i torpet Blomsterhult. Ett annat exempel är farmors farfar Nils Olsson. Han föddes den 15 januari 1822 i torpet Tvärbäcken i Lungsund socken. Nils och hustrun Lena Andersdotter fick elva barn som växte upp i torpet Tvärbäcken.

Förpantningstorp var torp med odlingsbar mark som torparen hade kontrakt för under en bestämd tid, oftast 49 år. I praktiken blev det ofta på livstid. Förpantningstorpren betalade inte med dagsverken. Kontraktet och panten gällde under en bestämd tid.

Kolartorp var vanliga i Bergslagen. Under flera hundra år var torpare i Bergslagen dels skyldiga att leverera träkol till det bruk som ägde kolartorpen och dels arbeta utan lön ett antal dagar per år för att på det sättet betala arrendet. Gruvor och hyttor behövde stora mängder ved och kol för att kunna producera järn. De här torparna var förbjudna att arbeta åt andra, men de kunde driva egna jordbruk för att försörja sina familjer. Systemet upphörde i slutet av 1930-talet.

Kronotorp och skogstorp. År 1929 införde man *kronotorp*, så kallade *K29*. Det var en ny typ av upplåtelse av mark inom kronoparkerna. Det primära målet var att kunna upplåta mark till lokala skogsarbetare som gjort sig kända för ”sparsamhet, nykterhet och hederlig vandel”.

Under andra världskriget fanns det ett stort behov av kol, ved och virke och det statliga Domänverket behövde arbetskraft. Nya arrendatorer av kronotorp, *K43*, fick åta sig att arbeta för Domänverket minst 75 dagar per år. I början av 1970-talet hade Domänverket inte längre behov av torpare med arbetsplikt. Verksamheten blev efterhand avvecklad och många kunde få köpa sina kronotorp.

Fram till sekelskiftet 1900 blev omkring 200 *skogstorp* i Norrbottens län utarrenderade av staten. Ett 80-tal av dessa var

tidigare olagliga bosättningar. Ett 60-tal var belägna nedanför odlingsgränsen och ett 20-tal ovanför odlingsgränsen. 1929 blev det möjligt för arrendatorerna att friköpa skogstorpen.

Utgårdar. En utgård var ett torp som hörde hemma under en huvudgård, till exempel ett säteri. Självständiga utgårdar kunde i sin tur ge upphov till nya utgårdar.

Undantagstorp var små hus där den förre ägaren, födorådstagaren eller undantagsmannen fick bo kvar efter att gården var såld. Det var ett kontrakt på rätten att få bo kvar, som en ålderspension. Ibland kunde det finnas lite mark att odla.

Statarna flyttade ofta

Några av mina förfäder levde som *statare*. En statare var en gift lantarbetare som fick en stor del av sin lön (stat) i natura av en jordägare, som var bonde eller godsherre. Det kunde även vara en arrendator. Statare var vanliga, och helt nödvändiga, för att klara av att driva större gårdar med mjölkproduktionen i södra Sverige.

Statarna var anställda på samma typ av villkor som annat tjänstefolk, från den 1 november till den 24 oktober följande år. Vanligen kunde en statare bara säga upp sig till den 24 oktober, eller ibland till den 24 mars. Utan uppsägning blev anställningen automatiskt förlängd med ett år. Husbonden kunde däremot säga upp sitt tjänstefolk när som helst, om de till exempel inte längre var arbetsföra på grund av sjukdom eller ålderdom, eller om de strejkade.

Termen *statare* är ett 1800-talsord och avsåg en ”dräng på stat”, men om inte hustrun arbetade med att mjölka korna så fick mannen i praktiken inte någon anställning. Kvinnorna skulle mjölka korna tre gånger om dagen. Det var även ett tungt arbete att diska alla flaskor och kärl efteråt.

Statarsystemet började under mitten av 1700-talet. I början av 1800-talet omfattade statarsystemet en halv miljon män, kvinnor och deras barn⁴⁰. Statarfamiljerna utgjorde då drygt en

femtedel av hela befolkningen i Sverige. Under 1800-talet gjorde statarsystemet dagsverkstorparna överflödiga. Båda systemen fanns ändå kvar samtidigt under lång tid. Under början av 1900-talet minskade statarsystemet i takt med mekaniseringen av jordbruket. Statarsystemet blev avskaffat 1945.

Den årliga staten

I ett jordbrukslexikon från 1845 finns följande rekommendation av den årliga staten, här uttryckt med moderna måttenheter: För en vuxen man enligt följande: 440 liter korn, 18 liter vete, 18 liter ärter, 26 kilo sill, 50 kilo strömming, 8,5 kilo fläsk, 32 kilo kött, 8,5 kilo salt, 150 liter potatis, 150 liter kålrötter, 30 kålhuvuden, 0,6 kilo humle, samt dagligen 0,65 liter skummad mjölk och 0,65 liter oskummad mjölk. Utöver dessa naturaförmåner kunde han dessutom få värdet av fyra tunnor råg i kontanter. För en vuxen arbetande kvinna gällde följande: två tredjedelar av det som en man får.

Staten var givetvis densamma för en liten och en stor familj. I familjer med många barn räckte inte maten till alla. I sin bok *Statarna*⁴¹ skrev Ivar Lo-Johansson om den årliga staten:

Då minns jag, att den statarlista, som befunnits normerande för hela mellersta och södra Sverige, utfärdades en gång för statdrängen A. Gottfrid Andersson från Sköldinge socken i Sörmland, nu avliden. Han kvarbor på samma gård i över femton år. Hans uppgörelse, daterad flyttningsdagen den 24 oktober 1892, bestämde hans årslön, av vilken jag antecknat följande: Städsl 3 kronor, sängklädespengar 3 kronor, kontant 65 kronor, vete 9 kronor 32 öre, råg 52 kronor 72 öre, ull 1 krona 80 öre, ett par tyska stövlar 10 kronor, ett par svenska dito 6 kronor, 730 liter skum mjölk à 0,04 lika med 29 kronor 20 öre. Hans barn fortsatte på godset, han själv dog på ålderdomshemmet.

Här blev alltså årslönen totalt 180 kronor och fyra öre, förutom bostaden. Beräknat efter måttet ”betalning för arbetstid” enligt

löneindex för manliga industriarbetare⁴² motsvarar 180 kronor från år 1892 lika lång arbetstid som 172 408 kronor år 2018. Det visar att statarens *årslön* 1892 alltså motsvarade mindre än en låg *månadslön* nu för tiden.

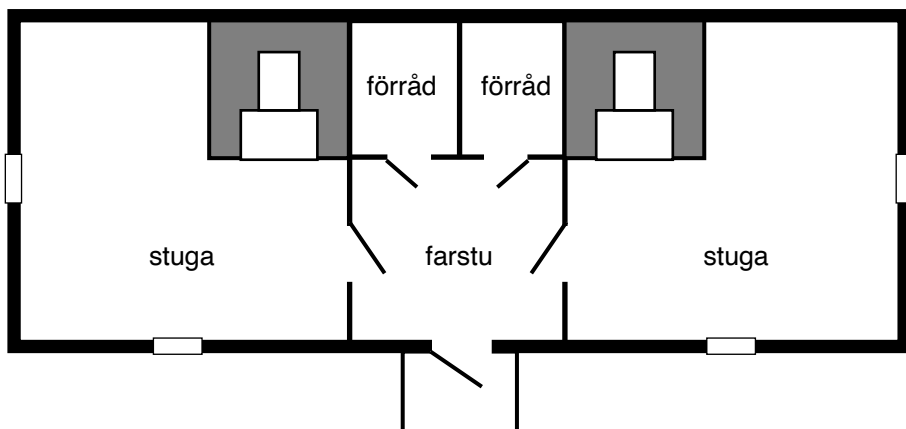
I staten ingick även en bostad i en statarlänga, som ofta var fallfärdig. Det bodde ofta två familjer i varje statarlänga. Varje familj hade ett rum med en ingång från en gemensam farstu. I farstun hade varje familj ett eget kallförråd. Varje familj hade även del i ett uthus med dass, källare och vedbod, samt en liten trädgård med plats för ett litet potatisland.

Möbleringen i statarnas bostäder var mycket sparsam. Längs en vägg stod en högt uppbäddad säng. Framför ett fönster fanns plats för en soffa med en utdragbar säng. I en sådan kunde tre eller fyra barn sova. Vid fönstret i gavelväggen hade man ofta ett slagbord och några pinnstolar. I fönstret stod det krukväxter, som flitiga Lisa och pelargoner. Mannen kunde ha en chiffonjé, som innehöll hans brännvinsflaska, glas och kläder. Hustrun kunde ha en byrå för sina kläder och sitt linne, samt en skänk för gafflar och knivar, grytor och porslin. Färgskalan i bostaden rörde sig mellan grått, brunt och svart.

Från början var den enda värmekällan i rummet en öppen spis. Senare byggde man ofta in en järnspis. På väggen hängde man grytor och kastruller, samt kläder på tork. Det fanns aldrig avlopp eller rinnande vatten. Intill spisen hade man en tunna för vatten. Statarhustrun hade en hink, några emaljgrytor och en zinkbalja för matlagning och all disk.

Statarnas kläder var ofta fläckiga, lagade, lappade och slitna. Skor var en ren lyxvara. Därför fick barnen gå barfota så mycket som möjligt. Vuxna hade ofta så kallade *träbonnastövlar*. Det var enkla träbottnar med höga läderskaft.

Eftersom golvet ofta kunde ligga direkt på marken blev det fuktigt både i golv och i väggar. Både barn och vuxna led ständigt av förkylningar, infektioner och flera andra sjukdomar. I många bostäder fanns det kackerlackor, loppor, löss, möss och råttor.

Ett exempel på en planlösning för en tidig statarlänga. Från farstun kommer varje familj in till sin stuga och till sitt förråd.

Den här statarlängan finns på Skansen i Stockholm sedan 1968. Huset byggdes troligen i början av 1800-talet vid Berga gård i Södermanland. Här bodde två statarfamiljer ända fram till 1920-talet. Bilden till vänster visar det moderniserade "kökshörnet" mot slutet av 1800-talet med den nya järnspisen.

Dragiga bostäder och hårt arbete medförde att statarna blev både fysiskt och psykiskt utslitna i förtid. Ständig värk gjorde mjölkningen och arbetet ute på fälten plågsamt och ibland kanske helt outhärdligt. De som inte orkade arbeta längre blev avskedade. Då återstod vanligen bara att ta sig till fattigstugan i socknen.

Den sista veckan i oktober, den så kallade *slankveckan*, kunde man se statare flytta med sina överlastade vagnar på leriga vägar med drömmen om ett bättre liv och en bättre bostad. Att flytta under hösten var en av de få rättigheter som en statare hade. Tanken på att flytta höll hoppet uppe om att kunna få en drägligare tillvaro på ett annat gods eller på en annan gård. Många statare drömde om att få bli torpare och betala arrendet med dagsverken. Ofta flyttade statarna från det ena storgodset till det andra. Vanligen blev livet på det nya stället ungefär lika eländigt och svårt att uthärda som det hade varit tidigare. Det var vanligt att även barnen till statare själva blev statare.

I praktiken var många statare mer eller mindre livegna på de gårdar där de var anställda. I brist på pengar byggde många upp ansenliga skulder i bondens egen butik på gården. De som inte kunde lösa in sina skulder kunde inte heller flytta när tiden hade gått ut. Då var det bara att kämpa vidare i ytterligare ett år.

Men det fanns undantag. Överjärva gård, i Ulriksdal en bit norr om Stockholm, har anor ända till 500-talet. Under slutet av 1800-talet hade gården en omfattande produktion av grönsaker och mejerivaror, som man sålde inne i Stockholm. Många av byggnaderna finns ännu kvar. 1872 byggde man en statarlänga i två våningar och plats för minst tolv hushåll. Varje familj hade ett rum med kakelugn och ett kök med järnspis. I källaren förvarade de olika statarfamiljerna sin egen statmjölk, en kanna oskummad och en kanna skummad mjölk om dagen, i baljor med is, som de hämtade från gårdens egen isstack. Varje familj hade även del i ett uthus med dass, hönshus, svinstia och vedbod, samt en liten trädgård med ett potatisland.

Proletärförfattarna

Med utgångspunkter i egna erfarenheter har de tre författarna Jan Fridegård, Moa Martinson och Ivar Lo-Johansson berättat på ett levande och nära sätt om statarnas hårda, mödosamma och tröstlösa liv. År 1933 publicerade författarna starka romaner. Flera av proletärförfattarnas böcker har blivit dramatiserade och

inspelade för film, eller för TV. Autentiska föremål, noga utvalda exteriörer och exakt tidstroga interiörer ger publiken en god uppfattning om hur det såg ut hemma hos statarna, i ladugårdar och ute på åkrarna.

Jan Fridegård (1897–1968) växte upp med sina föräldrar i en vanlig statarmiljö. Fadern var ladugårdsförmän vid en herrgård i Uppland. Romanen *En natt i juli* (1933) utspelar sig under den uppländska skördestrejken 1925. Jan Fridegård skrev de tre böckerna *Jag Lars Hård* (1935), *Tack för himlastegen* (1936), samt *Barmhärtighet* (1936). Vid utgivningen väckte böckerna stor negativ uppmärksamhet. Många tyckte att språket var för grovt. Numera hör den här trilogin till våra moderna klassiker⁴³.

Jan Fridegårds farfar och morfar hade varit indelta soldater. Detta påverkade Jan Fridegård att själv ta värvning som soldat. Sina egna erfarenheter av soldatlivet beskrev han i den romanen *Äran och hjältarna* (1938).

Tre av Jan Fridegårds böcker har filmatiserats⁴⁴. I Håbo, vid Övergrans kyrka, finns ett museum som är tillägnat Fridegård.

Moa Martinsson (1890–1964) hade på många sätt en jobbig barndom och ett omtumlande vuxenliv, med fem barn och två äktenskap. Som liten bodde Moa med sin mor och styvfar. Han arbetade på olika gårdar och i hamnen i Norrköping.

I flera romaner har Moa Martinsson berättat om statarlivet ur ett kvinnligt perspektiv⁴⁵. I den första romanen, *Kvinnor och äppelträd* (1933) berättar Moa Martinsson om Ellens och Sallys fattiga uppväxt i Norrköpings arbetarkvarter. I romanen *Sallys söner* (1934) beskriver Moa ingående statarnas historia. I sin självbiografiska trilogi om flickan Mia, *Mor gifter sig* (1936), *Kyrkbröllop* (1938) och *Kungens rosor* (1939), berättar Moa om hur hon själv, hennes egen mor och styvfar hela tiden fick kämpa för att få någon mat för dagen, några kläder på kroppen och ett rum att bo i. En måltid var ofta begränsad till en kopp kaffe och en skiva bröd. I likhet med många arbetare och statare flyttade familjen ständigt till helt nya platser i förhoppning att finna nya

möjligheter till arbete. Som en förklaring till alla flyttningar skrev Moa Martinsson följande⁴⁶:

Det är bättre att flytta med sitt elände till främmande platser där man kan dupera folk en liten tid, få vara människa ibland, slippa hållas för kräk ett helt liv på samma plats.

Moa Martinsson levde sitt vuxna liv i torpet Johannesdal nära Ösmo i Sorunda församling i Södermanland. Tre av hennes böcker har blivit filmatiserade⁴⁷ och sända i TV.

Ivar Lo-Johansson (1901–1990) föddes i torpet Ådala, som låg under Hammersta gods, i Ösmo socken i Sorunda församling i Södermanland. Hans föräldrar hade tidigare varit statare, men de lyckades med att få ett torp. Under sin ungdom arbetade Ivar Lo-Johansson inom flera olika yrken och han gjorde studieresor i flera länder. Han reagerade starkt på alla orättvisor i arbetslivet och i samhället och han skildrade detta i dokumentära artiklar, i noveller och i sina 55 naturalistiska böcker.

Hans stora genombrott som författare kom med romanen *Godnatt, jord* (1933). Det är en halvt självbiografisk skildring av den fattiga statarmiljön på ett stort gods i Södermanland. På flera håll blev boken extremt hårt kritiserad. Boken avslöjade fler sanningar om vårt lantarbetarproletariat än vad folk i allmänhet kunde acceptera.

Med ett nyanserat språk fortsatte Ivar Lo-Johansson med att beskriva statarnas grå vardag och ändlösa arbete i *Statarna* (1936–1937) och *Jordproletärerna* (1940). *Bara en mor* (1939) är ett äreminne över statarhustrun och hennes eviga och hårda kamp. Med kollektivskildringen *Traktorn* (1943), som beskriver det moderna godsjordbruket, fullbordade Ivar Lo-Johansson sina texter om statarna⁴⁸.

Ivar Lo-Johansson bidrog på ett avgörande sätt till att det förhatliga statsystemet helt kom att upphöra 1945. Statarna blev lantarbetare med reglerade arbetstider och avtalade löner.

Ett år efter Ivar Lo-Johanssons död 1990 blev hans lägenhet, sedan femtiosex år i Stockholm öppnat som ett litterärt museum. Det är en tidskapsel som rymmer ett livsverk. Tre av hans böcker har blivit filmatiserade⁴⁹.

Järnvägarna

Förr i tiden var det mycket besvärligt att ta sig fram mellan olika orter i Sverige. Vägarna var helt undermåliga och de klarade inte ens slitaget från häst och vagn. Många transporter fick man göra under vintern när det gick att köra med slädar över frusna myrar och frusna sjöar. Flera av våra städer ligger vid vatten just för att transporter med båt var de enda som var möjliga.

Hästbanor

Sedan 1600-talet har man använt hästdragna vagnar på spår för att transportera gods. Först var man i England där man behövde transportera stora mängder stenkol ut ur gruvorna. Fram till 1700-talet var rälsen gjord av trä. Då började man använda räls av gjutjärn och senare räls av stål. I Sverige fanns det enkla banor av trä i till exempel Falu koppargruva. Där var det hästar som drog vagnar som var lastade med malm.

Den första reguljära järnvägslinjen i världen blev invigd 1807 i Wales. Hästar drog vagnarna. Under 1840-talet fanns det flera hästdragna järnvägslinjer runt om i världen. Från starten 1850 fick hästar dra vagnarna på järnvägen mellan Frykstad och Lyckan i Värmland.

Från 1832 började man använda hästspårvagnar i städer i USA. Systemet spred sig snabbt. Stockholm var först i Sverige med hästspårvagnar. Trafiken började den 10 juli 1877 och den fortsatte sedan till den 10 februari 1905. I Göteborg fanns det hästspårvagnar 1879–1902, och i Malmö 1887–1907.

Normalspår och smalspår

Under mitten av 1800-talet började man att bygga järnvägar i Sverige. I jämförelse med flera andra europeiska länder var vi

sena. Det fanns många som var motståndare mot järnvägar, men utvecklingen gick inte att bromsa.

År 1853 beslutade riksdagen att staten skulle finansiera, bygga och driva längre järnvägsbanor, så kallade *stambanor* i Sverige. Enskilda företag och även privatpersoner fick tillstånd att investera i, att anlägga, och att sedan driva lokala järnvägar. Samma år experimenterade man med ångloket *Förstlingen* i Eskilstuna. År 1856 startade de första järnvägarna med ånglok. Sedan följde en rad lokala järnvägar i rask takt på olika platser runt om i landet.

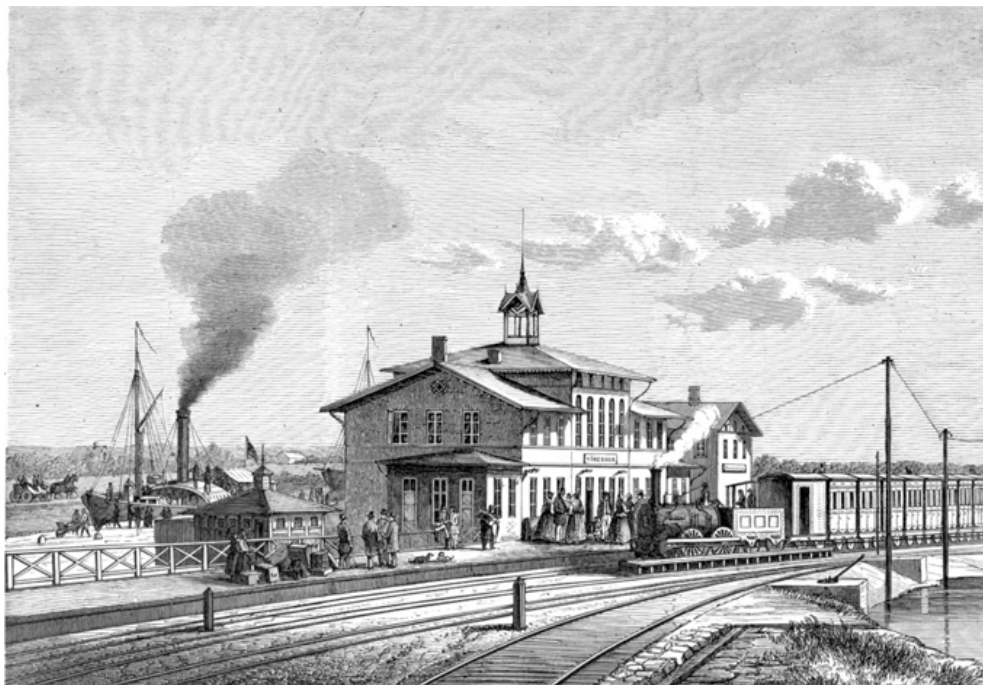
I de statliga järnvägarna använde man ”normalspår”. Här var spårvidden 1 435 millimeter. De privata järnvägarna använde billigare ”smalspår”. Här kunde spårvidden ofta variera mellan 891 och 1 067 millimeter.

Västra stambanan

Under perioden 1855 till 1862 byggde staten *Västra stambanan*, alltså den järnväg som förbinder Stockholm och Göteborg med varandra. Från början gick den enkelspåriga Västra stambanan från Stockholms södra station via orter som Södertälje, Flen, Katrineholm, Hallsberg, Laxå, Töreboda, Skövde, Falköping, Herrljunga och Alingsås till Göteborgs centralstation.

I Södermanland deltog sjuhundra soldater från Södermanlands regemente i arbetet med den nya järnvägen. Utmed hela linjen arbetade sammanlagt 2 650 man med banan. Hela sträckan blev färdig under hösten 1862. Invigningståget startade i Stockholm klockan 8,54 på morgonen den 3 november. Tåget kom fram till Göteborg sent på kvällen den 4 november.

Vid invigningen 1862 bodde det nästan 40 000 människor i Göteborg och i Stockholm var det lite mer än 119 000. Detta var en tid med snabb befolkningsutveckling i Sverige. År 1900 hade Stockholm vuxit till drygt 300 000 invånare. Stockholm var då på god väg att bli en storstad.

Den här xylografin visar ett tåg som stannar vid Töreboda station i Västergötland i januari 1866. Fram till 1900-talet var Töreboda en viktig knutpunkt mellan Västra stambanan och Göta kanal. Här syns en kanalbåt snett till vänster i bilden bakom stationshuset. Referens⁵⁰.

År 1864 fick Stockholm och Malmö en direkt förbindelse via *Södra stambanan*. Statens järnvägar sträckte sig sedan norrut genom landet, medan privata företag byggde järnvägsnät i söder.

Mellersta Södermanlands Järnväg

Mellersta Södermanlands Järnväg är exempel på en smalspårig och privat järnväg. Den gick mellan Skebokvarn i söder, via Malmköping och Malma hed, till Stålboga i norr. Man började arbetet med den nya järnvägen den 11 januari 1905. Över 200 rallare deltog i arbetet. Den 22 augusti 1906 körde det första godståget till Malmköping. Järnvägen blev sedan invigd den 28

oktober 1907. De båda lokomotiven *No 1 Carl Alexandersson* och *No 2 Malmköping* drog tillsammans invigningståget.

I Skebokvarn var det en förbindelse med Västra Stambanan. Stålboga var även station på Norra Södermanlands Järnväg, som gick mellan Saltskog (Södertälje) och Eskilstuna. 1921 minskade trafiken kraftigt på Mellersta Södermanlands Järnväg eftersom Södermanlands regemente då flyttade från Malma hed till Strängnäs. Därmed minskade även intäkterna. Staten tog över järnvägen den 1 juli 1932 och linjen blev sedan nedlagd 1967. Man tog bort rälsen 1969–1970, utom på en liten sträcka som numera är använd av *Museispårvägen Malmköping*.

En stor del av en anslutningsbana som går från Mariefred till stationen Taxinge på Norra Södermanlands Järnväg är numera *Museijärnvägen Mariefred–Läggesta–Taxinge*. Föreningen Östra Södermanlands Järnväg driver banan som ett ”levande museum”. Ångloken och vagnarna är original från tiden 1890–1920. Spårvidden är 600 millimeter och därmed den smalaste som har funnits för allmän järnvägstrafik i Sverige.

Det var problem med tiden

Förr i tiden levde folk isolerade i byar, som var utspridda över hela landet. Folk var mest hemmavid. Det var sällan som någon behövde resa någonstans. Varje by följde sin egen invanda rytm, som var påverkad av solen och av korna som man behövde mjölka på regelbundna tider. På söndagarna kallade kyrkans klockor till högmässan.

När järnvägen blev utbredd över landet fungerade det inte längre med *lokala tider*. Skillnaden mellan till exempel Göteborg och Stockholm var 24 minuter. Det var därför inte lätt att göra tillförlitliga tidtabeller för tågen. För att klara av sin planering införde Statens järnvägar och flera privata järnvägsbolag en egen *järnvägstid*. Detta medförde att det blev helt omöjligt att göra begripliga tidtabeller. På järnvägsstationerna fick man förse klockorna med två minutvisare. Den ena minutvisaren visade

järnvägstiden, medan den andra minutvisaren visade den lokala tiden som gällde för varje ort.

På den tiden hade man givetvis motsvarande problem med lokala tider och tidtabeller även i andra länder. Lösningen blev att införa *normaltider* i land efter land. Vår *svenska normaltid* sammanfaller med den *centraleuropeiska tidszonen*. Under 15 år diskuterade experter, järnvägsfolk, politiker och utredare det alltmer akuta problemet med tiden och tidtabellerna.

Svensk normaltid blev införd den 1 januari 1879. Detta var en kompromiss. Man hade kommit överens om att den svenska normaltiden skulle följa en meridian som löper ungefär mitt emellan Stockholm och Göteborg. Det medförde en tidsskillnad från Greenwich på ungefär en timma. År 1900 ändrade man tidsmeridianen till exakt 15° öster om Greenwich. Detta medförde en justering med 14 sekunder. Nu är tidsskillnaden exakt en timma.

Järnvägen förändrade samhället

Järnvägen kom att förändra samhället på många sätt. Det blev plötsligt möjligt att resa på ett enkelt och relativt billigt sätt. Där man byggde järnvägar blev landskapet förändrat för lång tid, ibland för alltid.

Järnvägen blev den mest effektiva lösningen för alla längre transporter på land, både när det gäller gods och människor. Det innebar många fördelar för orter som fick en järnvägsstation. På många ställen fick små samhällen tydliga ekonomiska uppsving och ett nytt liv.

Ett sådant exempel är tätorten Valla i Södermanland. Att Valla fick en egen järnvägsstation vid den nya järnvägen Västra Stambanan 1855–1862 innebar att utvecklingen gick betydligt snabbare där än i den närbelägna tätorten Sköldinge. Den 17 juli 1914 blev Valla ett municipalsamhälle, med vissa stadsstadgor som stadsplan och tomtindelning. Detta blev sedan upplöst den 31 december 1959. Sedan 1971 är Valla den näst största tätorten i Katrineholms kommun och numera en förort till Katrineholm.

Ett annat exempel är järnvägssamhället Brålanda, som växte fram när man byggde järnväg genom Dalsland under 1870-talet. Tätorten Brålanda är centralort för landsbygden på Dalbosläätten. Under perioden 1923–1956 var Brålanda ett municipalsamhälle. Järnvägsstationen blev nerlagd under 1970-talet.

Ökad konkurrens

I början på 1900-talet kom de första bilarna och lastbilarna. Men eftersom landsvägarna ännu var mycket dåliga blev lastbilarna inget direkt hot mot järnvägarna. Från 1920-talet och framåt fick järnvägarna elektrisk drift. Det var både effektivt och tillförlitligt och det gav stor och billig kapacitet för tunga transporter.

År 1938 hade järnvägsnätet sin största utbredning med 16 900 kilometer räls. Systemet med både statliga och privata järnvägar fanns kvar ända till 1939. Staten tog över en del privata järnvägar med dålig ekonomi, och andra blev nedlagda. Statens Järnvägar, SJ, och några få privata järnvägar blev ensamma om att bedriva tågtrafik. Under 1950-talet blev det ytterligare fart på nedläggningarna.

Med allt bättre vägar och med allt starkare lastbilar ökade konkurrensen både om godstrafiken och om persontrafiken. De sista smalspåriga järnvägarna försvann under 1980-talet. År 1988 delade staten upp SJ i två delar. Banverket fick ansvar för banorna. Ett nytt SJ skulle köra tåg med folk och gods. Samtidigt fick privata bolag möjlighet att hyra in sig på de statliga spåren.

Städerna var små

Mot slutet av medeltiden var de fåtaliga städerna i Sverige mycket små, både till areal och till befolkning. Många städer hade kanske inte mer än 400 invånare. Stockholm hade grundats omkring 1250. Vid början av 1300-talet bodde det cirka 3 000 människor i "Gamla stan", eller "Staden mellan broarna". År 1500 hade Stockholm vuxit till 7 000 invånare och var centrum för finanser, handel och politik. Alla transporter var besvärliga. Primitiva vägar medförde att det var komplicerat och mycket svårt att resa landvägen till Stockholm. Under vintrarna använde man slädar. För längre transporter var man i stor utsträckning hänvisad till att använda båtar och färdas på floder, över sjöar och hav. Generellt sett var det troligen ett hårt liv för de flesta människor under medeltiden.

Vid början av 1600-talet hade folkmängden stigit till cirka 9 000 personer inom Gamla stan. Detta var innan folk började bosätta sig på malmarna runt omkring Gamla stan i någon större omfattning. Under 1880-talet nåddes ett maximum med 13 500 människor. Ännu under 1930-talet var det omkring 13 000 som bodde i "Staden mellan broarna". Därefter har folkmängden minskat till samma nivå som under slutet av 1200-talet. Genom landhöjningen och utfyllnader vid flera tillfällen har arean av Gamla stan blivit större.

Under lång tid var Stockholm en småstad med 5 000–6 000 invånare. År 1600 var det cirka 16 000 individer. År 1634 blev Stockholm officiellt Sveriges huvudstad. Det blev en omfattande inflyttning av köpmän, militärer, politiker, ämbetsmän och även vanliga medborgare. År 1650 fanns det omkring 30 000 personer och 1680 omkring 60 000, men sen minskade antalet kraftigt. Detta berodde på de många krigen, stormaktsväldets undergång i kombination med stora finansiella problem för Sverige. År 1700 bodde omkring 40 000 personer i Stockholm.

År 1750 var det cirka 58 400 och 1800 cirka 75 800 invånare i hela Stockholm. Därefter gick utvecklingen i stort sett snabbare, men vid några tillfällen mellan 1750 och 1850 minskade faktiskt

antalet människor. Det var allmänt svåra levnadsförhållanden, lågkonjunkturer och sjukdomar. År 1850 var det cirka 93 000 och 1900 nådde staden 300 500 invånare. Den snabba ökningen fortsätter sedan. År 1950 hade staden 744 400 invånare. År 2000 bodde cirka 750 000 personer i Stockholms kommun, som motsvarar den tidigare benämningen Stockholms stad. År 2013 var det 897 700 invånare. Allt fler människor bosätter sig i stadens ytterområden och kranskommuner och myndigheterna räknar med att det kommer att bo cirka 2 400 000 människor inom Stockholms län år 2030.

Under långa tider hade vi ingen egentlig huvudstad i Sverige. Befolkningen betalade alla sina skatter i form av kött, smör, spannmål och andra naturprodukter. Våra kungar reste runt i landet mellan sina borgar, herresäten, kungsgårdar och slott och ”åt upp skatten”. De hade med sig hela sin personal och även sina militära vaktstyrkor. Ett sådant följe kunde bestå av flera hundra personer, så det gick åt en hel del förnödenheter.

Det medeltida slottet Tre Kronor har funnits på samma plats vid Norrström i Stockholm sedan senare hälften av 1200-talet. Kung Erik XIV, som var Sveriges enda renässansfurste, tog hit en rad duktiga hantverkare från utlandet och byggde om slottet i Stockholm.

Slottet Tre Kronor blev förstört i en häftig brand den 7 maj 1697. På grund av dyrbara krig tog det lång tid att bygga upp det nuvarande Kungliga slottet. Kung Adolf Fredrik och drottning Lovisa Ulrika flyttade in i delar av det nya slottet 1754. Det dröjde ända till 1770-talet innan hela slottet var färdigt.

Författaren Per Anders Fogelström (1917–1998) föddes och han levde sedan hela sitt liv på Södermalm i Stockholm. Hans romansvit *Stadserien* omfattar fem böcker⁵¹. Han berättar på ett engagerat sätt hur Stockholm förvandlades under tiden 1860–1960 från en fattig, kall, mörk och smutsig småstad till en livaktig och ljus storstad i världen. I böckerna får läsaren följa Henning Nilsson (1845–1879) som flyttar in till Stockholm i mitten av 1800-talet. Henning får kämpa hårt för att överleva. Serien följer

Henning och hans släkt från 1860-talet och hundra år framåt i tiden. Per Anders Fogelström berättar om vanliga människors drömmar och vardagsliv. Flera av Per Anders Fogelströms böcker är filmatiserade⁵². Det är idag många människor som ännu har förfäder som liksom flera av romanfigurerna flyttade in till Stockholm och där mötte hårt arbete och svåra förhållanden.

Bilden visar en vy mot norr över Hötorget i Stockholm med ett myller av människor, hästar och vagnar kring 1870–1879. Här på Hötorget började torghandeln redan år 1636. Under mer än 200 år kunde stadsborna även köpa halm, hö, timmer och ved av bönderna. På den tiden fanns det gott om grisar, hästar, höns och kor inne i Stockholm. Referens⁵³.

Lärande

Förr i tiden lärde sig de flesta människorna det mesta genom praktisk erfarenhet. Under flera hundra år gällde det alla drängar och pigor såväl på landsbygden som inne i tätorter. Vi har haft formell utbildning på grundläggande nivåer sedan 1200-talet. Sedan 1600-talet har vi även haft utbildning på gymnasienivå. År 1842 infördes den lagstadgade *Folkskolan* i Sverige⁵⁴.

I Norden ersattes runorna av det latinska alfabetet under 1000–1200-talen, men på många ställen levde de kvar in på 1800-talet. Runskriften hade funnits sedan 200-talet. Runorna härstammar troligen från olika alfabet i den antika världen kring Medelhavet. På grund av de sex första runornas ordningsföljd kallas runraden *futark*. Runor var konstruerade för att ristas in på föremål av trä, men de saknas ofta i de arkeologiska fynden. Runor finns däremot bevarade som inskrifter på resta stenar, men även på fasta berghällar och på föremål, som braktestrar, spjut och spännen.

Kyrkor

Redan i början av 600-talet sade påven Gregorius den store (c 540–604) att: ”Man använder sig av målningar i kyrkorna för att de som inte kan läsa åtminstone ska se och läsa på väggarna det de inte kan läsa i böckerna.” I de medeltida kyrkomålningarna finns det korta texter som gör budskapen i bilderna tydligare. Gregorius den store var en lärd man. I sina böcker presenterade han den katolska kyrkans läror ett på nytt och lättbegripligt sätt.

Frågan om den rikliga användningen av bilder ledde redan i den tidiga kyrkan till helt olika uppfattningar. Under åren 726–843 förstörde så kallade bildstormare, *ikonoklaster*, mosaiker och väggmålningar i kyrkor runt om i Europa.

Vid det andra ekumeniska konciliet i Nicea år 787 och vid konciliet i Konstantinopel år 843 fastställde man att bilderna (ikonerna) hör till den kristna trons uttryckssätt. Nu blev texten och bilden jämställda med varandra. Bakom olika uppfattningar

låg tankar om bland annat till det judiska bildförbudet, vad som är tillåtet att avbilda, vad som är möjligt att avbilda, och var det får förekomma.

Redan biskop Paulinus af Nola (354–431) och abbot Suger de Nola (1081–1151) framhöll att *språkbanden*, med sina korta texter, fungerade som klarlägganden av bildframställningen i kyrkorna. De budskap som sockenprästen i en landsortskyrka skulle förmedla med hjälp av ord skulle målaren förmedla med hjälp av tydliga bilder, utförda med skarpa linjer och klara färger.

Albertus Pictor

Den medeltida kyrkomålaren Albertus Pictor (c 1440–1509) och hans medarbetare skapade omkring 6 000 målningar i svenska kyrkor. Dessa målningar berättar om medeltiden i norra Europa.

Albertus Pictor fann sina modeller i närområdet till varje kyrka där han arbetade. Målningarna beskriver hur allmogens folk var klädda i slutet av 1400-talet, snarare än under de tider som Bibeln beskriver. Kläderna framhåller ekonomisk status, kön, social status, yrke och ålder hos de avbildade personerna. Sättet att använda tydliga färger, att framställa gester, kläder och uttryck är goda retoriska grepp som hjälper åskådarna att förstå de avsedda religiösa eller profana budskapen i målningarna. Det är troligt att sockenborna lätt kunde identifiera sig med figurerna i målningarna. Kläder, skor och stövlar, hattar och mössor, ger oss en uppfattning om hur medeltidsmänniskan kan ha sett ut. Det fanns till exempel glasögon även på den tiden.

Bildernas placering i rummet följer ofta ett schema som är beroende av innehåll och väderstreck. Himmelska symbolbärare är för det mesta placerade i koret och de som kopplas samman med döden är placerade i rummets västra del eller i ingången. I kyrkornas vapenhus finns bilder med flera motiv som besökare lätt kan se och känna igen. Ett exempel är motivet "Livshjulet", eller "Livets hjul" som finns i 33 medeltida kyrkor i Sverige. Albertus Pictor och hans medarbetare har gjort elva av dessa målningar. De här målningarna har aldrig varit överkalkade. Därför

är såväl linjer som språkband ännu tydliga. En del färger är nu mörkare. Från början var svarta partier orange eller röda.

I Härkeberga kyrka är motivet "Livshjulet" placerat i vapenhusets västra valvkappa. Varje fas har en bild och en text på latin. Till vänster i bilden kommer en ung man som spelar flöjt och trumma. Han har långa snabelskor. I mitten av bilden finns ett stort vagnshjul. De två männen till vänster och ovanpå hjulet är klädda i kjortel, hosor och snabelskor. Det är moderna medeltida kläder. Den äldre mannen på höger sida faller av hjulet eftersom döden tar tag i hans bälte. Döden gräver med en järnskodd medeltida spade. Längst upp till vänster i bilden ser vi ytterligare en järnskodd spade.

Den färgprakt som kyrkobesökare en gång mötte finns idag bara kvar på några få ställen. Många färger har bleknat. Andra har förändrats kraftigt på grund av kemiska processer. Under goda förhållanden är kalkmålningar tåliga, men de kan lätt bli skadade av fukt och bli nersmutsade av rök från stearinljus. Kyrkomålarna använde klara nyanser av gult, rött, blått, grönt

och svart på den vita putsen. Trots att färgerna inte har varit beständiga ger bilderna än idag upphov till mycket starka upplevelser. Vi kan bara fantisera om den ursprungliga praktiken med mycket större kontraster och ljus i målningarna.

De enstaka ord och de längre texter som finns i de språkband som hör till många målningar är viktiga nycklar för att förstå budskapen. Ord och bild samverkar ofta till en helhet. De flesta texterna är skrivna på latin. Endast ett mindre antal texter är skrivna på svenska. De bilder som har språkband med texter på svenska var avsedda för de sockenbor som var läskunniga, och de är komplement till sockenprästernas berättelser, instruktioner, predikningar och undervisningar.

Många motiv återkommer i flera olika kyrkor. Målningarna är emellertid inte alls exakt lika. Bilderna varierar med avseende på färg och komposition, olika föremål, kläder, människornas ansiktsuttryck och storlek. Detta tyder på att man inte använde mallar i full skala när det gäller bilder av människor i motiven.

Mäster Amund

Mot slutet av 1400-talet målade kyrkomålaren mäster Amund, eller Anund, kalkmålningar i kyrkor i trakterna kring Vättern och Väneren. Forskarna vet egentligen ingenting om kyrkomålaren Amund utöver det att han målade kyrkor enligt traditionen från den birgittinska målarskolan i Vadstena. Denna skiljer sig från den samtida traditionen i landskapen kring Mälaren. I sina bilder utgår mäster Amund från en folklig bakgrund. Målningarna har en stor dekorativ verkan.

Kyrkan i *Södra Råda* låg i södra Värmland på gränsen till Västergötland. Kyrkan var byggd i timmer under 1100-talet. Den blev tragiskt nog nerbränd av pyromaner 2001. Fram till 2001 var målningarna i koret Sveriges märkligaste och mest utsökta 1300-talsmåleri. Målningarna var utförda direkt på väggarna av stockar. Forskarna vet att förebilder och måleriteknik kom från utlandet. Det gällde kanske även konstnärerna. Det finns flera stavfel i de målade latinska textslingorna.

Det inre kyrkorummet var täckt från golv till tak med unika målningar. De 130 scenerna var daterade 1494 och signerade av mästern Amund. I likhet med Albertus Pictor har även mästern Amund återgivet de bibliska händelserna med inspiration från 1400-talsvärlden. Det var därför lätt för allmogen att känna igen sig. Här fanns bland annat en unik framställning med bilder av berättelsen om "den förlorade sonen" i klara färger. Det är en av Jesu liknelser i Nya testamentet. Berättelsen visar människor som har syndat, men ångrar sig och vänder tillbaka till Gud.

Flera andra kyrkor har motivet "den förlorade sonen" både i kyrkfönster och i väggmålningar. Ett exempel är kyrkfönster från 1800-talet i Nikolai kyrka i Örebro.

I Sverige dominerade bilder över texter i medeltida kyrkor. Här förtydligar texterna budskapen i bilderna. Reformationen markerar slutet av medeltiden i Sverige. Kyrkligheten antog en luthersk bekännelse. Nu blev bilden underställd texten.

Skolor före reformationen

Vid flera tillfällen har praktfulla katedralerna blivit kallade för "teologiska uppslagsverk" eftersom de presenterar den katolska kyrkans läror med hjälp av bilder.

Domkyrkoskolor

Vid 700-talet byggde den katolska kyrkan bygga stora domkyrkor eller katedraler runt om i Europa. I anslutning till domkyrkorna bedrev man utbildning av präster i så kallade *domkyrkoskolor*, eller *katedralskolor*. I andra städer än biskopsstäderna fanns det likartade skolor. Dessa kallades för *stiftsskolor*.

År 1215 beslutade påven att alla domkapitel inom hela det katolska Europa skulle inrätta domkyrkoskolor med gratis undervisning av alla blivande präster. En domkyrkoskola, eller *domskola*, hade fyra klasser och därefter påbyggnad med ett tvåårigt prästseminarium. Under hela medeltiden bedrevs all undervisning i hela Europa på latin. Den katolska kyrkan hade

ordnat med en bättre och stabilare ”europeisk gemenskap” under medeltiden än vad EU hittills har lyckats med i modern tid.

De äldsta domkyrkoskolorna inom gränserna för dagens Sverige är katedralskolan i Lund, från 1085, och katedralskolan i Linköping, från 1236. Eftersom Lund hörde till Danmark 1085 räknar man emellertid katedralskolan i Linköping som äldst i Sverige. Katedralskolor startade även i de sex städerna Skara, Strängnäs, Uppsala, Västerås, Växjö, och Åbo. Man kan se de här skolorna som föregångare till det svenska allmänna läroverket och senare gymnasieskolan. Varje sådan domskola lydde under respektive domkapitel.

Klosterskolor

Under medeltiden blev även *klosterskolor* vanliga i Sverige. Det kristna klosterväsendet hade uppstått redan under 300-talet. Under 500-talet började benediktinmunkarna skriva av antika handskrifter. För att kopiera handskrifterna måste munkarna kunna läsa och skriva. Det ledde till utbildning av noviserna i klostren. Av rent estetiska skäl fick noviserna även lära sig att rita bilderna i böckerna.

Både Dominikanorden och Franciskanorden hade kloster och klosterskolor i Sverige under 1200-talet. Dominikanorden hade kloster i Kalmar, Sigtuna och Västerås. Franciskanorden hade kloster i Arboga, Linköping och Stockholm. I Stockholm fanns kloster både för munkar och för nunnor.

Dessa klosterskolor erbjöd eleverna en högre utbildning än vad domkyrkoskolorna klarade av att genomföra. Tanken var att klosterskolorna skulle förbereda barn från de högre stånden att bli munkar och nunnor. Barnen började sin skolgång när de var i sjuårsåldern. Klosterskolorna bevarade både antikens kultur och lärdomsarvet i Europa. Med tiden började rikare familjer att betala för att deras barn skulle få undervisning vid klostren utan att senare stanna för att bli munkar och nunnor. Därför började klostren ha internat även utanför klostermurarna. Vid sidan av katedralskolorna blev klosterskolorna mycket betydelsefulla.

Stadsskolor

De äldsta *stadsskolorna* startade under 1200-talet. Dessa skolor var avsedda för barn till borgarna i städerna. Även dessa skolor behövde få tillåtelse från påven för att kunna bedriva någon undervisning. Den 6 juli 1225 fick Sankt Jakobskyrkan i Visby sådant tillstånd. I början utsåg påvens utsände, eller stadens myndigheter, alla lärare vid stadsskolorna. Kyrkan hade alltid den yttersta makten.

Barnen fick lära sig läsa, skriva och räkna, men även latin och kristendom. Tanken var att barnen senare skulle tillräckliga kunskaper för att bedriva handel. Under 1400-talet övertog stadsborna själva driften av alla stadsskolorna. Inom ramen för skråväsendet gick barn till hantverkare i lära hos erfarna mästare och gesäller och därigenom lärde de sig allt de behövde kunna för att utöva respektive yrke.

Föräldrarna och prästerna undervisade allmogens barn. Kyrkan förväntade sig och krävde att en vanlig bonde kunde återge Ave Maria, Fader vår och trosartiklarna på svenska.

Reformationen

Under 1523 började Gustav Vasa närma sig den protestantiska läran och 1524 bröt han alla formella band både med Rom och med den Romersk-katolska kyrkan. Den svenska kyrkligheten antog en luthersk bekännelse. Under tiden 1527–1600 blev den medeltida katolska kyrkan helt omvandlad till den evangelisk-lutherska Svenska kyrkan. Därmed blev medborgarna i Sverige i ett svep protestanter. Under lång tid var det faktiskt dödsstraff att bli katolik.

Det var allmänt ”kyrkotvång” och enligt lag var alla tvungna att komma till gudstjänsterna. Under flera hundra kommande år förmedlade de protestantiska prästerna på ett effektivt sätt kungarnas propaganda till församlingsborna. Detta var särskilt viktigt under alla krigstider.

Vår första skollag

Reformationen markerade slutet av medeltiden i Sverige. Snart blev katolska kloster och klosterskolor nedlagda. Staten tog över sju domkyrkoskolor och elva stadsskolor och startade dessutom flera nya skolor. Men den breda allmogen saknade intresse för utbildning.

Vår första skollag i Sverige blev fastställd 1571. Pedagogiken var påverkad av humanismen och undervisningen i kristendom blev varvad med undervisning i klassisk litteratur. Luthers nya katekes bidrog till en utbredd vilja att skapa en folkskola där alla kunde lära sig att läsa. Det blev ett minimikrav att alla skulle kunna läsa katekesen.

I samband med reformationen väcktes tanken att bedriva undervisningen i Sverige på svenska. Spridning av ny tryckteknik gjorde det möjligt att snabbt kunna trycka texter i böcker. Texten kommer nu att dominera över bilden under lång tid framåt. Den läsundervisning som fanns var helt baserad på läsning av bibeln, katekesen och psalmboken.

Trivialskolan

Under 1530-talet bestämde den brittiske kungen Henrik VIII att alla barn i hela riket själva måste kunna läsa texten i katekesen på engelska. Katekesen förklarade den kristna religionen med hjälp av en lista med frågor och svar.

I Sverige kom det en ny skolordning 1611. Den 17-årige kungen Gustav II Adolf (1594–1632) införde böter och även kroppsstraff för föräldrar om deras barn inte lärde sig att läsa. När barnen i Sverige inte klarade av att läsa blev deras föräldrar tvingade att betala böter. Det blev olagligt att inte kunna läsa. Kung Gustav II Adolf bestämde även att en 16-åring som inte hade nödvändiga kunskaper gick miste om två tredjedelar av sin arvsrätt. Skolordningen 1611 innebar att det blev åttaåriga stadsskolor, *provincialsolor*, och tolvåriga *katedralskolor*, men kyrkan hade ännu en mycket stark makt över all undervisning.

Gustav II Adolf krävde att man skulle skapa en helt ny profan tillsynsmyndighet över utbildningssystemet.

Nästa skolordning kom år 1649. Denna skolordning var ett verk i humanismens och teologins anda. Nu blev organisationen för vår utbildning indelat i trivialskola, gymnasium och akademi (universitet). Trivialskolan varade i fyra år och den var en lägre sekundärskola med primär undervisning i *trivium*, det vill säga dialektik (logik), grammatik och retorik. I första hand fanns det sådana katedralskolor i stift-städerna, ”halva gymnasier”, som fick benämningen trivialskolor. Inom adeln var det normalt att bedriva undervisningen i hemmen. Det ordnade man med hjälp av privata guvernanter.

Inom trivialskolan innebar skolordningen från 1724 att det blev en förstärkning av undervisningen, dels i matematik och dels i modersmålet. Såväl lägre tjänstemän som näringsidkare behövde både kunna räkna och skriva bra. Som en följd av Linnés arbeten ökade undervisningen inom naturvetenskapliga ämnen. Det blev också viktigt med kunskaper om kartor.

I Sverige tog den nya skolordningen 1807 fasta på intresset för moderna språk. Franska och tyska kom att ersätta latinet som generellt ett språk inom undervisningen. Men latin blev kvar i de humanistiska ämnena. Omfattande pedagogiska diskussioner resulterade i 1820 års skolordning. De tidigare benämningarna katedralskola och trivialskola försvann. Trivialskolan skulle bli ersatt av lärdomsskolan, men i praktiken var trivialskolan kvar fram till 1905, då den blev ersatt av realskolan. Gymnasiet fick prägel av latinläroverk.

Husförhören

Redan år 1596 hade Uppsala domkapitel beslutat att alla präster skulle förhöra folket i alla socknar i hela Sverige om kunskaper i kristendom. Enligt 1686-års kyrkolag skulle varje präst ansvara för undervisningen inom socknen. Undervisningen gällde alla medborgare och fokuserade på ett protestantiskt perspektiv av kristendomen.

Bilden visar skolplanschen HUSFÖRHÖR, målad av Olle Hagdahl 1948 och publicerad som färglitografi av Norstedt & Söner. Skolplanschen visar hur det kunde se ut under ett husförhör i Östergötland vid mitten av 1800-talet. Alla vid gården är samlade i köket. Här svarar en liten flicka på prästens frågor. Det gällde Svenska kyrkans kontroll av församlingsbornas läskunnighet samt kunskaper om innehållet i Bibeln och i Luthers Lilla katekes. Under förhöret betygsatte och protokollförde prästen kunskaperna hos varje enskild person. I den här bilden har prästen en medarbetare som sitter vid bordet till höger och antecknar. Vid husförhören passade prästerna på att även kontrollera att alla uppgifterna i församlingsböckerna var helt korrekta. Planschen är 68 x 85 cm. Referens⁵⁵.

När prästerna höll husförhör varje år måste alla inom varje hushåll vara med. På landsbygden brukade man försöka att ordna med stora gästabud i samband med dessa obligatoriska husförhör. Detta blev förbjudet i en förordning 1743. Från och med 1765 kunde de som försummade husförhören bli straffade.

Vid husförhören passade prästerna på att även kontrollera att alla uppgifterna i församlingsböckerna var helt korrekta. Vilka hade flyttat, vilka hade dött, vilka var nyfödda, med mera? I församlingsböckerna framgår det att många människor kunde läsa bra långt innan den allmänna skolplikten blev införd 1882. Husförhören upphörde formellt 1888, men de pågick ändå ända fram till sekelskiftet 1900.

Klockare och skolmästare

Under 1700-talet fick prästerna ett allt större inflytande över undervisningen. Men det medförde en hel del diskussioner och konflikter. Enligt den nya skollagen 1723 var alla föräldrar tvungna att lära sina barn att läsa. Om barnen inte lärde sig läsa skulle föräldrarna få böta två daler silvermynt, men föräldrarna slapp tydligen kroppsstraff som de fick enligt lagen 1611. Mätt med "betalning för arbetstid" motsvarar två daler silvermynt 1723 inte mindre än 8 025 kronor 2018⁵⁶.

Eftersom många vuxna själva var analfabeter var "läskravet" inte så lätt att genomföra i praktiken. Många barn fick gå till klockaren eller till en skolmästare för att med hjälp av denne lära sig att läsa.

I 1724 års skolordning blev kraven på eleverna ännu hårdare än tidigare. Eleverna måste kunna läsa modersmålet för att få tillträde till trivialskolan. Elever som begick svåra förseelser fick något av de båda skamstraffen *risstraff* eller *sitta i stocken*. Vid den tiden var prygel med ris eller spö ett vanligt straff för den som behövde skämmas för sina onda gärningar. Detsamma gällde "straffstocken". Denna bestod av en kluven stock, eller två plankor med hål för benen, ett gångjärn i ena änden och ett lås i den andra. Det var meningen att så många som möjligt skulle se den dömde i straffstocken. Därför var den ofta placerad framför kyrkan. Det var ju effektivt eftersom det var kyrkoplikt i Sverige och alla församlingsbor var tvungna att gå till kyrkan.

Åskådningsundervisning

Biskopen Johann Amos Comenius tankar inom pedagogik låg till grund för Hermann Pestalozzi (1746–1827), som grundade den så kallade "åskådningsundervisningen". Pestalozzi menade att eleverna tillägnade sig kunskaper genom praktisk erfarenhet. Eleverna fick därför bekanta sig med sin närmiljö, studera djur och växter, samt göra egna experiment. Lärarna tog även in åskådningsmaterial i klassrummen.

Vår lästradition har sitt ursprung i medeltida illustrerade böcker och kyrkomålningar. Än idag är samspelet mellan bild och text avgörande för hur vi uppfattar stora delar av innehållet i det vi ser och i det vi läser, inte minst i nya medier som internet. Samspelet mellan och värderingen av bild och text har varierat kraftigt under historien.

När folkskolan blev obligatorisk i Sverige år 1842 följde en intensiv debatt i skolfrågor mellan en del forskare, pedagoger och politiker. Många tyckte att man behövde en typ av "taflor". Under den första halvan av 1800-talet hade de flesta barnen i Sverige bara kontakt med psalmboken, katekesen och bibeln. Tidiga undervisningsbilder utkom från och med 1820-talet. Motiven överensstämde med traditionell kyrklig konst med inspiration från bibeln.

Det fanns tidigt även ABC-tavlor och räknetaflor. Dessa blev så småningom stora *skolplanscher*. Från 1840-talet och fram till sekelskiftet förändrades budskapen i skolplanschererna från att vara subtila och komplicerade till att bli raka och instruktiva. Arbetet med åskådningsövningar minskar textens dominans. Från sekelskiftet 1900 slog skolplanscher igenom. Dessa fick en allmän spridning i folkskolor runt om i hela landet.

Folkskolan

År 1842 beslutade Sveriges riksdag att införa en fyraårig folkskola, där alla barn skulle få en grundläggande utbildning. Varje socken och varje stadsförsamling var tvungna att inrätta minst en skola där barn i olika åldrar gick i samma klass. Varje skola

skulle ha minst en godkänd lärare. Allmogen var tveksam till den här reformen och det tog lång tid innan skolan verkligen kom igång. Till en början var skolan frivillig och 1847 var mindre än hälften av alla barn i skolåldern inskrivna i någon skola.

Den *allmänna skolplikten* blev inte införd förrän 1882. I början fanns det ingen allmän läroplan för folkskolan. Inom varje socken arbetade läraren efter egen planering. En allmän läroplan gällde från 1878. Under de två första skolåren, *småskolan*, skulle barnen få grundläggande kunskaper. Barnen kunde läsa på helfart eller på halvfart. I en del socknar hade en del barn mycket lång väg till skolan. I sådana fall kunde läraren ambulera mellan olika delar inom sin socken i så kallade "flyttande skolor". År 1856 bestämde regeringen om stadsbidrag för mindre folkskolor i avlägsna trakter och i vissa snabbt expanderande tätorter. Där var det tillåtet att ha oexaminerade lärare.

År 1882 blev folkskolan sexårig. På en del platser fanns en fortsättningsskola med ytterligare ett eller två år. Mot slutet av 1800-talet kom de första samskolorna för flickor och pojkar. Undervisning per korrespondens ersatte privatundervisningen och blev ett alternativ till att gå i realskolan eller i gymnasiet för de ungdomar som bodde långt ifrån skolorna.

I 1919-års undervisningsplan blev småskolan och egentliga folkskolan samordnade till en enhetlig sexårig skola. Folkskolan blev sjuårig för alla 1936 och åttaårig för alla under 1950-talet.

År 1962 övergick folkskolan i *Grundskolan*. I vissa distrikt hade man infört *Enhetsskolan* 1949. Denna ingick i *Grundskolan* 1962. Efter ungefär tio år var grundskolan införd i hela landet. Fram till 1994 var grundskolan uppdelad i tre stadier, lågstadium (årskurs 1–3), mellanstadium (årskurs 4–6) och högstadium (årskurs 7–9).

Skolplanschen Syndafallet är tecknad av en okänd konstnär. Den svart-vita planschen blev publicerad i Sverige under slutet av 1800-talet. Texten lyder: ”Syndafallet. Och kvinnan såg till, att trädet var godt att äta af, och ljufligit uppå se, och att det ett lustigt träd var, efter det gaf förstånd; och tog utaf fruktene, och åt, och gaf desslikes sinom man deraf, och han åt.” (1 Mose Bok 3 Kap. 8 p.) Den här planschen är 47 x 54 cm. Referens⁵⁷.

Skolplanschen Linets beredning visar hur man arbetade med att förbereda det skördade och torkade linet under mitten av 1800-talet. Uppe till höger i bilden ser vi hur linet bredds ut på marken. Där fick det ligga tills det blev rödfärgat. Då blev linet upphängt på gårdesgården för att torka igen. Till vänster i bilden ser vi hur en kvinna och en man bråkar linet. I mitten av bilden sitter en annan kvinna och skäktar linet. Därefter är det dags att häckla linet. Den här bilden visar inte de återstående processerna att bleka, bomma och varpa linet innan det var möjligt att börja väva tyg till kläder, lakan med mera. Planschen är 68,5 x 85,5 cm. Bilden är målad av Urban Rejle 1947. Den blev publicerad som färglitografi av Norstedt & Söner. Referens⁵⁸.

Skolplanschen Ullens beredning visar hur man arbetade med att bereda ull för kläder och filter under mitten av 1800-talet. Längst till vänster sitter en kvinna och kardar ullen. Den äldre kvinnan i mitten spinner ullen till garn med hjälp av en spinnrock. Den blev vanlig först vid 1700-talets slut. Tidigare använde man en slända. För ett lyckat resultat skall ullen vara lång och väl kardad. Flickan spolar upp garn från härveln, längst till höger i bilden, på små spolar. Det ligger flera färdiga spolar med garn i olika färger på bordet. En yngre kvinna sitter vid vävstolen. Hon har satt en spole i en skyttel för att väva. Planschen är 68 x 85 cm. Bilden är målad av Urban Rejle 1937. Den blev publicerad som färglitografi av Norstedt & Söner. Referens⁵⁹.

Läroverk och gymnasier

Sveriges allra första gymnasium, Rudbeckianska gymnasiet, blev grundat i Västerås 1623. Det andra, Thomasgymnasiet, startade i Strängnäs 1626 och det tredje, Katedralskolan i Linköping, blev grundat 1627. Liksom trivialskolan varade gymnasiet i fyra år och var i grunden ett latinläroverk. Inte förrän i mitten av 1800-talet fick vi ett realläroverk.

Skolordningen 1693 betonade kristendomskunskap i stället för klassisk humanism. Hebreiska och grekiska var obligatoriska ämnen. Elever som ville gå vidare till akademien skulle genomgå en kunskapsprövning, i praktiken en form av studentexamen. På det sättet bromsade myndigheterna adelns vana att sända sina söner till akademien utan någon som helst formell utbildning.

Från år 1849 blev gymnasiet uppdelat i två studievägar, en klassisk och en modern dispenslinje. Från 1856 fick gymnasiet en latinlinje och en reallinje. Under perioden 1878–1905 kallade man studentexamen för mogenhetsexamen.

Enligt läroverksstadgan 1878 fanns det en kortare och en längre studieväg efter den treåriga folkskolan. Nioåriga studier ledde fram till slutexamen. Den kortare studiegången slutade utan någon examen. Enligt läroverksstadgan 1905 blev de båda varianterna ersatta efter folkskolan med en sexårig realskola och ett fyraårigt gymnasium. Detta började årskurs fem i realskolan. 1928 bytte man benämningen *realskolexamen* till *realexamen*.

Universitet

Vi har haft akademisk utbildning sedan Uppsala universitet blev grundat 1477. Men under 1500-talet var universitet nedlagt. Då var det kanske 500 svenskar som reste ut i Europa för att studera vid olika protestantiska universitet. Verksamheten vid Uppsala universitet blev effektiv igen först under 1600-talet. Under 1630-talet var det omkring tusen studenter. Nya universitet grundades i svenska Dorpat, i Lund och i Åbo. Fram till 1700-talet var alla universiteten självförsörjande.

Skråväsendet

Under 1300-talet började hantverkare bilda yrkesbrödraskap, så kallade *kompanier*. Dessa hade även en religiös inriktning med egna skyddshelgon. Yrkesbrödraskapen övergick i så kallade *hantverkargillen*. 1356 fick skraddargillet i Stockholm monopol på att genomföra alla arbetsuppgifter inom sitt yrke. Stadens alla godkända skraddare var anslutna till skraddargillet. En del andra grupper av hantverkare följde efter, som skinnare, skomakare och timmermän. Snart började man använda benämningen *skråförening* istället för *hantverkargille*. Den första skråstadgan blev fastställd 1412. Skråväsendet spred sig snart både till andra hantverksyrken och till andra städer⁶⁰.

Varje skråförening, eller *skrå*, kontrollerade allt inom sitt område, som kvalitet, priser, råvaror och tillverkningsmetoder. Dessutom hade varje skrå monopol på att tillsätta nya mästare när det uppstod vakanser. Varje skrå hade alltså stor makt och deras makt ökade med *skråstadgan*.

Den nya skråstadgan 1621 reglerade bland annat att varje skrå med tre eller flera mästare skulle ha en administration, ett så kallat *skråämbete*, med en ålderman och en bisittare. Båda blev valda till sina uppdrag på livstid. Åldermannen förvarade skråbrev och andra handlingar i ett särskilt skrin inne i sin egen bostad. En gång varje kvartal skulle åldermannen samla alla mästare till ett ordinarie möte, dit även borgmästaren och några andra högt uppsatta personer var inbjudna. Efter varje möte hade man en stor fest.

Nu blev allt hantverk och all handel utanför respektive skrå förbjudet inne i städerna. Om en hantverkare inte följde reglerna inom skrået hade en skrådomstol rätt att döma ut böter. Under 1700-talet var skråväsendet allmänt förekommande i alla svenska städer.

Dessa strikta begränsningar gällde inte för landsbygden, där bönderna själva utförde de flesta typerna av arbete. Under 1680-talet fick skomakare, skraddare och smeder möjlighet att utöva sina yrken som "sockenhantverkare" ute på landsbygden. I varje

socken bestämde sockenstämman vilka hantverkare som skulle få tillstånd att arbeta inom socknen. Adeln kunde också anställa hantverkare, som till exempel hovslagare, smeder och snickare, för att sköta olika arbeten inom deras gods och gårdar.

Lärlingar

Det enda sättet att bli hantverkare var att bli antagen som lärling hos en mästare. Varje skrå hade strikta regler för utbildningen av sina lärlingar. Enbart pojkar som inte var oäkta barn kunde bli antagna till lärlingar. De fick börja när de var åtta till nio år gamla. Varje mästare hade så kallad "husbonderätt" över sina lärlingar. En husbonde, eller familjefader, bestämde över alla som bodde i hans hem, eller i hans verkstad. Husbonden hade att representera sin familj i alla juridiska och politiska frågor.

Tiden som lärling varierade mellan tre och fem år. De fick hjälpa till med olika sysslor i hushållet. De fick vara upppassare till gesällerna. En del lärlingar arbetade enbart för mat och husrum, men en del mästare tog till och med betalt för utbildningen.

Under lång tid blev lärlingarna automatiskt utnämnda till *gesäller* direkt efter lärotiden. Men mot slutet av perioden med skråsystemet blev det centrala direktiv på att varje lärling skulle avlägga ett *gesällprov*, där lärlingen praktiskt visade att han hade lärt sig yrket. En skomakarlärling kunde till exempel få i uppgift att tillverka ett par läderstövlar och en murarlärling kunde få mura upp en vägg. Sedan granskade en kommitté, med granskningsmän från respektive skrå, kvaliteten på arbetet som lärlingen hade utfört. Varje godkänd lärling blev *gesäll* och fick ett *gesällbrev* som bekräftelse på sin nya status.

Gesäller

När en lärling hade klarat sitt gesällprov skulle han stanna kvar och arbeta hos mästaren i upp till ett år. Därefter var det vanligt att gesällen gav sig ut på en så kallad gesällvandring och blev då en så kallad *vandringsgesäll*. Dessa skulle få tillfälliga avlönade arbeten hos mästare i andra städer. Därmed fick de möjligheter

att lära sig mera inom sina respektive yrken. Flera städer hade särskilda härbärgen där vandringsgesäller kunde bo billigt under sina besök.

Efter två år kom vandringsgesällen tillbaka till mästaren med nya erfarenheter. Han ingick fortfarande i mästarhushållet och mästaren hade ännu husbonderätt över honom. Under hela medeltiden var gesällen kvar hos mästaren i minst ett år efter sin vandring och fick då möjlighet att hinna dela med sig av sina nya erfarenheter och nya yrkeskunskaper. Vid slutet av skråperioden krympte den här tiden till några veckor.

Mästare

För att kunna få arbeta i egen regi måste en gesäll avlägga ett mästarprov och därmed bli mästare. Första steget var att anmäla sitt intresse till åldermannen. Mästarprovet innebar att gesällen skulle utföra ett speciellt uppdrag och tillverka en produkt, som givetvis var mer komplicerad än vid det tidigare gesällprovet. Ofta måste gesällen själv tillverka de verktyg som han behövde för att kunna utföra sin tilldelade uppgift. När gesällen sedan hade klarat av sitt mästarprov måste han betala en summa till skråets kassa och kostnaderna för en fest.

En godkänd mästare var en verkligt skicklig hantverkare inom sitt yrke. Han hade rätt att anställa lärlingar och gesäller. Varje hantverkare måste ha tillstånd från den stad där han ville utföra sitt yrke. Han ansökte därför om ett *burskap*. Om han blev godkänd av stadens ledning fick han ett *burbrev* och han blev samtidigt antagen som borgare i staden. I Stockholm måste en gesäll betala cirka 75 riksdaler när han svor en särskild ed för att bli borgare. Därefter hade han en privilegierad ställning och egen rösträtt i staden.

Näringsfrihet

Alltfler självpåtagna begränsningar gjorde emellertid med tiden skråsystemen ineffektiva. Mästarna fick till exempel inte anställa fler än ett visst antal gesäller och lärlingar, och dessa fick inte

utföra fler arbeten än vad skrået godkände. Till slut blev hela skråväsendet ett allvarligt hinder för en naturlig utveckling av olika verksamheter. Under 1700-talet kom allt mer kritik och skråväsendet blev avskaffat 1846. Eftersom det ännu fanns behov av utbildning inom alla hantverksyrken fortsatte mästarna att ta sig an lärlingar och gesäller. Formellt försvann benämningarna gesäll och mästare 1864, men i praktiken fanns termerna kvar långt in i 1900-talet. Än idag finns det många yrken som ger ut *Gesällbrev* efter avlagda prov.

Från 1846 fick alla typer av hantverkare rätt att utöva sina yrken på landsbygden. I samband med reformen 1864 fick vem som helst rätt att utöva olika hantverksyrken och det tidigare kravet på burskap upphörde. Nu blev det faktiskt även möjligt för kvinnor att etablera sig som hantverkare, ofta som sömmerskor. Samtidigt försvann borgarnas särställning som en privilegierad grupp. Genom industrialiseringen blev det gamla systemet för hantverkare helt otidsenligt.

Böcker

Att man införde det latinska alfabetet under 1000–1200-talen medförde att läskunnigheten minskade i de Nordiska länderna. Under medeltiden var det få människor som kunde läsa och få som ägde några egna böcker. Dessa böcker var handskrivna, eller blockböcker som var tryckta från hela träskivor, och handmålade och därmed mycket dyrbara. Dessutom var de flesta böckerna skrivna på latin, som var det gemensamma språket för lärda runt om i hela Europa⁶¹.

Böcker tryckta under 1400-talet kallas för *inkunabler*. Man tryckte mest biblar på en rad olika språk. Guldsmeden Johann Gutenberg utvecklade en revolutionerande teknik att trycka böcker med lösa typer. Den nya tekniken kom att dominera den västerländska produktionen av böcker ända in på 1800-talet.

Omkring en tredjedel av alla tryck från inkunabeltiden var illustrerade med tryck från träsnitt som hade grova konturlinjer. Innan det var möjligt att trycka bilder i färg fick man färglägga

dem för hand, vanligen i bara några få klara färger och ofta med hjälp av schabloner. Det medförde i praktiken att alla böcker blev olika i en rad detaljer. Olika tryckmetoder är mer eller mindre lämpliga för färgläggning. Handkoloreringens stora epok kom långt senare, under 1700- och 1800-talen.

Under den första hälften av 1500-talet publicerade flera tryckerier många böcker inom områden som anatomi, arkeologi, arkitektur, botanik, ingenjörskonst, mekanik, teknik och zoologi. I dessa böcker fyllde illustrationerna en mycket viktig uppgift som värdefulla komplement till texten. Det är svårt att beskriva hur någonting ser ut enbart med hjälp av ord.

ABC-böcker

Bilder har förekommit, i varierande form, i undervisning under flera århundraden, kanske till och med i årtusenden. Med hjälp av bilder går det att visa och åskådliggöra begrepp och fenomen som kan vara svåra att förklara enbart med hjälp av ord.

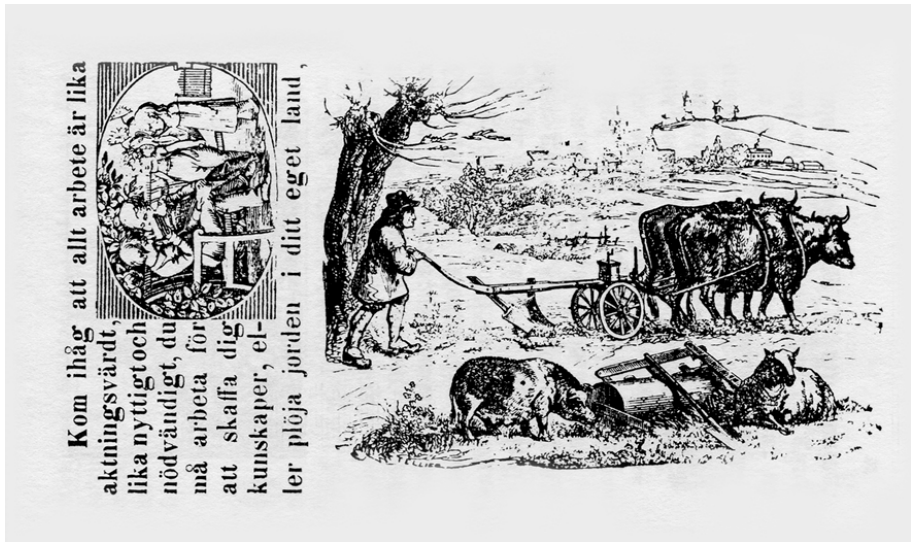
Den lilla boken *"Bilder-ABC-bok"*, som blev utgiven 1847, var en "universallärobok" för den första folkskolan. Den här boken omfattar 24 sidor. Varje sida är 14,8 centimeter hög och 8,7 centimeter bred. Denna "universallärobok" innehåller alla kunskaper som ett barn behövde kunna för att kunna bli en bra samhällsmedborgare. Barnen fick bland annat läsa följande text på sidan 18:

"Kom ihåg att allt arbete är lika aktningvärt, lika nyttigt och nödvändigt, du må arbeta för att skaffa dig kunskaper, eller plöja jorden i ditt eget land."

Texten fortsätter på sidan 19:

"liksom dina fäder gjorde, eller segla öfver hafvet till främmande länder. Bibehåll alltid i hela din lefnad ditt oskuldsfulla och kärleksrika sinne, älska den Evige Fadren, som omsluter dig med sin kärlek, som låter dig behålla dina jordiska stöd och som skänker dig tro och hopp, till tröst för

ditt hjerta. Då skall du lefva lycklig och nöjd med dig sjelf, och om sedan din lefnad förflyter i lugn, och din bana slutar härlig och skön, som sommarsolen, då hon går ner i hafvet, eller om lyckans sol undanskymmes ...

Det här är sidan 18 i boken Bilder–ABC-bok, utgiven 1847. Här är boksidan vriden åt vänster för att vi lättare skall kunna se den stora bilden. (Se texten på föregående sida.) Den lilla bilden visar en man som läser. Bredvid honom finns en kvinna och två barn. Den stora bilden visar en man som plöjer med två oxar. I förgrunden finns en gris och ett får, en spade och en måttstock. I bakgrunden kan vi se husen som hör till gården.

Snart blev flera läroböcker och läseböcker publicerade. Vissa böcker var begränsade till ett visst ämne. En sådan populär bok var *Läsebok i naturläran för Sveriges allmoge* (1852) av Nils Johan Berlin. Boken blev tryckt i nio upplagor och totalt 150 000 exemplar.

En annan bok var *ABC- och läse-bok för flitiga barn*, som blev publicerad i Stockholm 1856 av J. L. Brundins förlag. För att lära sig läsa fick de något äldre barnen arbeta med cirka tio textavsnitt för varje bokstav. Dessa texter belyser olika aspekter

i samhället. Barnen får till exempel lära sig en hel del om våra husdjur. Här följer citat ur sex av de här texterna:

Fåren äro rädda och enfaldiga djur, som likväl göra oss mycken nytta. Av deras ull bereda vi våra kläder, och deras kött tjenar oss till föda. (s. 18.)

Getterna trivas icke så väl på slättlandet, utan föredraga bergstrakterna. De äro okynniga djur, som föga akta stängsel och, då de komma åt, äta säd på åkern, afbita qvistar och afgnaga barken på vilda och planterade träd. (s. 22.)

Hästen är ett mycket renligt och läraktigt, starkt och tåligt djur, som hjälper människan på mångahanda sätt och deltagar icke allenast i hennes möda under arbetet, utan äfen i hennes faror under krig. (s. 24).

Katt. De starkaste och grymmaste rofdjuren höra till kattsläktet. Vår tama katt hålles i husen för att fånga råttor och möss. Katten är listig och lömsk. (s. 29.)

Oxen är ett särdeles nyttigt husdjur icke allenast under lifstiden utan äfven efter hans död. Den hjälper oss plöja och draga lass samt lemna gödsel för åkern; köttet ätes, af talgen göres ljus och tvål, med håren stoppas kuddar, av hornen arbetas skedar och kammar, av huden garvas läder och skinn, af benen svarvas allehanda saker. (s. 41.)

Svin. Ehuru dessa djur äro tröga, dumma och osnygga, kan ingen neka att de, det oaktadt, äro nyttiga, emedan de icke äro noga med födan och likväl lemna ett godt fläsk samt dessutom ister och borst. (s. 51.)

Förutom en del allmänna fördomar, som troligen speglar tidens uppfattningar, innehåller texterna en hel del onödigt besvärliga meningsbyggnader. Det kan inte ha varit lätt för alla barn att lära sig läsa med sådana här texter.

Läsebok för folkskolan

Folkskoleinspektörerna bildade en läsebokskommitté år 1862. Denna kommitté föreslog att staten borde stödja utgivningen av en ny nationell, normerande, ämnesöverskridande läsebok. Det som läraren sade och det som stod i läroboken var all tillgänglig information för barnen.

Illustrationen visar hur Bengt och Brita planterar ett fruktträd på gården. Bilden, som är 74 x 100 millimeter, finns på sidan 230 i den nionde upplagan av Läsebok för folkskolan som blev tryckt 1899. Texten beskriver hur viktigt det är med "hemplanteringar". Barnen lär sig att arbeta. Referens⁶².

År 1868 gav P. A. Norstedt & Söners förlag i Stockholm ut *Läsebok för folkskolan*. Boken omfattade 564 sidor med läsning i blandade ämnen med bidrag av många goda författare. Boken var illustrerad med trettio bilder, flera visade svenska djur. En del bilder i boken blev senare även publicerade som planscher. Det var den första icke-religiösa bok som fick spridning i hela landet. För det subventionerade priset av 75 öre per styck såldes snart den första upplagan med 25 000 exemplar.

Ytterligare sju framgångsrika upplagor följde av *Läsebok för folkskolan*. Jag har kvar min farfars nötta exemplar från 1899, den nionde upplagan. Hans namn, Karl Pettersson, står i boken. Han var nio år. Många ansåg att den nionde upplagan (1890–1892) dels var helt föråldrad och dels hade en alltför konservativ syn på skolan. Boken riktade sig inte till barnens erfarenheter och stimulerade inte deras fantasi. Ellen Key betecknade den här boken som en ”nationalolycka”. Den omfattande kritiken ledde till att följande upplaga av läroboken blev helt omarbetad under 1907–1909. Boken blev mycket populär och omtryckt ett antal gånger och var använd ända till 1951.

Sörgårdsböckerna

Som en följd av kritiken mot den nionde upplagan av *Läsebok för folkskolan* tillsatte Sveriges Allmänna Folkskollärares Förening 1901 en kommitté, som fick till uppgift att ta fram en läsebok med nya ideal och med en ny syn på Sverige för att i första hand bli använd i småskolan. Resultatet av detta omfattande arbete blev flera böcker, bland andra *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* av Selma Lagerlöf (1906), *Svenskarne och deras hövdingar* av Verner von Heidenstam (1908-1910), samt *Hem och hembygd Sörgården* (1912) och *I Önnemo* (1913), av Anna Maria Roos.

Fram till och med 1936 blev *Sörgårdsböckerna* sålda i mer än en miljon exemplar vardera. De fina illustrationerna i färg och svartvitt av Brita Ellström, Ingeborg Uddén och Stina Beck-Friis hade en stor del i de stora framgångarna. Flera av bilderna i de båda *Sörgårdsböckerna* blev också skolplanscher.

Vid den här tiden fanns det inte några som helst krav från myndigheterna på någon *objektivitet* i läromedel. Tidens ideal var förnöjsamhet och uthållighet. Med hjälp av berättelser, rim, ramsor, sagor, samt visor skildrar *Sörgårdsböckerna* det idylliska livet på landet i den harmoniska och själv-ägande bondefamiljen. När böckerna blev publicerade levde nästan 80 procent av hela befolkningen på landsbygden. Dessa människor var sysselsatta

med boskapsskötsel, fiske, jordbruk och skogsbruk. För de flesta barnen var verkligheten en helt annan än den som de möter i böckerna.

I Sörgårdens och i skolplanschernas speciella värld härskade den *totala idyllen*. Nöd, sociala orättvisor och svåra sjukdomar blev inte alls skildrade. Många vuxna debattörer uppfattade "Sörgårdsidyllen" som förlegad redan när böckerna och även planschernna blev publicerade, men skolbarnen älskade dessa. Några illustrationer var i färg, men de allra flesta i svartvitt. På den tiden fanns det inte så mycket som barnen kunde jämföra med, varken i skolan eller i samhället i övrigt.

Våra måttssystem

I Sverige, och i många andra länder, har det funnits många olika metoder, mätverktyg och måttenheter för att mäta längder och beräkna areor, mäta volymer och massor⁶³. Man hade skilda traditioner i olika delar av landet. Det var även en rik variation av såväl lokala, som av regionala mått. Dessutom kunde ett namn för ett mätverktyg, eller för en måttenhet, ibland ha helt olika innebörd i olika delar av landet. Alla mätverktyg blir utsatta för en viss slitning. Därför måste de bli kontrollerade med vissa tidsintervall och korrigerade när man upptäckte felaktigheter.

När de flesta människorna uppehöll sig enbart inom sina små lokala samhällen hade skillnaderna mellan måttsystemen, liksom skillnaderna i att mäta tiden, inte så stor betydelse. Men efterhand blev det en allt större rörlighet i Sverige. Det medförde att det blev allt fler kontakter mellan människor i olika regioner och så småningom även i hela landet. De stora variationerna medförde allt större problem för den ekonomiska förvaltningen, inom kyrkan och inom regionala och statliga myndigheter. Det blev även alltmer besvärande för den internationella handeln med olika metoder, mätverktyg och måttenheter. Så småningom blev även lokala handelsmän och allmogen besvärade av den här situationen.

I sin trettonde bok, *Om åkerbruk och lefnadsförhållanden*, skriver Olaus Magnus bland annat följande om mått och vikter (s. 630):

Mått användes mest för spannmål, dock med det uttryckliga stadgandet, att borgare och stadsbor äga att begagna ett särskildt, mindre mått för att kunna bereda sig vinst samt dymedelst utgöra sina afgälder och hålla stadsmurarna vid makt. Landtmännen åter måste vid försäljning använda större mått, och detta skall därhos vid all spannmålshandel vara rågad.

Systemet med olika storlek på måtten kallas proportionerad övervikt. När det gällde fläsk, kött och smör fick bönderna lämna fem till tio procent extra som ersättning för intorkningen. Av hävd hade även kronans fogdar rätt att ta ut en övervikt för att täcka sina egna kostnader för indrivning, lagring och transporter.

Det blev ett allt tydligare behov av övergripande nationella regler. Därför gjorde myndigheterna flera försök att införa mer lätthanterliga måttssystem. År 1604 beslutade kung Karl IX att man skulle införa gemensamma mått i hela riket. Men det visade sig vara svårt att ändra på gamla traditioner och inrotade vanor. Det tog lång tid innan allmogen accepterade nya måttssystem med nya måttenheter.

Inte förrän 1665 fick vi ett första enhetligt måttssystem som skulle gälla inom hela Sverige. Måttsystemet *verkmått* var ett mycket genomarbetat och genomtänkt system för längder, areor och volymer. Verkmåtten är *duodecimala* med grundtalet *tolv*. Det går till exempel tolv tum på en fot och tolv verklinjer på varje tum. Verkmåtten var i stor utsträckning utformade för att kunna underlätta det praktiska arbetet för de murare, timmermän och andra som byggde bostadshus, fähus, lador, kyrkor och alla andra typer av byggnader.

Att ha värdet *tolv* som grundtal medför emellertid en del krångliga beräkningar. Det är givetvis lättare att dividera och multiplicera med *tio* än med *tolv*. Detta ledde till alltför krav på ett lättare måttssystem. Det duodecimala måttssystemet följdes av en mindre måttreform 1735, av en kunglig förordning 1739, och senare av en omfattande reform 1855. Riksdagen antog det *svenska decimalsystemet* år 1855. Men då hade lantmätnarna i hela landet länge arbetat med sina *lantmätarmått*, som var ett decimalsystem med tio som grundtal.

I det svenska decimalsystemet behöll man ändå de äldre grundenheterna fot, kanna och skålpund. Genom divisioner och multiplikationer med tio skapade man helt nya enheter. De nya mått- och viktenheterna var främst avsedda för att kunna mäta areor, längder, vikter och även volymer såväl bättre som enklare.

Decimalmåttan blev införda under tiden 1855–1863. Dessa var sedan bara i bruk fram till årsskiftet 1888/1889. Då började man använda det nya *metersystemet*.

Redan 1795 hade metersystemet blivit standard i Frankrike med de fem måttenheterna *meter* för längd, *ar* för hundra kvadratmeter mark, *stère* för en kubikmeter staplad ved, *liter* för en kubikdecimeter vin och *gram* för massa.

Det franska systemet definierade noggrant längden av en meter och vikten av ett kilogram, men det fanns ännu inget bra sätt för den som ville mäta upp en meter eller väga ett kilogram. År 1799 arkiverade man ”normaler” av kilogrammet och metern i den franska republikens arkiv. Dessa normaler var tillverkade av ren platina och kom att kallas *arkivkilogram* och *arkivmeter*. Vid provmätningar i början av 1800-talet visade det sig dock att arkivmetern var 0,1 millimeter för kort. År 1889, blev de gamla arkivnormalerna ersatta av nytillverkade normaler. Dessa hade en legering av nittio procent platina och tio procent iridium. Sen distribuerade man kopior av dessa normaler till olika länder.

I Sverige hade riksdagen 1875 beslutat att införa ett svenskt metersystem, med de läggande enheterna meter, kvadratmeter, liter, gram och kilogram. Det svenska metersystemet blev infört i landet under tiden 1879–1888. Till en början använde man det nya metersystemet parallellt med de tidigare måttsystemen. Men från och med 1889 var metersystemet det enda lagligt giltiga måttsystemet i Sverige. En grundtanke med metersystemet var att utgå från fasta naturkonstanter, snarare än från kroppsdelar eller från några tillverkade prototyper. Inom metersystemet är decimalindelningen konsekvent genomförd i alla delar.

År 1960 blev metersystemet förenklat och det gav därefter upphov till det internationella måttenhetssystemet *SI-systemet* (Système International d'Unités). SI-systemet bygger på de sju noggrant definierade grundenheterna *meter* (m) för längd, *kilogram* (kg) för massa, *sekund* (s) för tid, *ampere* (A) för elektrisk ström, *Kelvin* (K), för temperatur, *candela* (cd) för ljusstyrka och *mol* (mol) för materiemängd.

Viktiga längdmått

Aln, famn, fingerbredd, fot, fotbredd, handbredd och tum hade konkreta relationer till kroppsdelar. Eftersom människor är olika kunde måtten givetvis aldrig bli exakta. Det har funnits många skilda längdmått. Ofta använder man samma ord för en viss längd som för den kroppsdel, eller det mätverktyg, som man fick-använda för att mäta denna längd.

Verkmått

Kung Karl IX beslutade redan 1604 om gemensamma mått för hela riket, men förändringarna gick långsamt. Inte förrän 1665 fick vi ett första enhetligt måttssystem. Enligt 1739 års förordning hade *verkmått* för längd basenheten *aln*, och måttenheterna famn, fot, kvarter, verklinje och verktum. Varierande storlek av måtten i olika landsdelar åstadkom emellertid problem.

Aln. I äldre tider var längdmåttet *aln* detsamma som avståndet mellan armbågen och spetsen av lillfingret, ibland spetsen av långfingret, på samma arm. För att kunna mäta avstånd använde man ett mätverktyg av järn eller av trä, som även detta kallades för *aln*. Termen *alm* benämnde alltså såväl en viss längd, som en viss typ av redskap.

Emellertid var en *aln* olika lång inom skilda delar av landet. Den så kallade *Rydaholmsalnen* hade varit använd ända sedan 1400-talet. Denna *aln* var smidd i järn och uppsatt på dörren till Rydaholms kyrka i Jönköpings län. Hit kom det folk från fjärran orter för att jämförde och vid behov korrigera sina egna *alnar* (redskap). Man behövde ett lätthanterligt och pålitligt redskap för att mäta upp virke och bygga hus med mera.

Genom kungliga förordningar åren 1524 och 1582 bestämde man att måttet av den smidda *alnen* på kyrkdörren i Rydaholm skulle gälla för hela Småland. I Karl IX:s beslut om gemensamma mått i hela landet 1604, ingick det att *Rydaholmsalnen* skulle bli riksligare från och med 1605. I alla städer fick edsvurna smeder i uppdrag att smida såväl nödvändiga *alnar* som *besman* och

förse dessa både med sitt eget och med respektive stads märke. Dessa smidda alnar blev sedan uppsatta i städernas rådhus och i socknarnas kyrkor. En av dessa alnar, Stockholmsalnen, blev uppsatt på dörren till Stockholms rådhus. Med dagens mått var denna aln 59,3 centimeter lång.

Man tillverkade också alnmått av trä. De var främst använda för att mäta tyg. Andra redskap för att mäta längder var passare och tumstockar. För större längder använde man kedjor. Rep och snören var inte tillåtna eftersom de ändrade längd under skilda väderleksförhållanden. Under den här tiden var det stränga straff på att ange felaktiga mått och att använda falska mätverktyg. Ända in i mitten av 1800-talet kunde man bli dömd till dödsstraff för att förfalska olika mätverktyg.

I det enhetliga måttssystemet *verkmått*, som blev infört i hela Sverige 1665, blev alnen enheten för alla längdmått. Verkmåtten blev ytterligare reglerade av en kunglig förordning 1739. En aln var två fot, eller fyra kvarter, idag 59,38 centimeter.

Alnen upphörde som officiell måttenhet när metersystemet blev infört som ensamt system för längdmått 1889. Men ännu under 1900-talet använde en del murare och timmermän sig av de gamla verkmåtten aln, fot och tum vid en del arbeten med byggnader.

Tum. I Storbritannien har längdmåttet *tum* varit använd som en måttenhet ända sedan 700-talet. I Skottland definierade man under 1200-talet en tum som vidden av en genomsnittlig mans tumme vid basen av nageln. Vi kan emellertid utgå ifrån att de skotska tummarna varierade både i bredd och i längd.

I Sverige nämns begreppet tum (toll) i en del medeltida lagar men det är tydligen inte definierat på ett tydligt sätt. Den statliga förordningen angående mått och vikt från 1733 föreskriver att ett *kvarter* delas in i sex *verktum*, eller i fem *decimaltum*. Enligt en justeringsinstruktion 1736 går det tio tum på en fot.

En *verktum* var indelad i tolv *verklinjer*. Varje verklinje var 2,061 millimeter bred och en verktum var 2,474 centimeter lång.

Fot. I äldre tider var längdmåttet *fot* detsamma som avståndet från hälen till spetsen av stortån på en fot hos en vuxen man. Man räknade dessutom med att en fot var en sjättedel av längden av en människa. I måttssystemet verkmått gick det två *kvarter* på en fot, vilket idag motsvarar 29,690 centimeter.

Famn. En *famn* var ett längdmått till sjöss. Det var ett mått på vattendjupet, vilket man fastställde genom lodning. I äldre tider var en famn avståndet mellan långfingerspetsarna på händerna när man höll båda armarna utsträckta så långt som möjligt. Detta avstånd motsvarade tre alnar, eller sex fot, vilket idag motsvarar 1,781 meter. Ordet famn var även använt som ett rydmått. I äldre tider var ett *steg* en halv famn, vilket idag motsvarar 89 centimeter.

Decimalsystemet

Samtidigt med verkmåtten började man använda ett nytt system med *lantmätarmått*, eller *geometriska mått* under 1700-talet. Lantmätarmått var ett decimalsystem med tio som grundtal. Här använde man basenheten *fot* och enheterna decimallinje eller nylinje, decimaltum, gran, mil eller nymil, rev, skrupel och stång. De nya måttenheterna blev fastställda i 1855 års *decimalsystem* och de gällde till *metersystemet* tog över 1889.

Fot. Lantmätarmåtten och decimalsystemet behöll det gamla längdmåttet *fot* från verkmåtten, men man delade nu in foten i tio decimaltum. En fot var alltså fortfarande 29,690 centimeter. Efter 1855 blev tiotumsfoten grundenheten för alla längdmåtten i Sverige. Av längdmåttet fot bildade man ytmåttet *kvadratfot* och rydmåttet *kubikfot*.

Decimaltum. Längdmåttet *decimaltum* nämns första gången i 1733-års förordning angående mått och vikt. En decimaltum var indelad i tio *decimallinjer*, eller *nylinjer*. Varje *decimallinje* var cirka 2,97 millimeter bred. En decimaltum var 2,969 centimeter lång. Dessa värden fastställdes i 1855 års decimalsystem. Det nya

längdmåttet decimaltum blev alltså 20 procent större än det äldre längdmåttet verktrum (2,474 centimeter). Av längdmåttet decimaltum bildade man ytmåttet *kvadrattum* och rymdmåttet *kubiktum*.

Sedan 1959 är längdmåttet tum internationellt definierad som 2,54 centimeter. Idag kan emellertid svenska tumstockar ha olika graderingar. En svensk tumstock som är märkt med ordet VERKTUM är graderad med gamla svenska verktrum, alltså 2,47 centimeter. En tumstock som är märkt med ordet LONDON är graderad med internationella tum, alltså 2,54 centimeter. Det går alltså 11,7 internationella tum på det gamla längdmåttet fot.

Vi som är släktforskare behöver ge akt på vilken typ av tum, alltså verktrum eller decimaltum, som är använd i olika källor. I min släkt var till exempel drängen Olof, som levde 1651–1685, 5 fot och 9 tum lång. Senare var även drängen Anders, som levde 1748–1787, 5 fot och 9 tum lång. Längden för de båda drängarna är alltså noterad som 5 fot och 9 tum, men med dagens mått var drängen Olof 170,7 centimeter (69 verktrum á 2,474 centimeter) och drängen Anders 175,2 centimeter (59 decimaltum á 2,969 centimeter). Anders var alltså i verkligheten 4,5 centimeter längre än Olof.

Gran. I decimalsystemet går det tio *skrupler* på längdmåttet *gran*. Längdmåttet skrupel motsvarar idag 0,03 millimeter och en gran 0,3 millimeter. Av längdmåttet gran bildade man både ytmåttet *kvadratgran* och rymdmåttet *kubikgran*. Orden gran och skrupel var även använda som viktenheter i gamla apotek.

Rev. På längdmåttet *rev* gick det hundra fot, eller tio stänger, vilket idag motsvarar 29,69 meter. Av längdmåttet rev bildade man både ytmåttet *kvadratrev* och rymdmåttet *kubikrev*.

Stång. På längdmåttet *stång* gick det tio fot. Man använde det här mätverktyget för att mäta upp markområden. Idag motsvarar en stång 2,97 meter. Av längdmåttet stång bildade man ytmåttet *kvadratstång* och rymdmåttet *kubikstång*. Under 1600-talet

kunde lantmätarens stång vara tio alnar lång, där varje aln var uppdelad i både tiondelar och hundradelar. Av längdmåttet stång bildade man ytmåttet *kvadratstång* och rymdmåttet *kubikstång*.

Mil. I äldre tider var längdmåttet *mil* olika långt i skilda delar. På en del håll var den småländska milen bara 7,5 kilometer medan västgötamilen var 13,0 kilometer. I Dalarna var en mil inom en del områden kortare än den småländska milen. Inom andra områden var en mil längre. Detta blev givetvis förvirrande för resande.

År 1699 införde myndigheterna en *enhetsmil*. Denna skulle representera avståndet mellan gästgivaregårdarna. Ända till 1889 var denna ”gamla svenska mil” fyra fjärdingsvägar, eller 6 000 famnar, eller 18 000 alnar, eller 36 000 fot, vilket idag motsvarar 10 688 meter. Enligt 1855 års decimalsystem mätte däremot samma mil 360 revar, men milen fick nu benämningen *nymil*. När metersystemet blev slutgiltigt infört 1889 blev en mil fastställd till 10 000 meter.

Metersystemet

I *metersystemet* från 1889 var en *meter* (m) enheten för längd i Sverige. Ursprungligen var en meter lika med en tiomiljondel av avståndet från nordpolen till ekvatorn, en meridiankvadrant. En *millimeter* är en tusendels meter, en *centimeter* en hundradels meter, en *decimeter* en tiondels meter, en *kilometer* tusen meter och en *mil* tio tusen meter. Enligt det nyare SI-systemet mäter man också längd med enheten meter. Här är en meter definierad som den sträcka som ljuset hinner färdas under $1/299\,792\,458$ del av en sekund i totalt vakuum (\approx en av trehundramiljondelar av en sekund). I vardagslag kan vi använda ett måttband eller en tumstock för att mäta upp en längd.

Viktiga ytmått

Idag anger vi storleken av ett rektangulärt markområde genom att multiplicera längden med bredden. Medeltida måttssystem för markområden var vanligen mer subjektiva och omfattade de två typerna *utsädesmått* och *penningmått*. Det fanns många lokala varianter av mått inom dessa grupper.

Utsädesmått

I äldre tider var utsädesmått subjektiva uppskattningar av hur stor areal man kunde så med en given mängd utsäde och hur stor skörd man därför senare kunde förvänta sig att få. Till gruppen utsädesmått hör enheter som fjärdingsland, kannland, kappland, pundland, skäppland, spannländ, samt tunnland. Det finns många fler enheter.

Kappland. Ett *kappland*, eller *kappeland*, var ett utsädesmått för storleken av den åker som man kunde så med det utsäde som rymdes i en kappa, eller en kappe. Arealen motsvarade $1/32$ tunnland, vilket idag motsvarar ungefär 154,3 kvadratmeter. En kappe rymde ungefär 4,6 liter.

Spannländ. Ett *spannländ* var ett utsädesmått för storleken av den åker som man kunde så med det utsäde som rymdes i en spann. Arealen varierade mellan 1 600–2 400 kvadratmeter i olika landsdelar och en spann rymde ungefär 50–60 liter. Från 1630-talet motsvarar ett spannländ cirka 2 468,3 kvadratmeter. Ett halvspannländ, eller ett skäppland, var ett utsädesmått för storleken av den åker som man kunde så med en skäppa fylld med utsäde. Arealen varierade mellan 800–1 200 kvadratmeter i olika landsdelar. En skäppa rymde ungefär 24–30 liter.

Tunnland. Ett *tunnland* var ett utsädesmått för storleken av den åker som man kunde så med det utsäde som rymdes i en tunna som var avsedd för spannmål. Arealen motsvarade ungefär fem tusen kvadratmeter. En sådan tunna rymde ungefär två

spannar med spannmål. Det motsvarade idag ungefär 100–120 liter.

Genom så kallade lantmäteriinstruktioner bestämde de svenska myndigheterna under 1630-talet att ett *tunnland* skulle vara enheten för alla ytmått. Ett tunnland motsvarade en fjärdel av ett pundland, två spannländ, åtta fjärdingsland, 32 kappländ, 56 kannländ, 14 000 kvadratalnar, eller 56 000 kvadratfot.

Måttet av ett tunnland förblev oförändrat vid måttreformen 1855. Med utgångspunkt i den riksgiltiga svenska alnen från 1605 (0,5938 meter) motsvarar ett tunnland 4 936,6 kvadratmeter idag, vilket blir cirka ett halvt hektar.

Penningmått

I äldre tider var penningmått subjektiva uppskattningar av hur stort värdet av ett markområde kunde vara vid försäljning eller vid utarrendering. Värdet av mark var knutet till avkastningen, snarare än till den fysiska arealen. Myndigheterna värderade även andra tillgångar än ren jordbruksmark. Det kunde gälla både kvarnar, sjöar och skogar. Namnet på arealen motsvarade värdet av respektive mynt.

Syftet har ofta varit att såväl markägare som staten skall få in *avrad*, det vill säga en årlig avgift eller en skatt, från dem som brukar jordbruksmark, skog och vatten. I viss mån motsvarade avraden senare tiders arrendeavgifter.

Redan under Gustav Vasas tid fastställde myndigheterna skattekraften för jordbruksmark i mantal. Ordet *mantal* är bildat av "man" och "tal" där den ursprungliga betydelsen var "antal man" i förteckningar över antalet vapenföra eller skattskyldiga män. Mantalslängderna blev uppdaterade varje år i samband med mantalsskrivning. Idag motsvaras mantalsskrivningen av folkbokföringen, som administreras av Skatteverket med hjälp av de lokala skattekontoren. En vanlig årlig beskattning för ett helt hemman var fyra procent av gårdens avkastning. För detta behövde man odla till exempel korn eller råg på ungefär ett

tunnland produktiv mark. Ett mycket litet jordbruk, som ett torp, hade inget mantalsvärde och var därför befriat från skatt.

Till gruppen penningmått hör benämningarna attungland, dalerland, markland, penningland, öresland, samt örtugland. Det finns många fler enheter.

Dalerland. I äldre tider motsvarade ett *dalerland* fyra stycken markland, det vill säga det gav fyra gånger så mycket i avkastning och skatt som ett ordinärt hemman. Från 1630-talet motsvarar ett dalerland fyra markland, 32 tunnland, vilket idag motsvarar cirka 157 971 kvadratmeter.

Markland. I äldre tider var ett *markland* ett mått på värdet av jordegendomar i Svealand. Senare motsvarade ett markland en gård med storleken ett *mantal*, eller ett *hemman*. Sedan 1630-talet motsvarar ett markland två attungland, eller åtta öresland, 24 örtugland, 192 penningland, vilket idag motsvarar cirka 39 493 kvadratmeter. Måttet markland var vanligt i Mälardalen.

Öresland. Från 1630-talet motsvarar ett *öresland* samma areal som ett tunnland produktiv mark, vilket idag motsvarar 4 936,6 kvadratmeter. Ett *örtugland* motsvarade samma areal som en tredjedel av ett tunnland, åtta penningland, vilket idag motsvarar cirka 1 645,5 kvadratmeter. Ett *penningland* motsvarade samma areal som 1/24 tunnland, vilket idag motsvarar cirka 205,7 kvadratmeter.

Tidiga kvadratmått

Det fanns även andra mått för arealer förutom utsädesmått och penningmått. I den här gruppen blev enheterna bildade under 1630-talet genom kvadrering av enheterna för längd. Enheten för ytmått var *kvadratfot*, som motsvarar 8,815 kvadratdecimeter. En *kvadrataln* motsvarar idag 35,26 kvadratdecimeter. En *kvadratfamn* motsvarar idag 3,173 kvadratmeter.

Decimalsystemet

När det svenska *decimalsystemet* blev infört år 1855 och ersatte det gamla verksystemet behöll man grundenheten *kvadrataln*. Samtidigt tillkom de nya arealmåtten kvadrattum, kvadratfot, kvadratstång och kvadratrev.

En *kvadrattum* var hundra kvadratlinjer, idag cirka 8,815 kvadratcentimeter. En *kvadratfot* var hundra kvadrattum, idag 8,815 kvadratdecimeter. Kvadratfoten blev huvudenhet för flera ytmått. En *kvadratstång* var hundra kvadratfot, idag 8,82 kvadratmeter. En *kvadratrev* var hundra kvadratstänger, idag 882 kvadratmeter.

Metersystemet

I metersystemet från 1889 var en *kvadratmeter* enheten för ytmått i Sverige. En kvadratmeter, eller ett *centiar*, är lika med en area av en kvadrat där sidorna är en meter. När det gäller övriga ytmått är en *kvadratcentimeter* en tiotusendels kvadratmeter, en *kvadratdecimeter* en hundraedels kvadratmeter, ett *deciar* tio kvadratmeter, ett *ar* hundra kvadratmeter, ett *dekar* tusen kvadratmeter, ett *hektar* 10 000 kvadratmeter, en *kvadratkilometer* en miljon kvadratmeter och en *kvadratmil* är hundra miljoner kvadratmeter.

Både *ar* och *hektar* är äldre enheter i metersystemet. Ett *ar*, har symbolen *a*. Måttenheten *are* blev officiell fransk enhet för markyta 1799. Ordet var bildat efter det latinska ordet *area*. År 1878 blev *ar* den gällande svenska enheten för uppmätning av markområden. *Ar* ersatte då den äldre standarden *tunnland* och gällde fram till 1889. Ett *ar* är hundra kvadratmeter och det går hundra *ar* på ett hektar, som har enhetssymbolen *ha*. En hektar är 10 000 kvadratmeter, vilket motsvarar arean av en kvadrat där alla sidorna är hundra meter.

I det *Internationella måttenhetssystemet* (SI), fick *ar* inget officiellt erkännande 1960. Hektar blev däremot accepterat som en så kallad tilläggsenhet.

Viktiga rymdmått

Det har funnits många rymdmått. Ofta använde man samma ord för en viss volym som för det mätverktyg som man använde för att mäta en avsedd volym. Det var regionala skillnader mellan likartade måttenheter. Man använde även skilda rymdmått för fasta respektive för flytande varor.

Mått för torra varor

Förr i tiden var en del måttenheter väldigt diffusa, som *bal*. En *bal* avsåg en ”stor förpackning av till exempel bomull, hö eller papper”. Hur stor är *stor* när det gäller bomull, hö och papper? Ibland var det uppenbarligen svårt att förstå hur mycket ett kärl rymde. Det fanns *tunnor* av mycket varierande storlekar, som var använda för olika varor. Andra mått för torra varor var *drittel*, *famn*, *fjårding*, *kagge*, *kanna*, *kappe*, *kubikaln*, *kubikfamn*, *kubikfot*, *kutting*, *skäppa* och *spann*.

Kanna. En *kanna* var dels ett gammalt svenskt rymdmått och dels ett runt laggkärl för såväl torra som våta varor. En *kanna* med utsäde räckte till att så ett *kannland* åkerjord. Arealen av ett *kannland* är 1 000 kvadratfot, vilket idag motsvarar 88,15 kvadratmeter. För torra varor rymde en *kanna* $1/56$ av en tunna för torra varor, eller $4/7$ *kappe*, vilket idag motsvarar 2,617 liter.

Kappe. En *kappe*, eller *kappa*, var ett kubformat laggkärl för torra varor. En *kappe* med utsäde räckte till att så ett *kappland* åkerjord. Arealen av ett *kappland* motsvarar ungefär 154,3 m². Volymen en *kappe* motsvarade $1/32$ av en tunna för torra varor, eller $1/16$ *spann*, eller $7/4$ *kanna*, vilket idag motsvarar cirka 4,6 liter. Den kubiska kappen var praktisk att hantera och lätt att kontrollera. Därför blev kappen allmänt spridd i början på 1700-talet och den ersatte den runda kannan för torra varor. Från 1733 påbjöd myndigheterna att spannmålsmått skall vara fyrkantiga. En *halvkappe* rymde hälften av en *kappe*, alltså 2,3 liter. Efter att metersystemet blev infört i Sverige 1889 har man ibland använt enheten *kappe* för fem liter.

Skäppa. I Sverige är måttenheten skäppa känd ända sedan 1200-talet. En *skäppa*, eller *vacka*, var ett laggkärl som rymde så mycket utsäde att det räckte till att så ett *skäppland* åkerjord. Storleken av ett skäppland varierade i olika landsdelar, mellan 800–1 200 kvadratmeter. Även en skäppa varierade i storlek. I Bohuslän rymde en skäppa 1/4 tunna, i Västergötland 1/5 tunna och i Småland 1/6 tunna. En skäppa rymde ungefär 24–30 liter utsäde.

Fjårding. En *fjårding*, eller *fjårdung*, det vill säga en fjärdedel, var ett laggkärl, med bestämd storlek och volym, som var använt både för torra och för våta varor. En fjårding fyller 1/4 tunna eller tolv kannor, vilket idag är 31,4 liter. Det officiella rymdmåttet fjårding blev avskaffat 1889.

Spann. Under medeltiden betalade man avgifter och skatter med till exempel insaltad fisk, smör, eller spannmål snarare än med kontanta pengar. För att betalningen skulle bli korrekt och rättvist använde man under den här tiden rymdmåttet *spann*. Emellertid varierade storleken av en spann en hel del i olika delar av landet. Det var vanligt att en spann rymde mellan 50–60 liter.

En *spann* med utsäde räckte att så ett *spannland* åkerjord. Arealen spannland varierade mellan 1 600–2 400 kvadratmeter i olika landsdelar.

Enligt 1739 års regler skulle en spann rymma två halvspann plus två kappar, vilket idag motsvarar 82,4 liter. En *halvspann* skulle rymma två fjärdingar plus en kappe, vilket idag motsvarar 41,2 liter.

Tunna. Under medeltiden rymde en *tunna* ungefär två spannar med spannmål. Det motsvarade ungefär 100–120 liter, vilket räckte att så ett *tunnland* åkerjord. Den här arealen motsvarade ungefär 5 000 kvadratmeter.

Beroende på vilken typ av varor man skulle bevara eller frakta var det nödvändigt med olika stora tunnor. Den så kallade *gamla stockholmstunnan* rymde 146,24 liter. Enligt 1665 års nya

regler blev denna tunna en riksläkare för tunnor avsedda för torra varor. Beroende på vilken typ av varor man skulle bevara eller frakta var det nödvändigt med tunnor i många olika storlekar. En *åtting* är en liten tunna där storleken har varierat mellan 15–17 liter. En tunna med stenkol skulle däremot rymma 160 liter.

Tunnor kunde se ut på flera skilda sätt och ha olika volym. Här är några exempel på tunnor.

Enligt 1739 års regler skulle en tunna rymma två spann och fyra kappar, vilket idag motsvarar 164,8 liter.

För torra varor var det skillnad på rågat och struket mått. En statlig förordning definierade att rågen för en tunna skulle vara exakt fyra strukna kappar, vilket idag motsvarar 18,4 liter.

Kubikfamn. En *kubikfamn* rymmer 27 kubikalnar, vilket idag motsvarar 5,65 kubikmeter. Benämningen *famn* avser mått på ved. En *famn* ved var sex fot hög och åtta fot bred. Längden på veden var två och en halv fot, eller tre fot. I det första fallet blev volymen 120 kubikfot, vilket idag motsvarar 3,14 kubikmeter. I det andra fallet blev volymen 144 kubikfot, vilket idag motsvarar 3,77 kubikmeter. Ordet *famn* är även använt som ett längdmått.

Mått för våta varor

Det fanns diffusa benämningar av de kärl som var avsedda att rymma våta varor, som till exempel *balja*. En *balja* är ett lågt och öppet kärl, avsett för bad, disk eller tvätt. Innan industrialismen tillverkade man baljor som laggkärl. Senare blev det vanligt med *zinkbaljor*, tillverkade av förzinkad stålplåt. Det finns givetvis baljor med många olika storlekar, allt från små diskbaljor, via

badbaljor till stora tvättbaljor. Vanliga enheter för våta varor var ankare, fat, foder, kanna, fjärding, jungfru, kutting, kvarter, oxhuvud, pipa, stop och tunna.

Kanna. Enligt 1665 års regler blev rymden i det runda laggkärlet *kanna* enheten för volymen av våta varor, som brännvin, mjölk, vin och öl. En kanna fyllde $1/48$ av en tunna, eller två stop, eller åtta kvarter, eller 32 jungfrur. Idag motsvarar den här volymen 2,617 liter.

Jungfru. En *jungfru*, eller *jumfru*, var ett mått för brännvin som fyllde $1/4$ kvarter, eller $1/16$ stop, eller $1/32$ kanna, vilket idag motsvarar 8,2 cl. Det officiella namnet för det här rymdmättet var *ort*. Det slog aldrig igenom hos allmänheten. En *halvjungfru* rymde hälften, alltså 4,1 centiliter.

Kvarter. Ett *kvarter* var ett rymdmått för öl som fyller $1/8$ kanna, eller $1/4$ stop, eller fyra jungfrur, vilket idag motsvarar 32,7 cl. Ett *halvkvarter* rymde hälften, alltså 16,35 centiliter. En traditionell läskedrycksflaska rymmer 33 cl.

Stop. Ett *stop* var ett gammalt dryckeskärl i trä eller metall som mest var använt för att dricka öl ur. Ett stop rymde fyra kvarter, eller en halv kanna, vilket idag motsvarar cirka 1,31 liter. Ett *halvstop* rymde hälften, cirka 6,55 deciliter.

Ankare. Ett *ankare* var ett laggkärl i standardiserad storlek. Från 1665 skulle ett officiellt ankare rymma 15 kannor, vilket idag motsvarar 39,26 liter. Ankare var ofta använda till förvar av brännvin, vin och öl. Ett *halvankare* rymde hälften, 19,63 liter.

Fjärding. En *fjärding*, eller *fjärdung*, det vill säga fjärdedel, var ett laggkärl, med bestämd storlek och volym, som var använt både för torra och våta varor. En fjärding fyller $1/4$ tunna eller tolv kannor, vilket idag motsvarar 31,4 liter. Mättet fjärding blev avskaffat 1889.

Tunna. En *tunna* avsedd för våta varor rymde fyra fjärdingar eller 48 kannor, vilket idag motsvarar 125,6 liter.

Fat. Ett *fat* eller en *åm* var ett rymdmått för våta varor. Det rymde fyra ankare eller 60 kannor, vilket idag motsvarar 157 liter. Fat kallades ibland för *helfat*. Ett *halvfat* rymde 78,5 liter.

Decimalsystemet

När *decimalsystemet* blev infört 1855 behöll man grundenheten *kanna* för rymdmått. Man tillförde de nya enheterna kubikaln, kubikfamn, kubikfot, kubikgran, kubikkvarter, kubiklinje, kubikrev, kubikstång och kubiktum.

Liksom tidigare fyllde en *kanna* $1/48$ av en tunna, eller två stop, eller åtta kvarter, eller 32 jungfrur. Detta motsvarade även hundra kubiktum. Kannan var enheten för mått av våta varor. Idag motsvarar den här volymen 2,617 liter.

En *kubikgran* rymde 0,026 kubikmillimeter, en *kubiklinje*, eller *kubikdecimallinje*, rymde 26,2 kubikmillimeter. *Kubiktum*, eller en *kubikdecimaltum*, var en tusendel av en kubikfot, vilket idag motsvarar 0,026 liter.

Ett *kubikkvarter* rymmer $1/8$ kubikfot, vilket motsvarar 216 kubikverktum, eller 3,27 liter. Enheten för rymdmåten för torra varor var *kubikfot*, som rymde tio kannor, eller tusen kubiktum, vilket är 26,17 liter. Måttet *kubikaln* rymde åtta kubikfot, eller 64 kubikkvarter, vilket motsvarar 209,4 liter.

En *kubikfamn* rymde 27 kubikalnar, vilket är 216 kubikfot, eller 5,65 kubikmeter. En *kubikstång* rymde tusen kubikfot, idag 26,17 kubikmeter. En *kubikrev* rymde tusen kubikstänger, vilket idag motsvarar 26 173 kubikmeter.

Det är förhållandevis svårt att tillverka cylindriska mått med exakt volym. Det gick betydligt enklare att tillverka kubiska mått som rymmer exakta volymer.

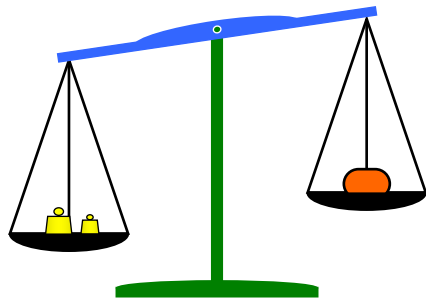
Metersystemet

I *metersystemet* från 1889 var *liter* måttet för volym, eller rymd. En liter (l) var definierat som en tusendel av en kubikmeter. När det gäller övriga rymdmått är en *milliliter* (ml) en tusendels liter, en *centiliter* (cl) en hundraedels liter, en *deciliter* (dl) en tiondels liter och en *hektoliter* (hl) hundra liter. En milliliter har samma volym som en *kubikcentimeter*, en miljondel av en kubikmeter. En liter har samma volym som en *kubikdecimeter*.

Viktiga viktmått

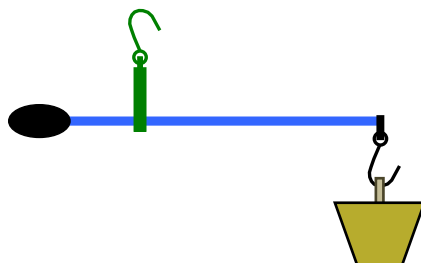
Det har funnits många skilda enheter för vikter. För att mäta hur mycket olika varor vägde hade man tidigt balansvåg, pyndare, och besman. Det fanns många olika former av *balansvågar*, allt från små myntvågar, som man förvarade i träetuier, till riktigt stora vågar med uppsättningar av motvikter. Alla *balansvågar* var omständliga att hantera. Allmogen föredrog att väga med *besman*, eller *betsman*. De som var gjorda av järn eller av trä.

I en balansvåg lägger man varan som skall bli vägdd (orange) i ena vågskålen och därefter lämpliga vikter (gula) i den andra vågskålen tills det blir jämvikt och vågbalken (blå) är horisontell. Det är ett fast stativ (grön).

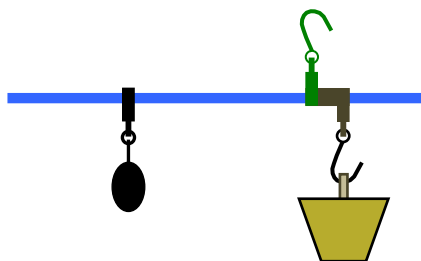
Ett besman är en tvåarmad hävstångsvåg som man håller i ena handen. Ett handtag är fäst vid mitten av hävstången, som är graderad. Man hänger det man vill väga i en krok i ena änden av hävstången. I den andra änden finns det en motvikt. Genom att flytta fästet och handtaget utmed stånden når man till slut en jämvikt mellan motvikten och varan. Då går det att avläsa vikten på den graderade hävstången. Ett järnbesman kunde dessutom fungera som ett försvarsvapen.

Ett besman har en fast motvikt (svart) och en rörlig upphängningspunkt (grön). Man flyttar upphängningspunkten utmed vågbalken (blå) tills man uppnår jämvikt och kan läsa av vikten av korgen.

En pyndare är en snarlik hävstångsvåg. Här är handtaget fast vid stängen och motvikten rörlig. Ända sedan medeltiden skulle vågarna vara kontrollerade och försedda med justerarens och stadens märken för att vara giltiga. Man använde pyndarna till större vikter. De var bland annat offentliga stadsvågar, med vikter av järn eller mässing. Detta var en viktig inkomstkälla för städerna. Men besman och pyndare var inte lika tillförlitliga som balansvågar och de blev förbjudna i allmän handel.

En pyndare har en fast upphängningspunkt (grön) och en rörlig motvikt (svart). Man flyttar motvikten utmed vågbalken (blå) tills man uppnår jämvikt och kan läsa av vikten av korgen.

Det finns ingen gemensam relation mellan volym och vikt hos olika varor. Det kan vara stora skillnader. Bly har till exempel mycket hög massa per volymenhet. Hos bly är denna *densitet* mer än femton gånger större än hos hårt ekträ och nära en och en halv gånger större än hos järn. För att justera funktionen av besman och pyndare kunde man därför stoppa in olika mängder med bly i motvikterna.

Olika system för vikter

Fram till 1855 hade vi sex olika system för att väga saker. Dessa system var benämnda grov metallvikt, guld och silvervikt,

medicinalvikt, myntvikt, probervikt, samt viktualievikt. Tyvärr använde man ofta samma ord för en viss vikt som för de viktmått man använde för att mäta den okända vikten.

Inom viktsystemet *grov metallvikt* använde man enheterna bergsvikt, råkopparvikt, stapelstadsvikt, tackjärnsvikt och även uppstadsvikt. Inom viktsystemet *guld- och silvervikt* var enheten libra, eller skålpund. Andra viktenheter var kvintin silvervikt, kvintin guldvikt, lod och lödig mark.

Vid arbetet med tillverkning av läkemedel inom apoteken använde man viktenheterna, uns, drakma, skrupel och gran för *medicinalvikter*, eller *apoteksvikter*. Det här viktsystemet blev avskaffat 1857.

Inom viktsystemet *myntvikt* fanns det viktenheter efter vilka man tillverkade och kontrollerade alla mynt med hjälp av en myntvåg. Före 1830 var denna vikt en lödig mark, vilket idag motsvarar 210,6 gram. Mellan 1830 och 1873 var myntvikten ett skålpund viktualievikt, vilket idag motsvarar 425 gram. Man kontrollerade även nötningen av mynten.

I Sverige började guldmyntningen av olika valörer under 1500-talet. Viktsystemet *probervikt* var ett system för att väga och undersöka sammansättningen av små mängder av guld och silver.

Viktsystemet *viktualievikt* var systemet för den vardagliga handeln med livsmedel av olika slag, alltså det viktsystem som de flesta människor hade någon anledning att använda. Här fanns viktenheterna kvintin, lod, skålpund, lispund och skeppund. Skålpundet var enheten för viktualievikten. I större städer fanns det en officiell *viktualievåg* vid de stora salutorgen. Där kunde både handlare och kunder kontrollera att varorna var korrekt vägda. Kung Karl IX föreskrev 1604 att alla besman skulle rätta sig efter de man använde i Örebro. Även efter 1605 var skålpund, å 425 gram, det allmänna måttet för viktualier. Andra vanliga måttenheter var ass, lispund, lod, mark, kvintin, skeppund och uns.

Ass. Före 1855 var *ass* en enhet för vikt. Ett *ass* vägde cirka 48 milligram.

Kvintin. I äldre tider vägde ett *kvintin* $69 \frac{1}{8}$ *ass*, vilket idag motsvarar cirka 3,32 gram. Man skilde mellan *kvintin* guldvikt och *kvintin* silvervikt.

Lod. I äldre tider vägde ett *lod* detsamma som 274 *ass*, eller $\frac{1}{32}$ skålpund, eller fyra *kvintin*, vilket idag motsvarar 13,3 gram. Ett *lod* som man använde som myntvikt vägde 13,16 gram. En del *lod* vägde 14,85 gram.

Uns. Enheten *uns* bygger på den gamla romerska enheten *uncia*, som idag motsvarar 27,3 gram. I äldre tider vägde ett *uns* som två *lod*, eller 26,3 gram silver, eller 27,9 gram guld. Enligt 1739 års förordning var ett *uns apoteksvikt* en viktenhet inom apotek vid beredning av olika läkemedel. Ett *uns* var åtta drakmer och motsvarar idag cirka 29,69 gram.

Mark. Vårt äldsta viktmått är *mark*. Under vikingatiden var viktmåttet *mark* 203 gram. Under medeltiden varierade *markens* vikt mellan 208 och 218 gram. Ofta vägde en *mark* detsamma som $\frac{1}{2}$ skålpund. Idag motsvarar $\frac{1}{2}$ skålpund 212,5 gram. *Mark* har också använts som mynt. Då kallades vikten av guld och silver för *lödig mark*. Vikten av en *lödig mark* guld var åtta *uns*, vilket idag motsvarar 223,2 gram.

Skålpund. I äldre tider vägde ett *skålpund* detsamma som 32 *lod*, eller 128 *kvintin*, eller 8 848 *ass*, vilket idag motsvarar 425 gram.

Skeppund. I äldre tider vägde ett *skeppund* detsamma som fyra centner, eller 20 *lispund*, eller 400 skålpund, vilket idag motsvarar 170 kilo.

Lispund. I äldre tider vägde ett *lispund* detsamma som $\frac{1}{20}$ *skeppund*, eller 20 skålpund, vilket idag motsvarar 8,5 kilo.

Hömått. Vid transporter av hö använde man i äldre tider någon av enheterna *gilling*, *kronoparm* eller *parm*. En *gilling* rymde 30 kubikalnar med hö, vilket idag motsvarar 6,28 kubikmeter. En *kronoparm* med hö motsvarade volymen av en kubikfamn, vilket idag motsvarar 5,65 kubikmeter. I Stockholm rymde en *parm* med hö 84 och 39/64 kubikalnar, vilket idag motsvarar 17,72 kubikmeter. Hömåttet *fång* var så mycket hö som man kunde bära med hjälp av räfsan.

För uträkning av skatten ansåg man att ett sommarlass med hö vägde 25 lispund, 212,5 kilo. Ett vinterlass med hö vägde 50 lispund, vilket idag motsvarar 425 kilo. I en Kunglig resolution 1774 blev det fastställt att ett lass hö väger 40 lispund, 340 kilo, alltså lite mer än medelvärdet av sommar- och vinterlassen.

Decimalmått

År 1870 övergick man till gram och milligram inom apoteken. När det svenska *decimalsystemet* blev infört 1855 behöll man grundenheten *skålpund* för mått av massa. Samtidigt slopade man de sex tidigare viktslagen och alla deras måttenheter som var använda inom olika områden. I decimalsystemet använde man måttenheterna centner, korn, nyläst, ort, samt skålpund oberoende av vilka varor man skulle väga. Här är de vanligaste viktmåtten redovisade enligt stigande vikter.

Ort. En *ort* var lika med hundra korn, vilket idag motsvarar cirka 4,25 gram. En *ort apoteksvikt* var en viktenhet inom apotek vid beredning av olika läkemedel. Även i apoteken vägde en ort hundra korn.

Skålpund. Ett *skålpund* var lika med hundra ort, cirka 425 gram. Ett *skålpund apoteksvikt* var en viktenhet inom apotek vid beredning av olika läkemedel. Ett skålpund apoteksvikt var tolv uns och motsvarar idag cirka 356,3 gram.

Centner. En *centner* var lika med hundra skålpund, vilket idag motsvarar cirka 42,5 kilo.

Nyläst. En *nyläst* var lika med hundra centner, cirka 4 251 kilo.

Metersystemet

I metersystemet från 1889 var ett *gram* enheten för vikt i Sverige. Ett gram är lika med en tusendel av vikten av en liter vatten. När det gäller övriga viktmått är ett *milligram* en tusendel av ett gram. Hundra gram motsvarar ett *hekto*. Tusen gram motsvarar ett *kilo*. Enligt SI-systemet mäter man massa i kilogram (kg). Ett kilogram är massan av den internationella kilogramprototypen.

Några mängdmått

Mängdmått är måttenheter som anger antalet enheter av vissa typer av fysiska objekt. Det gäller produkter som är använda i handeln, som till exempel ett tjog ägg. Här följer några vanliga mängdmått.

Bast. Stycketalet *bast* är en äldre benämning för 24 stycken rökta nejönögon.

Dussin. Stycketalet *dussin* är en benämning för tolv enheter av samma typ. Däremot består ett *bagardussin* av tretton, eller ibland till och med fjorton, bullar, eller andra bakverk. Det går tolv dussin på ett *gross*.

Däcker. Mängdmåttet *däcker*, *deker*, *diker*, eller *docker*, var en fornsvensk benämning för antalet tio när det gällde att hantera hudar och skinn av större djur, som till exempel bäver. Hudar från små djur, som ekorrar, blev räknade i timmer, enheter om fyrtio. Ibland gällde timmer även för torkad fisk.

Hundrade. Mängdmåttet *litet hundrade* är en äldre benämning för hundra stycken. Ett *stort hundrade* är detsamma som sex tjog, eller tio tolfter, eller 120 stycken.

Kast. Mängdmåttet *kast* är en äldre benämning för fyra strömmingar. Handlaren tog en strömming mellan varje finger och

”kastade” dessa ner i kundens korg. Benämningen *val* avsåg tjugu kast, eller ibland bara femton kast.

Tjog. Stycketalet *tjog* är en äldre benämning för 20 enheter av samma typ, som till exempel ägg eller äpplen.

Viktiga mynt

I Sverige har vi en mer än tusen år lång tradition av att bryta malm och att framställa metaller. Vi har haft tre tusen gruvor i landet, de flesta i Bergslagen. I början av 1900-talet hade antalet gruvor minskat till omkring 500. Under mitten av 1900-talet hade vi omkring 100 gruvor. I början av 2000-talet hade vi cirka 15 gruvor i drift.

Järn från järnmalmerna i Bergslagen, koppar från Falu gruva, silver från Sala silvergruva och har givit Sverige mycket omfattande exportinkomster ända sedan medeltiden. Under de senaste hundra åren har exportinkomsterna i huvudsak kommit från malmfälten i Norr- och Västerbotten. Guld, silver, koppar, tenn och nickel har alla varit betydelsefulla och viktiga metaller för tillverkning av mynt.⁶⁴

Guld har det latinska namnet *Aurum* och benämningen Au. Guld är ett gult, kompakt, mjukt och glänsande grundämne inom gruppen ädelmetaller. Gediget guld förekommer i naturen som små korn och som större klumpar spridda i berggrunden och i alluvialjord. Under flera århundraden har man använt guld som betalningsmedel och sedan länge har man använt guld till mynt. Guld är tåligt och det blir inte påverkat av vanliga syror.

Guld är den mest formbara av alla metaller. Man kan dra ut guld till trådar, valsa det till folier och polera fram en hög glans på olika föremål. För guldsmycken använder man ofta legeringar med koppar och silver för ökad hållbarhet. Modern användning av guld, i till exempel legeringar med mindre mängder av andra metaller, omfattar även elektronik och tandvård. Många länder har baserat sina penningssystem på guld. En *guldmynstfot* är ett ekonomiskt system där centralbanken i ett land har en reserv av

guld som motsvarar värdet av icke fullvärdiga mynt och sedlar som finns i omlopp. År 1568 kom vårt första inhemska guldmynt i Sverige. De olika guldmynten var främst tänkta för internationell handel. Staten fortsatte att prägla guldmynt fram till 1871.

År 1924 fann man ett värdefullt område med malm nära Skellefteå. Bolidengruvan blev störst och rikast i Europa. Innan man stängde gruvan 1967 hade man producerat 128 ton guld, samt koppar och flera andra metaller.

Silver har det latinska namnet *Argentum* och den benämningen Ag. Silver är ett vitt varmglänsande grundämne inom gruppen ädelmetaller. Den relativt mjuka metallen är använd i legeringar med koppar i både mynt och smycken. För att få kallas silver måste ett mynt eller ett smycke innehålla minst 83 procent silver enligt en internationell norm. Resten av materialet kan bestå av koppar och andra metaller.

Silver har varit använt som ytbeläggning av bordsbestick, i elektronikdetaljer, smycken, speglar och i speciella batterier. Förr använde man mycket silver inom fotoindustrin, men dagens digitala kameror behöver inget silver. Man utvinner silver främst i samband med framställning av bly och koppar.

Sala silvergruva var i drift från 1400-talet fram till 1962 och var vår viktigaste silverfyndighet. Tidigt 1500-tal, mitten av 1600-talet och sent 1800-tal var särskilt framgångsrika perioder. Produktionen omfattar 450 ton silver och 40 000 ton bly.

Många länder har baserat sina penningssystem på silver. En *silvermyntfot* motsvarar systemet *guldmyntfot*, men valutan skall motsvara värdet av en viss mängd silver. Från att de första mynten började präglas i Sverige, runt år 1000, har vi i huvudsak haft silvermyntfot.

Koppar har det latinska namnet *Cuprum* och benämningen Cu. Det är ett metalliskt grundämne och den första metallen som människan lärde sig att bearbeta. Redan för 10 000 år sedan kunde en del människor tillverka små föremål av ren koppar. Kopparmalm innehåller små mängder av arsenik, bly, nickel,

silver och tenn. Man lärde sig tidigt att legera koppar med dessa metaller. Vanliga legeringar med koppar är brons, mässing och nysilver. Under bronsåldern dominerade legering med tenn.

Falu koppargruva var (eventuellt) i drift redan från 800-talet och fram till 1992. Kung Gustav II Adolf behövde pengar till alla krigen. Han tog hit valloner och tyskar. De var duktiga bergsmän. Det blev snabbt fart på exporten. Under 1600-talet blev koppar Sveriges viktigaste exportvara och malmbrytningen räddade hela vår ekonomi. År 1650 var gruvans toppår. Då bröt de över tusen arbetarna fram 3 000 ton råkoppar. Den totala produktionen i Falu koppargruva är 30 miljoner ton malm. Metallinnehållet är uppskattat till 3,5 miljoner ton med svavel, 500 000 ton zink, 400 000 ton koppar, 380 ton silver, 160 ton bly och 5 ton guld. Sedan 2001 är gruvan ett världsarv.

Numera är Chile den största producenten av koppar. Koppar ingår i elektriska ledare och i elektroniska komponenter, och även i hängrännor och stuprör, taktäckningsmaterial och olika VVS-detaljer.

Tenn har det latinska namnet *Stannum* och den benämningen *Sn*. Tenn är ett silvervitt metalliskt grundämne, som är väl känt ända sedan antiken. Koppar och tenn ger den hårda legeringen brons. Under bronsåldern kom en stor del av tennet i Europa från England. Numera använder man ofta tenn för att skydda andra metaller mot korrosion.

Brons omfattar flera olika rödaktiga kopparlegeringar. Under bronsåldern kunde legeringarna innehålla arsenik, bly, järn, tenn och zink. Under romartiden blev det vanligt med legeringar av 80–90 procent koppar och resten tenn. Brons är svårare att bearbeta än mässing, men legeringen har god hållfasthet. Brons har varit använt för att gjuta kyrkklockor, prägla mynt, tillverka prydnadsföremål, smycken och vapen. Både koppar och tenn finns i berggrunden på Brittiska öarna, i Frankrike, norra Italien, Rumänien, Spanien och i södra Tyskland.

Mässing är en legering som ofta består av 65 procent koppar och 35 procent zink. Det går att fräsa, gjuta, löda, svarva och svetsa mässing. Numera använder man kopparlegeringar som beslag och dekorationer och ingår i rörkopplingar och ventiler.

Nickel är ett metalliskt grundämne med det kemiska tecknet Ni. Det är en mycket hård, silvervit och glänsande metall. Man kände till nickel redan för mer än 5 000 år sedan. Armband, örhängen och andra smycken innehåller nickel. Men många människor är allergiska mot nickel. Huden får röda fläckar och kliande sårskorpor. Det går inte att bota nickelallergi. Eftersom nickel är motståndskraftigt mot oxidering har det ingått i legeringar för mynt. Det första myntet av ren nickel blev tillverkat år 1881. Nu ingår nickel framförallt i rostfritt stål.

Järn började man att framställa ur järnmalm redan under 1100-talet. Sveriges äldsta kända järngruvor finns i Norberg. Även den äldsta kända masugnen i Europa finns i Norberg. Lapphyttan är daterad till mellan 1150 och 1225. Under långa perioder, ända från mitten av 1200-talet fram till 1800-talet, var Sverige en av de viktigaste producenterna av järn i världen. I mitten av 1700-talet utgjorde smidbart stångjärn 70 procent av hela vår export. Det svenska stångjärnet höll mycket hög kvalitet. Idag är Sverige den största järnmalmsproducenten inom EU.

Nordens guldålder

Under 100- och 200-talen kom det mycket silver till de nordiska länderna. Många av de hemvändande legosoldaterna hade med sig romerska silvermynt, så kallade *denarer*.

Perioden 400–600 kom att kallas ”Nordens guldålder”. Då hade de hemvändande legosoldaterna ofta med sig romerska guldmynt, *solidus*. De flesta av guldmynten är funna på Öland, Gotland och Bornholm. Arkeologerna tror att legosoldaterna tog hem tiotusentals soldi vid några få tillfällen. Mot slutet av 300-talet och på 400-talet betalade romarna upp till tre ton guld varje

år i mutor till fientliga härar för att de skulle hålla sig borta eller hjälpa till.

De öländska mynten hade kommit dit främst kring 470, de bornholmska under 490-talet och de gotländska under perioden 500–550. De relativt få mynt som är funna på svenska fastlandet var präglade 490–525. Många mynt blev omsmälta till ringar och prydnader på vapen. Redan forntida smycken av brons var ofta förgyllda med guld. Det finns troligen många guldskeer som inte är funna ännu.

Under 400–500-talen tillverkade man *brakteatrar* i Norden och i nordvästra Europa. Det var små enkelsidiga och runda hängsmycken av guld. Från 400–800 tillverkade man många små ”guldgubbar”. Det var en till två centimeter små guldplåtar med präglade bilder av människor och av händelser ur den fornnordiska föreställningsvärlden. Guldgubbarna blev offrade i samband med olika kultutövningar.

Under vikingatiden kom det åter stora mängder silver till de skandinaviska länderna i form av *danagäld*, den tribut som kungarna i hotade länder fick betala för att slippa bli plundrade. Det var dels arabiska mynt och smycken, dels silvermynt från England, Frankrike och Tyskland.

När Olof Skötkonung var regent i Sverige lät han prägla de första svenska mynten i Sigtuna några år före år 1000. Mynten var utförda efter engelska förebilder och hade kristna symboler. Men verksamheten blev kortlivad. Det fanns ingen användning av mynt på landsbygden. Där fungerade självhushållet och man framställde själv det mesta av det man behövde. Det förekom även viss byteshandel. Mynt kom först till användning i städerna. Folk som levde i städerna hade ensamrätt på handeln.

Medeltiden

Vid mitten av 1100-talet började man återigen att tillverka mynt. Det var tunna *penningar* av silver. Det fanns även de båda högre myntvalörerna *mark* och *örtug*, men under en lång tid var de här mynten enbart symboliska och teoretiska enheter, så kallade

”räknemynt”. Under lång tid var värdet på här myntslagen olika i skilda delar av landet. I till exempel Svealand räknade man åtta penningar på en örtug, men i Götaland gick det samtidigt sexton penningar på en örtug. Efter 1300-talet kom Svealandsmodellen att gälla för värdering av mynt i hela Sverige.

Penning. Vårt första helt egna myntslag var *penningen*. De här tunna silvermynten blev tillverkade från mitten av 1100-talet i de båda valörerna en respektive en halv penning. Efterhand blev emellertid andelen silver i penningmynten allt mindre och ersatt med allt större andel koppar. Den sista penningen blev tillverkad 1548, sen var mynten använda fram till 1594. Ordet penning har gett upphov till ordet *pengar* och ingår även i många termer som penningböter, penningland och penningpolitik.

Brakteatrar. Benämningen brakteat har även varit använd om mycket tunna, ensidiga silvermynt som blev präglade i Tyskland med hög konstnärlig nivå. Betydligt mindre brakteatrar blev även tillverkade i Norge och Danmark och från mitten av 1100-talet även i Sverige. Tillverkningen upphörde i början av 1500-talet. De flesta svenska brakteatrarna hade valören 1 penning och vägde vanligen under ett halvt gram.

Fyrk. De första fyrkmynten blev tillverkade i Sverige 1478. Då var en fyrk i silver värd fyra penningar. Från 1523 lät Gustav Vasa prägla fyrkar med värdet sex penningar. 1601 tillverkade man de sista fyrkarna i silver. Under perioden 1624–1660 präglade man fyrkar av koppar. Värdet av dessa var mycket lägre.

Mark. Vårt äldsta viktmått heter mark. Under medeltiden var vikten av en mark 208–218 gram. Längre använde man mark bara som ett räknemynt. Staten präglade reella markmynt i silver under tiden 1536–1755. Markmynten fick en allt lägre andel med silver. Efter 1660 kallade man markmyntet för *carolin mark* eller *karolin mark*. Två mark motsvarade en karolin. Myntet mark fanns kvar till och med år 1776. Mark ingår i termen markland.

Örtug. Länge använde man örtug bara som ett räknemynt. De första reella örtugmynten blev präglade omkring 1370. Då vägde en örtug cirka 1,3 gram. Från början innehöll en örtug 81 procent silver och resten var koppar. Mängden silver minskade senare. År 1534 var det endast 0,54 gram silver i en örtug. Den präglade örtugen blev ett halvt öre. Detta motsvarade tolv penningar. Myntet örtug fanns kvar till och med 1776. Ordet örtug ingår i termen örtugland.

Gustav Vasa

Under medeltiden fanns det egentligen inga vägar alls i Sverige. Särskilt under sommarhalvåret var det stora svårigheter med alla typer av transporter. För att kunna minska problemen med transporter började man att tillverka mynt på flera olika platser i landet. På det sättet slapp man många av transporterna. Kung Gustav Vasa gav ut nya typer av mynt, som *daler*, *gyllen* och *öre* och han behöll de gamla mynten.

När Gustav Vasa dog 1560 så hade Sverige en både god och välordnad ekonomi. Landet hade stora lager av guld och silver, och även färdiga, präglade mynt. Men kungens båda söner Erik och Johan raserade snart landets goda ekonomi. Deras krig och deras många nya kyrkor och pampiga slott blev mycket dyrbara för staten.

För att pengarna skulle räcka bättre blandade både Erik XIV och Johan III in allt större mängder med koppar i silvermynten. Detta ledde givetvis till en kraftig inflation. När Johan III dog 1592 var prisstegringarna uppe i cirka 800 procent. Då innehöll myntet *kvartsöre* bara 0,5 procent med silver. Den nya kungen, Sigismund lyckades emellertid att redan följande år att återställa värdet av markmynten. Sigismund koncentrerade tillverkningen av mynt till Stockholm.

Daler. År 1534 introducerade Gustav Vasa det nya silvermyntet daler. Dalern var internationellt gångbar och till en början var

den enbart använd i samband med export och import av olika varor.

Kung Gustav Vasa gav även ut flera valörer av *markmynt*. Till en början fick man betala fyra mark för en daler. Men på grund av inflation blev växelkursen för marken allt sämre. Mot slutet av 1500-talet fick man betala sju och en halv gånger mera, det vill säga 30 mark för en enda daler.

Från 1604 hade en *svensk daler* alltid den fasta växelkursen fyra mark, vilket var lika med två karoliner, 32 öre. År 1604, när Karl IX var kung, bytte dalern namn till *riksdaler*. En riksdaler innehöll 25,5 gram silver. Riksdalern var det enda silvermynt som fick behålla sin givna silvermängd och aldrig blev utblandad med koppar.

Dalern hade sin storhetstid under 1700-talet. Då använde man myntet mer eller mindre i hela Europa. Det Europeiska myntet daler blev modell för myntet *dollar* i USA och i Kanada. Ordet daler ingår i termen *dalerland*.

Riksdalern blev tillverkad under tiden 1604–1872. Från och med 1830 blev benämningen *riksdaler specie* för det präglade silvermyntet riksdaler.

Gyllen. Under tiden 1523–1528 gav Gustav Vasa ut silvermyntet gyllen, *silvergyllen*. Gustav Vasa blev krönt i Uppsala domkyrka den 12 januari 1528. Senare präglade Erik XIV ett guldmynt, "Ungerska gyllen". Även Johan III präglade ett motsvarande guldmynt.

Klippingar. De första kända klippingarna blev tillverkade i Danmark av nästan ren koppar under tiden 1518–1522. Vid början av befrielsekriget lät Gustav Vasa tillverka klippingar som nödmynt i Sverige. Vid tillverkningen stämplade arbetarna långa platta remsor av metall som de sedan klippte isär till mängder med fyrkantiga bitar, så kallade *klippingar*. Ibland var de här mynten slarvigt gjorda. De kunde till exempel sakna stora delar av stämpeln. Klippingarna togs ur bruk både i Danmark och i Sverige, men de kom snart tillbaka i olika former.

Åren 1562–1568 lät Erik XIV tillverka stora mängder med klippingar av rent silver. Åren 1568–1572 lät Johan III tillverka stora mängder med klippingar av allt sämre kvalité, med en säker inflation som följd. Senare lät även Karl IX tillverka klippingar, nu i både guld och silver. Även Karl XII tillverkade stora mängder klippingar som nödmynt. Dessa var gjorda av järn.

Öre. Till en början var öre enbart använt som ”räknemynt”. Då fanns de inte som fysiska mynt. Men under tiden 1522–1776 var öre ettpräglat mynt ute i handeln. Från den här tiden ingår ordet öre i termen öresland.

Koppartiden

Från 1620-talet och fram till mitten av 1700-talet var den svenska mynthistorien dominerad av koppar. På grund av alla krig blev det hela tiden allt större behov av pengar. Vårt silver räckte inte till, men kungarna såg hela tiden till att utnyttja våra mycket stora inhemska kopparfyndigheter. När kung Gustav II Adolf lanserade kopparmynten 1624 blev det behov av räknemynten *daler silvermynt* och *daler kopparmynt*. Emellertid satte staten alltför höga värden på kopparmynten. Det ledde till att en daler silvermynt blev värd tre daler kopparmynt från 1660-talet.

Kung Gustav II Adolf lät prägla rena silvermynt i de nya svenska områdena. Med hjälp av de här mynten betalade kungen de värvade soldaterna i de stora krigen. Samtidigt blev hans eget porträtt spritt och välkänt inom stora områden.

Plåtmynten. Under drottning Kristinas tid beslutade riksrådet 1644 att göra stora mynt av ren koppar. De första stora och tunga plåtmynten vägde 19,7 kg. De fick ett värde som motsvarande tio daler silvermynt. Ett sådant tiodalersmynt av koppar räckte då till att köpa en ko. Det fanns även kopparmynt i mindre storlekar och därmed i de mindre valörerna 8, 4, 2, 1 och 1/2. Efter 1645 tillverkade man inga plåtmynt som var större än åtta daler. De här kopparmynten skulle motsvara värdet av själva metallen.

Mot slutet av 1700-talet slutade man med kopparmynten och återgick till silvermynt i Sverige.

Dukater. Kung Karl X Gustav införde guldmyntet *dukat* för att ha ett internationellt handelsmynt. Dessa blev tillverkade under tiden 1654–1868. En dukat vägde cirka 3,4 gram och var värd två riksdaler.

De viktiga nödmynten

När kung Karl IX dog den 5 april 1697 var Sverige en stormakt. Då var hans son Karl bara 15 år. Den unge Karl XII blev direkt ”omyndig kung” men han blev förklarad myndig redan efter ett halvår. Efter bara några decennier var pengarna slut, men kriget var kvar och de kostade hela tiden mycket pengar.

Karl XII insåg behovet av drastiska åtgärder. Staten började snart fiffla i stor skala, dels genom att ge kopparmynten högre nominella värden, och dels genom att ge ut nya ”mynttecken”. Mynttecken var *nödmynt* som inte alls hade något motsvarande metallvärde. De var alltså inga *värdemynt*. Varje kopparmynt med valören *en daler silvermynt* vägde nu bara några få gram men detta skulle ändå motsvara värdet av ett riktigt plåtmynt av koppar i samma valör med vikten 756 gram. Under tre år, 1716–1719, tillverkade staten 42 miljoner mer eller mindre värdelösa mynttecken.

Samtidigt tryckte man papperssedlar med valörerna fem, tio och 25 daler silvermynt. Efter kungens död kunde de som hade tur lösa in nödmynten av koppar och papperssedlarna under 1719, men bara till deras halva nominella värden. Åtgärderna medförde inflation och prisstegringar på uppåt 50 procent.

Sedlar av papper

År 1657 bildade Johan Palmstruch, som var assessor i Kungliga Kommerskollegium, en egen privat bank. År 1661 började hans bank att ge ut *kreditivsedlar* med valörer från fem till tusen daler kopparmynt. Därigenom blev Sverige det första landet i Europa

där en privat bank gav ut egna sedlar. Varje sedel var tryckt på tjockt papper, hade sigill och var underskriven av Palmstruch själv och av några tjänstemän vid banken. Banken lånade snart ut alltför stora belopp och kunde sedan inte lösa in sedlarna. Bankdirektören Palmstruch blev avsatt 1664 och han blev snart dömd till döden. Han blev dock benådad 1670.

Något år efter starten kom de första förfalskade sedlarna i omlopp. Från 1666 blev därför sedlarna försedda dels med sigill av åtta tjänstemän, dels med tre banksigill, samt dessutom med vattenmärket BANCO inlagt i själva papperet. De nya valörerna på sedlarna var tio, 25, 50 och 100 daler silvermynt.

År 1668 beslutade riksdagen dels att ta kontroll över hela bankväsendet och dels att grunda en egen bank. Den nya banken, *Rikets Ständers bank*, är därmed världens äldsta centralbank som ännu är verksam. Efter allt trassel blev det förbjudet att ge ut sedlar från 1668. En regelbunden tillverkning av sedlar kom sedan igång igen 1726.

Vid den tiden kunde varje bank ge ut sina egna mynt och sina egna sedlar. Från första början kunde varje kund dessutom själv bestämma vilken summa en sedel skulle ha. Sedlar på mycket små belopp kallades för *valuter*. Då var det fritt fram för olika köpmän och för andra företagare att själva utfärda valuter, som en form av skuldsedlar.

Från 1743 kom det sedlar med fasta valörer. Från 1753 har man tillverkat sedelpapper vid Tumba bruk, nära Stockholm. I början hade pappret i sedlarna dålig kvalitet, men kvaliteten av pappret blev efterhand betydligt bättre. År 1777 började även Rikens Ständers bank att ge ut sedlar. År 1867 bytte banken namn till *Riksbanken*.

Under 1800-talet gav olika privatbanker ut egna sedlar i för stor och helt okontrollerad omfattning. En del av dessa sedlar gick aldrig att lösa in. Riksgäldssedlarna blev indragna 1836 och avskaffade 1846. För att försvåra förfalskningar fick sedlarna från Riksbanken nya utseenden 1855. År 1902 fick Riksbanken ensamrätt på att ge ut såväl mynt som sedlar i Sverige.

Stora myntreformer

Det medeltida myntsytstemet blev med tiden alltmer komplicerat. Det fanns en mängd typer av mynt i olika delar av landet, som daler courant, daler kopparmynt, daler karolin, daler silvermynt, dukater, mark, penningar, riksdaler hamburger banko, riksdaler specie, öre och örtugar. Det var problematiskt att man använde skilda räknetsätt och skilda värderingar av de olika mynten.

Gustav III såg till att staten genomförde en myntreform, den så kallade *myntrealisationen*, i december 1776. Man avskaffade då den medeltida räkningen i mark, öre och penningar och även enheterna daler kopparmynt, daler silvermynt och markmyntet. Kopparplåtarna försvann. Man löste in silvermynten efter värdet av metallen. Gamla sedlar minskade i värde. Den 1 januari 1777 fick Sverige en silvermyntfot med *riksdaler*, *skillingar* och *run(d)stycken*.

Vid nästa myntreform 1873 avskaffade Gustav III och staten silvermyntfoten och införde en guldmyntsfot med *kronor* och *ören*. Vår nuvarande myntlag är från 1972.

Riksdaler. En riksdaler var lika med 48 skillingar. En skilling var lika med tolv run(d)stycken. Det fanns de tre valörerna en, två och fyra riksdaler. Man startade ett nytt myntverk 1850 i Stockholm. Tiden 1855–1873 präglade man riksdaler i silver. Från 1855 delade man in en riksdaler riksmünt i 100 öre. Därmed blev decimalsystemet även använt för pengar. Benämningen riksdaler specie var använd för den präglade silverrikdaleren. En riksdaler specie motsvarade fyra riksdaler riksmünt.

Skillingar. Till en början var skillingen endast ett räknemynt som motsvarande 12 penningar. Under 1440-talet började man prägla skillingar i Danmark och under 1510-talet även i Norge. Under 1550-talet tillverkade man de första skillingarna i Sverige. Från 1777 hade en skilling i Sverige, som var präglad i koppar, samma värde som tolv run(d)stycken. Man band skillingvärdet till *bancosedlarna*. Efter 1835 kallade man den här myntenheten för *skilling banco*. Skillingen var använd fram till 1855.

Run(d)stycken. Från 1522 har man kallat myntet *ett öre silver* för *vitrunestycke*. Från 1660 använde man ordet *rundestycke* för såväl ett kopparmynt och ett silvermynt med valören ett öre. Från 1777 blev benämningen *rundestycke*, eller *tolftedelsskilling*, begränsad till ett öre kopparmynt. Ett *rundestycke* vägde 2,4 gram och var värt en tolftedel av en skilling.

Kronor. Enligt lagen om rikets mynt av den 30 maj 1873 fick Sverige myntenheten *krona*. Sverige och Danmark ingick en myntunion baserad på decimalsystemet och guldmyntfot. Värdet av en krona i silver skulle anses motsvara värdet av 0,4 gram guld. Det gick hundra öre på en krona. Senare kom även Norge med i den här myntunionen.

Efter första världskriget har man tillverkat kronmynten i nickel istället för i silver. Man övergav guldmyntfoten 1931. År 1942 sänkte man halten av silver i alla silvermynt till 40 procent. Silver försvann helt under perioden 1968–1971. Numera finns både guld och silver i olika typer av minnesmynt.

Ören. Ordet öre kommer från latinets ”aureus”, gyllene. Under tiden 1522–1776 fanns öre som verkliga mynt. Sedan försvann öre som mynt, men kom tillbaka som den lägsta myntenheten 1855. Under tiden 1855–1873 präglade man mynt i valörerna tio, 25 och 50 öre i koppar, samt ett halvt öre, ett, två och fem öre i brons. Senare valörer var ett, två, fem, tio, tjugofem och femtio öre. Valörerna ett och två öre blev ogiltiga den 30 juni 1972. Mynt på fem och 25 öre blev öre blev ogiltiga den 30 juni 1985. Mynt på tio öre blev ogiltiga den 30 september 1992. Mynt på 50 öre blev ogiltiga den 30 september 2010. Öre finns dock kvar som en räkneenhet.

Våra namn

Det visar sig att namnen på våra förfäder kan ge upphov till en hel del förvirring och även problem för oerfarna släktforskare. I Sverige har vi stundtals haft mer eller mindre kaos när det gäller våra namn. Under mycket lång tid tog folk sina namn lite hur som helst. Under 1700- och 1800-talen kunde det finnas fyra olika efternamn inom en familj med två föräldrar, en dotter och en son. Vid övergången till familjenamn kunde en och samma person samtidigt ha flera olika efternamn.

Det finns dopnamn, fadersnamn, familjenamn, förnamn, metronymikon, modersnamn, patronymikon, släktnamn, ätt och tilltalsnamn.

Personnamn

Ett *personnamn* är ett namn på en enskild individ. Begreppet *namn* avser en specifik person. *Dopnamn*, eller *födelsenamn*, är individuella namn som en person har fått som barn. Förr i tiden blev i stort sett alla barn döpta. Ibland har flera personer samma namn. I min släkt är till exempel Kajsa Jonasdatter (1797–1839) *namne* med Kajsa Jonasdatter (1823–1884). Båda dessa kvinnor är *namnar* med den lilla Kajsa Jonasdatter som bara blev tre år (1849–1852). Vidare finns det till exempel inte mindre än tolv olika personer som hette Anders Andersson. Den första i raden levde 1624–1665. Den senaste Anders Andersson lever ännu. Alla tolv var *namnar* med varandra.

Namn i offentliga register hos myndigheterna är *officiella personnamn*. Förr var dessa register bland annat dödböcker och födelseböcker. Nu är det databaser hos Skattemyndigheten. De officiella personnamnen, med förnamn och efternamn, kallades tidigare *borgerliga namn* eller *juridiska namn*.

Inofficiella personnamn kallades tidigare *binamn*, *oäkta namn* eller *tillnamn*. I äldre tider var det vanligt att folk i byn på landet hittade på binamn som beskrev några viktiga egenskaper, utseendet, eller yrket hos en viss person. Exempel är Smed-Erik

och Torpar-Lars. Ett positivt laddat binamn blir ett *smeknamn*. Ett negativt laddat binamn blir däremot ett *öknamn*. Grupper ur allmänheten väljer och använder både smeknamn och öknamn. Alla *binamn* är *ersättningsnamn*. Dessa ersätter de egentliga förnamnen. Några exempel på smeknamn för flickor är *Lisa* för Elisabet, *Meta* för Margareta och *Stina* för Kristina. Exempel på smeknamn för pojkar är *Kalle* för Karl, *Lasse* för Lars, och *Nisse* för Nils. Men smeknamnen kan också bli officiella personnamn. Jag har känt minst två personer som med allvarlig min brukade påpeka: ”Jag heter *Hasse* och inte Hans.”

Under indelningsverkets tid gav kompanicheferna ofta sina soldater distinkta och korta *soldatnamn*, som *Holm*, *Ring* eller *Öst*. Ofta ärvde en ny soldat i en rote namnet från den tidigare soldaten. Dessa soldatnamn utgjorde en speciell form av officiellt giltiga binamn. Efter soldattiden tog en del av männen tillbaka sina tidigare namn. Till exempel Jonas Öst Olofsson (1788–1867) behöll sitt soldatnamn *Öst* som ett *mellannamn*, andra övergav helt sina namn från tiden som soldater.

Idag är det vanligt att offentliga personer tar *artistnamn*, som *alias*. Dessa alias kan vara mer glamourösa än artisternas verkliga namn.

Förnamn

I svenska språket står *förnamn* före *efternamn*. I en del andra språk är det omvända förhållandet vanligt. När en person har flera förnamn är ett av dessa använt som *tilltalsnamn*. Detta står ibland, men inte alltid, först av två, tre eller flera förnamn. Jag blev till exempel själv döpt till ”Kjell Rune Erling Pettersson”. Men eftersom mitt tilltalsnamn är Rune har detta genom åren många gånger ställt till med problem när en sjuksköterska går runt i väntrummet och letar efter Kjell, men ingen av patienterna reagerar förrän efter en tid.

Numera väljer föräldrarna ofta barnens namn på många skilda sätt. Tidigare fanns det tre tydliga principer för hur man skulle välja förnamn. Barnets namn kunde börja med samma

bokstav som något av föräldrarnas namn, så kallad *allitteration*. Ett led i barnets namn kunde vara ett led i ett av föräldrarnas namn, så kallad *variation*. Den vanligaste principen var att ge barnet samma namn som någon annan person i släkten redan hade, så kallad *uppkallning*. Den första av sönerna fick ofta namn efter sin farfar, andra sonen efter sin morfar, första dottern efter sin mormor och andra dottern efter sin farmor.

I kyrkböckerna kan det finnas flera exempel på namn som är förväxlade, *förväxlingsnamn*. En person kan ibland heta Maja och ibland Maria. Detta gäller även för Helena–Lena, Stina–Kristina, Anders–Andreas, Jon–Jonas och Johan–Johannes.

Vanligen är förnamn könsbundna, till *mansnamn*, eller till *kvinnonamn*. Men vissa namn fungerar både för män och för kvinnor. Numera bedömer Statistiska centralbyrån vilka namn som vi skall betrakta som *könsneutrala namn*.

Dubbelnamn kallas två namn som är sammansatta med ett bindestreck, eller med ett mellanslag, till ett enda namn. Vanliga exempel på detta är Ann-Marie, Maj-Britt, Sven-Erik och Sven-Olof. Även familjenamn kan vara dubbelnamn.

Patronymikon

Under lång tid tog folk sina efternamn lite hur som helst, ibland utan tydliga skäl. Ett efternamn kunde syfta på hemmagården, hemorten, personliga egenskaper, ursprung, eller något yrke. Under både 1700- och 1800-talen använde de flesta som levde i Sverige ett *patronymikon*, eller *fadersnamn*, som sitt efternamn. Ett *patronymikon* är bildat av faderns förnamn följt antingen av suffixen *-dotter* eller *-son*. De båda efternamnen Andersdotter och Andersson visar att Anders är far till dessa syskon.

På motsvarande sätt är ett *metronymikon* ett *modersnamn*, bildat av moderns förnamn som är följt antingen av suffixen *-dotter* eller *-son*. Dessa namn är ovanliga i Sverige. De förekom mest före 1000-talet, speciellt när modern till ett barn hade högre börd än fadern. De är däremot vanliga på Island.

Under 1700- och 1800-talen behöll kvinnor vanligen sina dotternamn som gifta. I en familj med föräldrar och två barn kunde alla fyra därför ha olika efternamn. Dessutom fanns det ofta några ”inhysingar” i hushållet. Det var till exempel äldre släktingar med ytterligare andra efternamn. Det här systemet fungerade bra i det gamla bondesamhället, där alla kände alla väl ute i byarna. Prästerna som ansvarade för folkbokföringen hade säkert ofta goda kunskaper om lokala förhållanden. När av dessa människor däremot flyttade in till olika tätorter uppstod det snart behov av efternamn som var tydligt särskiljande.

Familjenamn

En *familj* avser vanligen människor som är nära släktingar. Ett typexempel är far och mor, samt ett eller flera gemensamma barn. Numera finns det emellertid många varianter av familjer. En *släkt* avser för det mesta flera familjer med gemensam härstamning. Mot slutet av 1500-talet började adeln att allmänt använda *släktnamn*. En *ätt* avser vanligen personer som direkt härstammar från en adlig person.

Under 1600-talet började präster och rika borgare använda personliga efternamn. Från början av 1700-talet blev det vanligt att folk som flyttade till städerna valde ett familjenamn. Det gällde dock inte arbetare och tjänstefolk och inte heller den helt dominerande allmogen på landsbygden, alltså mer än 90 procent av befolkningen. Till en början använde en del personer sitt gamla patronymikon som en del i det nya namnet. Det innebar ofta att en och samma person samtidigt kunde ha två eller ibland tre olika efternamn.

Under andra halvan av 1800-talet började många kvinnor att använda männens efternamn när de gifte sig. Det efternamn en kvinna hade innan hon bytte namn var hennes *flicknamn*. Sedan fick barnen i familjen samma efternamn som deras far och mor hade. Samtidigt fick alla ogifta döttrar till Anders, Erik och Nils, efternamnen Andersson, Eriksson och Nilsson. Efternamnet blev nu ett *familjenamn*, eller ett *släktnamn*. I flertalet kulturer är

efternamnet det namn som anger till vilken familj eller till vilken släkt en viss person hör.

I samband med den stora utvandringen från Sverige till USA under 1800-talet bestämde sig många personer för att byta sina namn. När de kom fram meddelade de bara det nya namnet till de amerikanska myndigheterna. På grund av dessa namnbyten finns det nu många familjer i USA med samma namn som ändå inte alls är släkt med varandra.

För att få ordning i namngivningen i Sverige införde man en *Släktnamnsförordning* 1901. Det tog många år innan den här förordningen verkligen påverkade namnskicket. Från 1921 blev alla kvinnor, enligt lag, tvungna att anta sina makars efternamn. Efterhand blev dotter- och sonnamnen omvandlade till ärftliga namn.

Enligt Sveriges första *Namnlag*, 1963, blev alla svenskar tvungna att ha ett familjenamn. Efter 1966 blev de kvarvarande patronymika registrerade som efternamn. I 1982 års namnlag återinförde man den tidigare möjligheten att kunna registrera ett patronymikon, eller ett metronymikon, som ett efternamn. Efter 1982 är ett *mellannamn* ett namn som kommer mellan ett eller flera egna förnamn och ett nytt efternamn. Ibland finns det ett bindestreck mellan mellannamnet och det nya efternamnet.

Sedan 1947 får alla personer som är folkbokförda i Sverige ett *personnummer*. Detta nummer har tio siffror och ett skiljetecken. De sex första siffrorna ger födelsedatum i ordningen år-månad-dag. Skiljetecknet är ett bindestreck/minustecken (-), men det blir ändrat till ett plustecken (+) när innehavaren har fyllt 100 år. De följande tre siffrorna är ett löpnummer, där den tredje siffran beskriver personens kön. Män har en udda siffra och kvinnor har en jämn siffra. Den fjärde och sista siffran är en beräknad kontrollsiffra.

Numera är de tre termerna efternamn, familjenamn och släktnamn använda som synonymter.

En namnutredning

För tiden 1500–2000 känner vi till namnen för 1 028 personer i min släkthistoria. Mina föregångare var huvudsakligen spridda i landskapen Dalsland, Värmland och Södermanland. I början av 1900-talet flyttade flera personer från landsorten in till Stockholm, men även in till några andra städer.

Namn vid olika tider

Ett fåtal personer är ”okända”, men för de allra flesta finns det uppgifter om både förnamn och efternamn i olika kyrkböcker och andra källor. Vid en tidpunkt var det totalt 1 231 förnamn samt 191 efternamn. För att kunna studera skillnader mellan vilka namn som var vanliga vid olika tider är tidsrymden här uppdelad i fyra perioder.

1500–1600-talen

Under 1500- och 1600-talen hade 182 personer 184 förnamn. Av dessa har två personer två förnamn, alla andra har bara ett. Det var alltså mycket ovanligt att ha mer än ett förnamn under den här tiden. Detta går att uttrycka med ett ”namnindex”, beräknat som hela antalet förnamn dividerat med hela antalet personer. Kvoten är sedan multiplicerad med 100 för att få enklare siffror. För den här gruppen är namnindex 101. De 182 personerna hade 51 olika förnamn, vilket betyder att många hade samma namn. Ett ”urvalsindex” visar vilken möjlighet föräldrarna hade att välja bland tillgängliga namn. Detta urvalsindex är beräknat som hela antalet olika förnamn dividerat med antalet personer. Kvoten är sedan multiplicerad med 100. Här är urvalsindex 28.

För männen var de tio vanligaste namnen Anders, Olof, Erik, Bryngel, Ingewald, Jon, Per, Lars, Nils och Sven. För kvinnorna var de tio vanligaste namnen Kerstin, Anna, Britta, Karin, Ingeborg, Börta, Elin, Märta, Annika och Börita. Hälften av alla män (48%) och alla kvinnor (49%) hade något av de fem första namnen i varje grupp.

1700-talet

Under 1700-talet hade de 363 personerna totalt 365 förnamn. Även här är namnindex 101. De 363 personerna hade inte fler än 70 olika förnamn. Lite mer än tre fjärdedelar av alla personerna (77%) hade ett av de tio vanligaste namnen för män respektive för kvinnor.

Många män hette Anders, Olof, Erik, Nils, Per, Jonas, Jan, Petter, samt Johan. De tio vanligaste namnen för kvinnorna var Anna, Maria, Kerstin, Britta, Kajsa, Karin, Kristina/Stina, Annika, Katharina, samt Ingrid. Hälften av alla män (52%) respektive kvinnor (51%) hade något av de fem första namnen i varje grupp. För den här gruppen är urvalsindex cirka dubbelt så hög för män (30) jämfört med kvinnor (16). Det är alltså större spridning i mansnamnen.

1800-talet

Under 1800-talet hade de 320 personerna totalt 448 förnamn. Det var relativt vanligt att enskilda personer hade två och någon gång tre förnamn. Detta är också speglat i namnindex som är 140. De 320 personerna hade 91 olika förnamn. Här finns det fler namn att välja mellan. De tio vanligaste namnen för män och för kvinnor var populära och 60 procent hade något av dessa. För den här gruppen är urvalsindex 35.

För männen var de tio vanligaste namnen Anders, Carl/Karl, Erik, Olof, Gustav, Nils, Petter, Johan, Jonas, samt Magnus. De tio vanligaste namnen för kvinnorna var Anna, Maria, Kristina/Stina, Kajsa, Sofia, Britta, Katarina, Charlotta, Lena, samt Lisa. Hälften av alla män (52%) och mer än hälften av alla kvinnor (62%) hade något av de fem första namnen i varje grupp.

1900-talet

Under 1900-talet hade de 163 personerna totalt 235 förnamn. Namnindex är 144, ungefär som under den föregående perioden (140), men högre än under de två första perioderna (101). Under den här perioden har cirka 40 procent fler än ett förnamn.

När det gäller ”modenamnen” skiljer mönstret sig väsentligt från de tidigare perioderna. I hela gruppen hade 163 personer 166 olika förnamn. Här finns det många namn att välja emellan och det är inte så många personer som har samma namn. Bara 45 procent av alla personer hade något av de tio vanligaste namnen för män respektive för kvinnor, jämfört med tidigare värdena 56, 77, och 60 procent. Här är urvalsindex 94 för män och 111 för kvinnor. Folk har alltså tydligt brutit mot tidigare tradition att ”återanvända” namn hos släktingar och är kanske mera kreativa när det gäller namngivning.

De tio vanligaste namnen för männen var Erik, Anders, Arvid, Olof, Andreas, Björn, Gunnar, Markus, Nils och Arne. De tio vanligaste namnen för kvinnorna var Eva, Sofia, Linnea, Maria, Elisabeth, Kristina, Matilda, Anneli, Elin och Margareta. Nästan en tredjedel av alla män (31%) och drygt en fjärdedel av alla kvinnor (28%) hade något av de fem första namnen i varje grupp.

Våra efternamn

Enligt Statistiska Centralbyrån var våra tio vanligaste efternamn i dagens Sverige (31 december 2017) följande: 1) Andersson, 2), Johansson, 3) Karlsson, 4) Nilsson, 5) Eriksson, 6) Larsson, 7) Olson, 8) Persson, 9) Svensson, samt 10) Gustafsson. Av dessa tio högt rankade efternamn fanns Andersson, Eriksson, Larsson, Nilsson, Olsson, Persson och Svensson med i min släkt redan under 1600-talet. Johansson och Karlsson kom med under 1700-talet och Gustafsson under 1800-talet. Efternamnet Pettersson har ordningstalet elva på den nationella nivån och kom in i min släkt under 1700-talet.

De vanligaste efternamnen i släkten är: 1) Andersdotter, 2) Andersson, 3) Nilsson, 4) Olsdotter, 5) Pettersson, 6) Nilsdotter, 7) Olsson, 8) Eriksson, 9) Dahlgvist, samt 10) Jonsson.

Våra kvinnliga förnamn

De tio vanligaste kvinnliga förnamnen är rankade på följande sätt i dagens Sverige (31 december 2017): 1) Maria, 2) Elisabeth, 3) Anna, 4) Kristina, 5) Margareta, 6) Eva, 7) Birgitta, 8) Karin, 9) Linnéa och 10) Marie. Av dessa tio högst rankade kvinnliga förnamn fanns Anna, Elisabet, Karin, Kristina och Maria med i min släkt redan under 1600-talet. Namnet Eva kom med under 1700-talet. Namnet Linnéa kom med under 1800-talet. De båda namnen Margareta och Marie kom med under 1900-talet. Det sjätte namnet Birgitta har inte funnits med i släkten.

De tio vanligaste kvinnliga förnamnen i min släkt är: 1) Anna, 2) Maria, 3) Kristina, 4) Britta, 5) Kerstin, 6) Kajsa, 7) Karin, 8) Katarina, 9) Sofia, och 10) Annika.

Min hustrus namn Margareta är ett gammalt namn som har använts i Sverige ända sedan 1100-talet, bland annat av flera drottningar och prinsessor. Ursprungligen betyder Margareta ”pärla”. Numera heter cirka 242 000 personer Margareta.

Namnen Greta, Maarit, Margit, Marit, Marita, Meta, Märta och Märtha är olika former av namnet *Margareta*. På andra språk finns namnet i former som Margaret, Margarete och även Margret. Räknar man med dessa kortformer, samt Margaretha, hamnar Margareta på rang sju bland de kvinnliga namnen i min släkt. Maret och Marit fanns redan under 1500-talet. Marita och Märta kom under 1600-talet och Greta under 1700-talet. Det finns ingen Maarit, Margaretha, Margit eller Meta, men en del präster har uppenbarligen varit släpphänta med stavningen.

Våra manliga förnamn

De tio vanligaste manliga förnamnen var rankade på följande sätt i dagens Sverige (31 december 2017): 1) Karl, 2) Erik, 3) Lars, 4) Anders, 5) Per, 6) Mikael, 7) Johan, 8) Olof, 9) Nils och 10) Jan. Av dessa tio högst rankade manliga förnamn fanns Anders, Erik, Lars, Nils, Olof och Per med i min släkt redan under 1600-talet. Namnen Carl/Karl, Jan och Johan kom med under 1700-talet. Namnet Mikael har inte funnits med i släkten.

De tio vanligaste manliga förnamnen i min släkt är: 1) Anders, 2) Erik, 3) Olof, 4) Nils, 5) Lars, 6) Karl, 7) Per, 8) Petter, 9) Johan, och 10) Jonas.

Mitt eget namn Rune är ovanligt. Jag har länge varit ensam i hela släkten. Numera har två barnbarn och ett barnbarnsbarn namnet Rune som andra namn. Både Rune och dess feminina form Runa är bildade av ordet runa, som betyder ”bokstav”, och ”hemlig visdom”. Namnet betyder maktbärare, eller överhet. Det äldsta belägget i Sverige är från 1865. Rune var vanligt under 1920- och 1930-talen. Numera heter cirka 32 000 personer Rune i Sverige.

Betydelse

Den här genomgången har hjälpt mig att bättre kunna förstå sambanden mellan termer som berör våra namn i Sverige. Min släkt omfattar bönder, drängar, pigor, en del soldater och torpare. Efterhand har det blivit allt flera hantverkare. Med utgångspunkt från valen av namn blir slutsatsen att min släkt antagligen är ganska vanlig för mellersta Sverige. Släkten representerar troligen ett genomsnitt av den svenska allmogen.

Referenser

¹ Pehr Hörberg, *Interiör av en småländsk bondstuga*, från Wikimedia commons i samarbete med Nationalmuseum i Stockholm. NM 1152 18155. [https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=Hörberg&title=Special:Search&fulltext=1&searchToken=brdq1wmv9g9rzi5rmchwetvb3#/media/File:Inside a Peasant%27s Cottage in Småland \(Pehr Hörberg\) - Nationalmuseum - 18155.tif](https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=Hörberg&title=Special:Search&fulltext=1&searchToken=brdq1wmv9g9rzi5rmchwetvb3#/media/File:Inside a Peasant%27s Cottage in Småland (Pehr Hörberg) - Nationalmuseum - 18155.tif).

² Källor till avsnittet *För länge sedan*:

Bojs, Karin (2015). *Min europeiska familj: de senaste 54 000 åren*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Bojs, Karin; Sjölund, Peter (2016). *Svenskarna och deras fäder: de senaste 11 000 åren*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Burenhult, Göran (1999a). *Arkeologi i Norden 1*. Stockholm: Natur och kultur

Roberts, Alice (2011). *Evolution The Human Story*. London: Dorling Kindersley Limited.

³ Källor till avsnittet *Jordbruket*:

Flygare, Iréne, A., Isacson, Maths (2003). *Det svenska jordbrukets historia. Band 5. Jordbruket i välfärdssamhället: 1945–2000*. Stockholm: Natur och kultur/LT.

Gadd, Carl-Johan (2000). *Det svenska jordbrukets historia. Band 3. Den agrara revolutionen: 1700-1870*. Stockholm: Natur och kultur/LT.

Lindstedt, Karl (1883). *Svenska meterboken*. Stockholm: Hjalmar Linnströms förlag.

Magnus, Olaus (1555). *Historia de gentibus septentrionalibus (Historia om de nordiska folken)*. Rom. Se Michaelisgillet (1909–1925), Michaelisgillet (1951), Michaelisgillet (1976), Michaelisgillet och Gidlunds förlag (2010).

Michaelisgillet och Gidlunds förlag (2010). Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*. Hedemora: Gidlunds förlag.

Michaelisgillet. (1909–1925). Olaus Magnus *Historia om de nordiska*

folken, band 1–4. Uppsala: A&W.

Michaelisgillet. (1951). Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*, band 5. Uppsala: A&W.

Michaelisgillet. (1976). Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*, band 1–4. Uppsala: A&W.

Morell, Mats (2001). *Det svenska jordbrukets historia. Band 4. Jordbruket i industrisamhället: 1870–1945*. Stockholm: Natur och kultur/LT.

Myrdal, Janken (1999). *Det svenska jordbrukets historia. Band 2. Jordbruket under feodalismen: 1000–1700*. Stockholm: Natur och kultur/LT.

Welinder, Stig; Pedersen, Ellen Anne; Widgren, Mats (1998). *Det svenska jordbrukets historia. Band 1. Jordbrukets första femtusen år 4000 f. Kr.–1000 e. Kr.* Stockholm: Natur och kultur/LT.

Welinder, Stig; Pedersen, Ellen Anne; Widgren, Mats (2004). *Det svenska jordbrukets historia. Band 1. Jordbrukets första femtusen år 4000 f. Kr.–1000 e. Kr.* 2. upplagan. Stockholm: Natur och kultur/LT.

⁴ Magnus, O. (1555). *Historia de gentibus septentrionalibus (Historia om de nordiska folken)*. Rom; Michaelisgillet och Gidlunds förlag (2010). Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*. Hedemora: Gidlunds förlag; Michaelisgillet. (1909–1925). Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*, band 1–4. Uppsala: A&W; Michaelisgillet. (1951). Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*, band 5. Uppsala: A&W; Michaelisgillet. (1976). Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*, band 1–4. Uppsala: A&W.

⁵ Svensk bonde och bondkvinna under 1400-talet. *Nordisk familjebok Uggleupplagan* (1908), vol. 8, spalt 74. Halländsk bonde från 1715. *Nordisk familjebok Uggleupplagan* (1908), vol.8, spalt 749.

⁶ Ljung, Olof (1994). Ingevaldssläkten del 1. Mellerud.
Ljung, Olof (2000) Ingevaldssläkten del 2. Mellerud.

⁷ Ljung, Olof (1994). Ingevaldssläkten del 1. Mellerud. Ljung, Olof (2000) Ingevaldssläkten del 2. Mellerud.

⁸ Nilsson, R. (2015). *Värderingsprinciper i bouppteckningar. Om värderingar och deras förhållande till marknadspriser i*

bouppteckningar från 1800-talet. Uppsala universitet C-uppsats. Ekonomisk-historiska institutionen.

⁹ Isacson, M. (1979). *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860: Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*. Uppsala Studies in Economic History 18. Diss. Uppsala.

¹⁰ Israelsson, C. (2005). *Kor och människor. Nötkreatursskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850–1914*. Hedemora: Gidlunds förlag.

¹¹ Källor till avsnittet *Våra bostäder*:

Erixon, Sigurd (1947). *Svensk byggnadskultur: studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*. Stockholm: Walter Ekstrand Bokförlag, Aktiebolaget Bokverk. Facsimile-upplaga 1982. Malmö: Tryckeri ab Norden. [Efterskrift av Karl-Olov Arnstberg.]

Myrdal, Janken (1999). *Det svenska jordbrukets historia. Band 2. Jordbruket under feodalismen: 1000-1700*. Stockholm: Natur och kultur/LT.

Welinder, Stig; Pedersen, Ellen Anne; Widgren, Mats (2004). *Det svenska jordbrukets historia. Band 1. Jordbrukets första femtusen år 4000 f. Kr.–1000 e. Kr.* 2. upplagan. Stockholm: Natur och kultur/LT

¹² Wikimedia Commons File: (Äldre kvinna framför backstuga jordstuga) – Nordiska Museet – NMA.0051913.jpg. Östbo hd, Åker, Klevshult, Sverige. Fotografering 1890–1910 av fotograf A. Steijertz.

¹³ Väderkvarnen, en *stubbkvarn*, syns tydligt i bilden på den övre halvan av insidan av den högra flygeldörren. Motivet är återgivet i bild 44, sidan 59, samt i plansch 1, sidan 8, i boken: *Lars Snickare och S. Olofskåpet i Värmdö kyrka* av Anne Lidén. Boken är utgiven av Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitets akademien i Stockholm (1984).

¹⁴ Väderkvarnar i Stockholms stadsbild. Johannes van den Aveelen-Suecia antiqua et hodierna-volume 1. Del av Brunkebergsåsen med sina många väderkvarnar år 1700. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bd/Suecia_1-033_%3B_Olofs_kapell_Johannes_kyrka_1700.jpg.

¹⁵ Köll, A-M. (1983). *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890. Agrar teknik i kapitalismens inledningsskede*. Diss. Stockholm Studies in Economic History 7. Stockholm: Almqvist & Wiksell international.

¹⁶ Morell, M. (2001). *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*. Band 4 av *Det svenska jordbrukets historia*. Janken Myrdal (redaktör/utgivare). Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.

¹⁷ Köll, Anu-Mai. (1983). *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890. Agrar teknik i kapitalismens inledningsskede*. Diss. Stockholm Studies in Economic History 7. Stockholm: Almqvist & Wiksell international

¹⁸ Israelsson, C. (2005). *Kor och människor. Nötkreatursskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850–1914*. Hedemora: Gidlunds förlag.

¹⁹ Edvinsson, R., & Söderberg, J. (2011), A Consumer Price Index for Sweden 1290-2008, Review of Income and Wealth, vol. 57 (2), s. 270-292. "Prisomräknare från medeltiden till 2100". (<http://www.historia.se/Jamforelsepris.htm>).

²⁰ Nordiska museet, okänd fotograf. Fotograferingen uppskattad till 1890–1910. Nordiska museet, Digitaltmuseum uuid DBA45778-0E12-495A-86CE-EB5FB9484255

²¹ Källor till avsnittet *Hägnader*:
Allén, Sture (1986). *Svensk Ordbok*. Uppsala: Språkdata och Esselte Studium.

Myrdal, Janken (1999). *Det svenska jordbrukets historia. Band 2. Jordbruket under feodalismen: 1000-1700*. Stockholm: Natur och kultur/LT.

²² Källor till avsnittet *Bondens år*:
Bondepraktikan. År 1995 gav Klassikerförlaget i Stockholm ut en upplaga av *Bondepraktikan* som bygger på 1875 års upplaga.
Fredlund, Jane (2008). *Så levde vi*. Västerås: ICA Bokförlag. Forma Publishing Group AB.

Schön, Ebbe (1993). *Julen förr i tiden*. Stockholm: Natur och Kultur.
Schön, Ebbe (1998). *Svenska traditioner. Årets fester och livets högtider*. Sundbyberg: Bokförlaget Semic.

Schön, Ebbe (2002). *Folketro om ödet och lyckan*. Stockholm: Natur och Kultur.

Svensson, Sigfrid. (1978). *Bondens år: Kalender och märkesdagar, hushållsregler och väderleksmärken*. Stockholm: LT's förlag. Citat från sidan 149.

Swahn, Jan-Öjvind (2000). *Folk i fest-traditioner i Norden*. Höganäs: Globograf för Föreningen Norden.

Swahn, Jan-Öjvind (2014). *Svenska traditioner*. Bromma: Ordalaget Bokförlag AB.

²³ Alla månadsbilderna är tecknade av Per Hörberg 1805 efter förlagor han fann i almanackor från 1700-talet. Hörbergs månadsbilder finns i Nationalmuseums handteckningssamling i Stockholm. Pehr Hörberg (1746–1816) var en svensk konstnär, målare och spelman. Han efterlämnade ett antal målningar med framställningar ur allmogens liv. Månadsbilderna är publicerade i Gadd, Carl–Johan (2000). *Det svenska jordbrukets historia. Band 3. Den agrara revolutionen: 1700–1870*. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.

²⁴ *Nordisk familjebok Uggleupplagan* (1908), vol. 8, spalt 746.

²⁵ Bilden visar planschen *Svenska folkdräkter. II*. till artikeln Folkdräkt i *Nordisk familjebok, Uggleupplagan* (1908), vol. 8, spalt 742–751. De avbildade folkdräkterna representerar –

I översta raden: Vingåkers socken (Södermanland), Mörkö socken (Södermanland), Häfverö socken (Uppland), Häfverö socken (Uppland).

I mellersta raden: Östervallskogs socken Nordmarks hd (Värmland), Nås socken (Dalarna), Leksands socken (Dalarna), Rättviks socken (Dalarna), Rättviks socken (Dalarna).

I understa raden: Ore socken (Dalarna), Mora socken (Dalarna), Mora socken (Dalarna), Delsbo socken (Hälsingland), Delsbo socken (Hälsingland). Klichéer o. tryck: Wald. Zachrissons Boktryckeri A.-B., Göteborg. <http://runeberg.org/nfbh/o408.html>.

²⁶ Källor till avsnittet *Bonader*:

Augustsson, Noomi (1981). *Bonader med budskap: Lands bonadsbok*. Stockholm: LT.

Augustsson, Noomi (1999). *Broderade Bonader: från sekelskifte till sekelskifte*. Hägersten: Noomi Augustsson produktion.

Berglin, Elisabeth (2000). *En bonadsmålare och hans värld: Johannes Nilsson i Breared*. Lund: Lunds universitet, Etnologiska institutionen.

²⁷ Bilden visar en ruta ur berättelsen *Den förlorade sonen* av Johannes Nilsson. Bonaden är tillverkad i Breared, Gyltige, före 1827. Wikipedia Commons. Foto: Bertil Wreting/Nordiska museet.

²⁸ Bonadsmålning HMO05041 i Hallands Konstmuseum av bonadsmålaren Johannes Nilsson (Luk 15). Digitaltmuseum id 021025917921.

²⁹ Moberg, Vilhelm (1949). *Utvandrarna*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Moberg, Vilhelm (1952). *Invandrarna*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Moberg, Vilhelm (1956). *Nybyggarna*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Moberg, Vilhelm (1959). *Sista brevet till Sverige*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

³⁰ Källor till avsnittet *Viktiga sjukdomar*:

Bergqvist, Johanna (2013). *Läkare och läkande. Läkekonstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans*. Lund:

Lunds universitet. Institutionen för arkeologi och antikens historia.

Henriksson, Alf och Hæger, Knut (1975). *Urkunder om läkekonst*. Stockholm: AWE/Geber.

Höjeberg, Pia (2011). *Jordemor, barnmorska och barnaföderska: barnafödandets historia i Sverige*. Stockholm: Carlsson.

Lagerkrantz, Gunnar (1988). *Svenska sjukdomsnamn i gångna tider*. Sveriges släktforskarförbund.

Langlet, Eva (2011). *1834: året då koleran drabbade Stockholm*. Norsborg: Recito.

Qvarsell, Roger (2004). *Sjukdomar och läkekonst*. Ingår i

Christensson, Jakob. *Signums svenska kulturhistoria. Medeltiden*. Lund: Signum.

Statistikmyndigheten SCB. Sveriges befolkning. <
<https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/sveriges-befolkning/>

Tillhagen, Carl-Herman (1977). *Folklig läkekonst*. Stockholm: LT.

Villner, Katarina (1986). *Blod, kryddor och sot: läkekonst för 350 år sedan*. Stockholm: Carlsson.

³¹ Det har inte varit möjligt att spåra upphovsmannen till den här bilden, som är vanligt förekommande på Internet.

³² Det har inte varit möjligt att spåra upphovsmannen till den här bilden, som är vanligt förekommande på Internet.

³³ Artéus, Gunnar (1992). *Gustav III:s ryska krig*. Stockholm: Probus. Militärhögskolan. Militärhistoriska avdelningen.

Nordin, Michael (2014). *Ryska kriget 1788-1790*. Stockholm: GML.

³⁴ Svenska krigsfartyg på Stockholms ström utrustas för kriget i Finland/Ryssland år 1788. Akvarell av Louis Jean Desprez, (1743–1804). Han var en fransk arkitekt, målare, och grafiker, som arbetade för Gustav III i Sverige. Wikipedia < https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Desprez-Swedish_war_preparations_1788.jpg >

³⁵ Ericson, Lars (1992). *Kriget till lands 1788–1790*. Ingår i Artéus, Gunnar (1992). *Gustav III:s ryska krig*. Stockholm: Probus. Militärhögskolan. Militärhistoriska avdelningen.

Beräkningar enligt generalen Meijerfelt visar att förlusterna för armén och arméns flotta var 9 778 soldater döda i sjukdomar, 1 439 stupade i strid, 1 225 sårade. 4 957 fångar, 1 178 rymda, samt 3 782 avskedade. De totala förlusterna var 22 642 soldater. Sedan tillkommer förlusterna för flottan.

³⁶ Beräkningar enligt generalen Meijerfelt visar att förlusterna för armén och arméns flotta var 9 778 soldater döda i sjukdomar, 1 439 stupade i strid, 1 225 sårade. 4 957 fångar, 1 178 rymda, samt 3 782 avskedade. De totala förlusterna var 22 642 soldater. Sedan tillkommer förlusterna för flottan. Referens: Ericson, Lars (1992). *Kriget till lands 1788–1790*. Ingår i Artéus, Gunnar (1992). *Gustav III:s ryska*

krig. Stockholm: Probus. Militärhögskolan. Militärhistoriska avdelningen.

³⁷ Moberg, Vilhelm (1927). *Raskens: en soldatfamiljs historia*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

³⁸ < <https://www.svtplay.se/raskens> >

³⁹ Källor till avsnittet *Land och stad*:

Edvinsson, Rodney och Söderberg, Johan (2011). *A Consumer Price Index for Sweden 1290-2008. Review of Income and Wealth*. vol. 57 (2), s. 270-292. <<http://www.historia.se/Jamforelsepris.htm>>

Gadd, Carl-Johan (2000). *Det svenska jordbrukets historia. Band 3. Den agrara revolutionen: 1700-1870*, s. 226. Stockholm: Natur och kultur/LT.

Statistiska centralbyrån (1969). *Historisk statistik för Sverige. Del 1, Befolkning 1720-1967*. Örebro: Statistiska centralbyrån (SCB).

⁴⁰ Lo-Johansson, Ivar (1963, s. 10). *Statarnas liv och död*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

⁴¹ Lo-Johansson, Ivar. *Statarna I-II*. Google books:

<http://books.google.se/books?id=iW1dAgAAQBAJ&pg=PT198&lpg=PT198&dq=Då+minns+jag,+att+den+statarlista,+som+befunnits+normerande+för+hela&source=bl&ots=ME63HDjm9V&sig=Uv-ByEy3w_4q8_1zRy-5TsfNcR2WE&hl=sv&sa=X&ei=4JpcVMiqLIKuaZfFgbgB&ved=oCCUQ6AEwAQ#v=one-page&q=Då%20minns%20jag%2C%20att%20den%20statarlista%2C%20som%20befunnits%20normerande%20för%20hela&f=false >

⁴² <http://historicalstatistics.org/Jamforelsepris.htm>.

⁴³ Viktiga romaner av Jan Fridegård:

Fridegård, Jan (1933). *En natt i juli*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Fridegård, Jan (1935). *Jag Lars Hård*. Stockholm: Schildt.

Fridegård, Jan (1936). *Tack för himlastegen*. Stockholm: Schildt.

Fridegård, Jan (1936). *Barmhärtighet*. Stockholm: Schildt.

Fridegård, Jan (1938). *Äran och hjältarna*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Fridegård, Jan (1940). *Trägudars land*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Fridegård, Jan (1944). *Gryningsfolket*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Fridegård, Jan (1949). *Offerrök*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

⁴⁴ Tre av Jan Fridegårds böcker har filmatiserats:

När ängarna blommar (1946),

Lars Hård (1948) samt

Herr Arnes penningar (1954).

⁴⁵ Några viktiga romaner av Moa Martinsson:

Martinsson, Moa (1933). *Kvinnor och äppelträd*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Martinsson, Moa (1934). *Sallys söner*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Martinsson, Moa (1935). *Rågvakt*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Martinsson, Moa (1936). *Mor gifter sig*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Martinsson, Moa (1938). *Kyrkbröllop*. Stockholm: Tiden.

Martinsson, Moa (1939). *Kungens rosor*. Stockholm: Tiden.

⁴⁶ Martinsson, Moa (1938, s. 206). *Kyrkbröllop*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag. [Ny utgåva. Stockholm: Natur och kultur (2011)].

⁴⁷ Tre av Moa Martinssons böcker har filmatiserade:

Rågvakt (1974),

Mor gifter sig (1979),

Moa (1986).

⁴⁸ Viktiga skildringar av statarna av Ivar Lo-Johansson:

Lo-Johansson, Ivar. (1933). *Godnatt, jord*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Lo-Johansson, Ivar. (1936–1937). *Statarna*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Lo-Johansson, Ivar. (1939). *Bara en mor*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Lo-Johansson, Ivar. (1941). *Jordproletärerna*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Lo-Johansson, Ivar. (1943). *Traktorn*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Lo-Johansson, Ivar. (1960). *En proletärförfattares självbiografi*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Lo-Johansson, Ivar. (1988). *Till en författare*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

⁴⁹ Ivar Lo-Johansson skrev två filmmanus:

Kungsgatan (1943)

Bara en mor (1949)

TV-serien *Godnatt, jord* (1979) bygger på romanen med samma titel (1933). Vid premiären var folk i allmänhet mycket missnöjda med filmen. Man tyckte att skådespelarna mumlade replikerna och att tempot var alldeles för långsamt. Men regissören Keve Hjelm fick en Guldbagge för sin ”kompromisslösa förnyelse av realismen i svensk film”. Alla sju avsnitten av TV-serien *Godnatt, jord* är numera tillgängliga i *Öppet arkiv* hos SVT. Utan tvekan är det miljön med all autentisk rekvisita som har ”huvudrollen” i TV-serien. Redan i första avsnittet blir man närmast omtumlad av den stora mängden med människor och av deras enformiga liv. Serien är mycket sevärd för alla som vill bilda sig en uppfattning om hur statarna levde under tiden 1907–1915.

⁵⁰ Wikimedia Commons. File:Toreboda station.jpg. Okänd illustratör och xylograf. < <http://libris.kb.se/bib/2563485> >

⁵¹ Några viktiga romaner av Per Anders Fogelström:

Fogelström, Per Anders (1960). *Mina drömmars stad*. Stockholm: Bonniers (beskriver tiden 1860–1880).

Fogelström, Per Anders (1962). *Barn av sin stad*. Stockholm: Bonniers (beskriver tiden 1860–1880).

Fogelström, Per Anders (1964). *Minns du den stad?* Stockholm: Bonniers (beskriver tiden 1900–1925).

Fogelström, Per Anders (1966). *I en förvandlad stad*. Stockholm: Bonniers (beskriver tiden 1925–1945).

Fogelström, Per Anders (1968). *Stad i världen*. Stockholm: Bonniers (beskriver tiden 1945–1968).

⁵² Filmatiseringar av Per Anders Fogelströms böcker:

Medan staden sover (1950),
Sommaren med Monika (1953),
Möten i skymningen (1957),
Porträtt av en stad (1969),
Mina drömmars stad (1976).

⁵³ Stockholms stad. Stockholmskällan. < <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/14510> > Fotograf okänd. Objekt-ID: Stockholms stadsmuseum SSME023759S; 1310a14b-bb17-46d2-8ab4-b57do995aaa.JPG

⁵⁴ Källor till avsnittet *Lärande*:

Landquist, John (1963). *Pedagogikens historia*. Lund: Gleerup.
Piltz, Anders (2007). *Kalkmålningarna som retorik*. I J. Öberg, E. Kihlman, och P. Melin, (Ed.) (2007). *Den mångsidige målaren. Vidgade perspektiv på Albertus Pictors bild- och textvärld*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia–Stockholms Universitet.
Prisomräknare från medeltiden till 2100 <http://www.historia.se/Jamforelsepris.htm>
Sandquist Öberg, Christina (2007). *Inspiration till explication. En pedagogisk funktion hos Albertus Pictors språkband*. I J. Öberg, E. Kihlman, och P. Melin, (Ed.) (2007). *Den mångsidige målaren. Vidgade perspektiv på Albertus Pictors bild- och textvärld*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia–Stockholms Universitet.
Sandström, Carl Ivar (1978). *Utbildningens idéhistoria: om samhällsförändringarnas inflytande på undervisningens mål och idéinnehåll genom tiderna i Sverige och utlandet*. Stockholm: Bonniers.
Säljö, Roger (2000). *Lärande i praktiken: ett sociokulturellt perspektiv*. Stockholm: Prisma.
Söderberg, Bengt G. (1951). *Svenska kyrkomålningar från medeltiden*. Stockholm: Natur och kultur.

⁵⁵ Malmö museer. < https://www.europeana.eu/portal/sv/record/91658/MM_objekt_1076152.html >. Olle Hagdahl var grafiker, målare och skulptör. Han utförde ett 60-tal färglagda skolplanscher i stort format med växter, folkslag och historiska bilder. Olle Hagdahl blev mest känd för sina landskapsmålningar.

⁵⁶ <http://historicalstatistics.org/Jamforelsepris.htm>.

⁵⁷ Malmö museer 1082758. < <http://carlotta.malmo.se/carlotta-mmus/web/object/1082758> >.

⁵⁸ Malmö museer, SKM 001001. <<http://carlotta.malmo.se/carlotta-mmus/web/object/1077139>>. Urban Rejle var målare, skulptör och tecknare. Han arbetade främst med figur- och landskapsmåleri.

⁵⁹ Malmö museer, SKM 1083635. <<http://carlotta.malmo.se/carlotta-mmus/web/object/1083635>>. Urban Rejle var målare, skulptör och tecknare. Han arbetade främst med figur- och landskapsmåleri.

⁶⁰ Källor till avsnittet *Skräväsendet*:

Edgren, Lars (1987). *Lärling–gesäll–mästare: hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*. Lund: Universitetsförlaget Dialogus.
Lindström, Dag (1987). *Mästarna och deras gesäller: Stockholm ca 1400–1600*. Scandia: tidskrift för historisk forskning.

⁶¹ Källor till avsnittet *Illustrerade faktaböcker*:

Bernström, J. (1983). *Kommentarer*. Ingår i faksimilutgåvan *Dyalogus Creaturarum Moralizatus 1483 (Skapelsens sedelärande samtal 1483)*. Stockholm: Michaelisgillet samt Bokförlaget Bra Böcker, respektive Gidlunds förlag.
Collijn, I. (1917). Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen med särskild hänsyn till Kanutus Johannis' verksamhet. *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 4, s. 101–172.
Dal, Björn. (2001). *Med kolorerade figurer: handkolorering i Sverige under 1700- och 1800-talet*. Fjälkinge: Orbis pictus.
Geete, R. (1913–1915). *Peder Månssons skrifter på svenska*. Stockholm: Svenska Fornskriftsällskapets Samlingar Nr 43.
Granlund, John (1983). *Peder Månssons Bondakonst*. Uppsala: Svenska Fornskriftsällskapets Samlingar Nr 75.
Harrison, D. & Eriksson B. (2010). *Sveriges historia 1350–1600*. Stockholm: Norstedts.
Hassner, R. (1977). *Bilder för miljoner*. Stockholm: Sveriges Radio/Rabén och Sjögren.
Janzin, M. & Günter, J. (1997). *Das Buch vom Buch*. Hannover.
Månsson, P. (1520-talet). Se Geete, R. (1913–1915) och Granlund, J.

(1983) ovan.

Swahn, Jan-Öjvind. (2005). *Olaus Magnus bilder*. Lund: Historiska Media.

⁶² Det finns ingen uppgift om namnen på någon av illustratörerna i nionde upplagan av *Läsebok för folkskolan* som blev tryckt 1899. Signaturen B. L. förekommer på flera illustrationer.

⁶³ Källor till avsnittet *Våra måttssystem*:

Bruzelli, Birger, och Carlestam, Håkan. (1999). *Svensk mått-, mål- och vikthistoria 1605–1889*. Nora: Bokförlaget Nya Doxa.

Carlsson Albert W. (1989). *Med Mått Mätt, svenska och utländska mått genom tiderna*. Stockholm: Albert W Carlsson och LT:s förlag.

Jansson, Sam Owen (1995). *Måttordboken*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Lindstedt, Karl (1883). *Svenska meterboken*. Stockholm: Hjalmar Linnströms förlag.

Magnus, Olaus (1555). *Historia de gentibus septentrionalibus (Historia om de nordiska folken)*. Rom. Se Michaelisgillet (1909–1925), Michaelisgillet (1951), Michaelisgillet (1976), Michaelisgillet och Gidlunds förlag (2010).

Michaelisgillet. (1909–1925). *Olaus Magnus Historia om de nordiska folken, band 1–4*. Uppsala: A&W.

Michaelisgillet. (1951). *Olaus Magnus Historia om de nordiska folken, band 5*. Uppsala: A&W.

Michaelisgillet. (1976). *Olaus Magnus Historia om de nordiska folken, band 1–4*. Uppsala: A&W.

Michaelisgillet och Gidlunds förlag (2010). *Olaus Magnus Historia om de nordiska folken*. Hedemora: Gidlunds förlag.

Ohlon, Rolf (1986). *Gamla mått och nya*. Stockholm: Ingenjör förlaget.

Sahlgren, Nils. (1968). *Äldre svenska spannmålsmått. En metrologisk studie*. Nordiska museets handlingar 69.

⁶⁴ Källor till avsnittet *Viktiga mynt*:

Ahlström, Bjarne; Almer, Yngve; och Hemmingsson, Bengt (1976). *Sveriges mynt 1521–1977*. Stockholm: Numismatiska Bokförlaget.

Tingström, Bertel (1970). *Svenska mynt från Gustaf Vasa till våra dagar*. Stockholm: Numismatiska Bokförlaget.